

Pécsi Tudományegyetem
„Oktatás és Társadalom”
Neveléstudományi Doktori Iskola

Molnár-Kovács Zsófia

**A DUALIZMUS KORI MAGYAR KÖZÉPISKOLAI
TÖRTÉNELEMTANKÖNYVEK EURÓPA-KÉPE
KORTÖRTÉNETI, ISKOLATÖRTÉNETI,
TANKÖNYVTÖRTÉNETI KONTEXTUSBAN**

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető
Prof. dr. F. Dárdai Ágnes
PhD, Habil
egyetemi tanár

Pécs
2015

TARTALOM

I. Bevezetés	3
I.1. A kutatási téma megjelölése	3
I.2. A témaválasztás indoklása	4
I.3. A kutatás értelmezési kerete	7
I.3.1. <i>Dualizmus kor (időbeli dimenzió)</i>	8
I.3.2. <i>Magyar középiskola (térbeli-intézményi dimenzió)</i>	9
I.3.3. <i>Történelemtankönyvek (műfaji dimenzió)</i>	10
I.3.4. <i>Európa-kép (tematikus dimenzió)</i>	10
I.3.5. <i>Kortörténeti, iskolatörténeti, tankönyvtörténeti kontextus</i>	11
II. Kutatásmódszertani apparátus	12
II.1. A kutatás céljai és a kutatói kérdések	12
II.2. A kutatás módszerei	16
II.2.1. <i>Szakirodalom-elemzés</i>	16
II.2.2. <i>Forráselemzés versus dokumentumelemzés</i>	16
II.2.3. <i>Tartalomelemzés</i>	17
II.2.4. <i>Tankönyvhasználat-vizsgálat</i>	18
II.3. A kutatás forrásai	19
II.3.1. <i>Elsődleges források</i>	19
II.3.2. <i>Másodlagos források</i>	26
II.4. Szakirodalmi alapvetések – A kutatás bibliográfiai csomópontjai	27
II.4.1. <i>A „tankönyv” definíciós bázisa a magyar pedagógiai lexikonok és enciklopédiák tükrében</i>	27
II.4.2. <i>Az „Európa-kép”-kutatás fókuszpontjai a magyar és nemzetközi tankönyvi szakirodalom tükrében</i>	38
II.4.3. <i>A tankönyvi illusztráció-kutatások előzményei a magyar szakirodalom tükrében</i>	49

III. A középiskolai tankönyvkiadás és tankönyvtörténet elméleti keretei	59
.....	
III.1. A középiskola intézménytípusa a dualizmus korában	59
III.2. A tankönyvkiadás állami keretei a dualizmus korában.....	67
III.3. A tankönyvszerzői életutak párhuzamai	81
III.4. A középiskolai egyetemes történelemtankönyvek és azok változatai	87
III.5. Az egyetemes történelem tantervi interpretációja.....	98
IV. Az „Európa-kép” vizsgálata – tankönyvelemzés	111
IV.1. A tankönyvi illusztrációk elemző vizsgálata	111
IV.2. Az „Európa-kép” tartalmi vizsgálata	131
IV.3. A dualizmus kori dél-dunántúli középiskolák tankönyvhasználat-vizsgálata	145
V. Konklúzió	155
V.1. A kutatási eredmények szintetizálása	155
V.2. A kutatás továbbfejlesztésének lehetőségei	166
VI. Irodalom	168
VI.1. Elsődleges források.....	168
VI.2. Másodlagos források.....	204
VII. Mellékletek.....	229

I. Bevezetés

I.1. A kutatási téma megjelölése

Az „Európa-kép” szimbolikus, kettős értelmezéssel bíró fogalom. Tágabb értelemben történeti, földrajzi, gazdasági, politikai, kulturális entitás, konstrukció, szűkebb értelemben pedig jelenti/jelentheti a képeken, térképeken megjelenített Európát, az Európáról kialakult nézeteket¹, melyet jelen értekezésben a tankönyvkutatás² keretein belül, a történelemtankönyvek vonatkozásában közelítünk meg. Az „Európa”/„európaiság” és a „tankönyvkutatás” fogalmak összekapcsolásának lehetőségét és jelentőségét mindenekelőtt Falk Pingel német történész – tankönyvkutatásokhoz és tankönyvrevíziós munkákhoz készített, 2010-ben (javított kiadásban) publikált – nemzetközi útmutatójának bevezető szavaival indokolhatjuk. A szerző – többek között – felveti a kérdést, hogy mire bukkannánk a tankönyvekben, ha valaki összegyűjtené az összes kötetet, melyet a tanköteles korúak adott generációja használ. Vélekedése szerint szinte az összes hivatalosan elfogadott tudást, melyet egy társadalom át akar örökíteni gyermekei számára, – hogy a társadalom teljes jogú tagjaiként felkészítse őket az életre, – megtalálnánk a tankönyvekben. A tankönyvek hihetetlen mennyiségű tény, adatot, információt tartalmaznak, ám ugyanakkor kitalált szövegeket, tündérmeséket és történeteket is magukban foglalnak. Emellett pedig nagy számban találunk egyértelmű utalásokat viselkedési szabályokra és normákra, amelyeket a felnőttek az eszébe kívánnak vésni a fiatalabb generációnak is. (lásd PINGEL, 2010: 7) Pingel egyúttal Hanna Schissler – *Limitations and Priorities for International Social Studies Textbooks Research* című tanulmányában olvasható – szavait is idézi, mely szerint „a közvetített tudáson felül a tankönyvek arra is törekszenek, hogy egy társadalom politikai és társadalmi normáit is rögzítsék. A tankönyvek a társadalmi szabályok és a történelem globális megér-

¹ Az Európáról szóló történetfilozófiai diskurzusok nem képezik jelen értekezés tárgyát, ugyanakkor szükséges megemlítenünk, hogy „mind történetileg, mind pedig a jelenben voltak és vannak olyan diskurzusok, amelyek azt érintik vagy járják körül, hogy „micsoda Európa”, hogy szükség lenne „Európára”, illetve mit jelent az „európaiság”.” (HORVÁTH, 2009: 112; lásd még PENKE, 2000; MOLLAT DU JOURDIN, 1996)

² A kutatást a 2013 októberétől 2014 októberéig tartó időszakban a Nemzeti Kiválóság Program Jedlik Ányos Doktorjelölti Ösztöndíjjal támogatta:

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

tését, valamint a másokkal való együttélés szabályait is közvetítik.” (Schissler, 1989-1990: 81. Idézi: PINGEL, 2010: 7)

A kutatás – e gondolatmenetet, logikai érvelést is szem előtt tartva – kísérletet tesz a történelemtankönyvek lapjain keresztül tükröződő „Európa-kép” feltárására a vizsgált korszakban (1867-1918). Az elemzés tehát – a vizsgált tankönyvi kötetekből nyert adatokra, tényekre, információkra alapozva – górcső alá veszi a korszak fiatalabb (középiskolás) generációi számára közvetített hivatalos tudás egy adott aspektusát. A kutatás során ugyanakkor a tankönyvek egyéb dimenziói is előtérbe kerülnek, így a széleskörűen tárgyalt kortörténeti-iskolatörténeti-tankönyvtörténeti kontextus megteremti az alapot, s megadja az átfogó keretet az „Európa-kép”-vizsgálat lefolytatásához. A vizsgálat reprezentatív elemzés megvalósítására törekszik, ennek jegyében pedig fókuszába emeli azon VII. osztály (tehát kizárólag a középiskola felsőbb évfolyama) számára készített dualizmus kori magyar középiskolai (gimnáziumi és reáliskolai) egyetemes történelemtankönyveket –, illetve azok minden kiadását –, melyek az újkor történelmének 1648-tól a „jelenkorig” tartó időszakát tárgyalják. (A vizsgálati mintáról, az elemzés forrásairól bővebben lásd a *II.3. A kutatás forrásai* című alfejezetet.)

A PhD értekezés témájának körvonalazásától az eredmények megszületéséig, illetve a disszertáció záró gondolatainak rögzítéséig bezárólag a legnagyobb szakmai és emberi segítséget témavezető mentorom, Prof. Dr. F. Dárdai Ágnes nyújtotta a számomra, melyet ezúton is tisztelettel köszönök. Hálásan köszönöm továbbá Prof. Dr. Forray R. Katalin, Prof. Dr. Kéri Katalin, Dr. Albert Gábor, Fáyiné Dr. Dombi Alice, Szabó Károly, Esther Chen, Anette Uphoff, Andl Helga, valamint mindazon kollégáim szakmai segítségét, biztató szavait, támogató észrevételeit, akik konstruktívan hozzájárultak a kutatásom lefolytatásához.

I.2. A témaválasztás indoklása

A dualizmus kori középiskolai történelemtankönyvek „Európa-kép”-ének vizsgálata több szempontból is indokolt. Az „Európa-kép” átfogó, a 19. század második harmadáig, a magyar közoktatásügy korszerűsítésének megkezdéséig, a magyar polgári iskolaügy alapjainak megteremtéséig visszatekintő feldolgozása a történelemtankönyvek vonatkozásában még nem történt meg. A hazai szakirodalomban az 1990-es évek elejétől jelentek meg az

európaiságot, a tankönyvi „Európa-kép”-et vizsgáló, illetve azt fókuszba állító szaktanulmányok, melyek – Szabolcs Ottó 1980-as években végzett vizsgálódásaitól eltekintve (lásd EURÓPA-KUTATÁS, 2006) – mindenekelőtt a rendszerváltás utáni tankönyvek elemzését helyezték előtérbe (lásd például DÁRDAI, 2002a; DOMOKOS, 2002; M. CSÁSZÁR, 2004). Mészáros István – ezzel párhuzamosan – az *Európaiság, magyarság régi tankönyveinkben* című szakcikkében szintén megfogalmazza a sürgető igényt, mely szerint „az 1945 előtti négy évtized hazai tankönyvtermése már a magyar neveléstörténet részét alkotja. Tárgyilagos, előítéletmentes, alapos tartalmi elemzésük [...] halaszthatatlanul fontos feladat.” (MÉSZÁROS, 1991: 11) Mindezt az is alátámasztja, hogy „A tankönyvkutatások az utóbbi évek neveléstudományi vizsgálódásainak sorában egyre hangsúlyosabb módon jelennek meg, utat nyitva ezzel olyan szempont- és összefüggésrendszerek elemzéséhez, illetve újraértelmezéséhez, melyek tovább gazdagíthatják az iskola, a nevelés-oktatás világa történéseinek feltárását.” (GRÓZ, 2005: 199) Ehelyütt kell még idéznünk Bocskor Medvecz Andrea gondolatait, aki a folyamatos történeti kapcsolatban álló népek egymásról kialakított képével, tévképzetével kapcsolatban megjegyzi, hogy „A kölcsönös képalkotási folyamat sajátosságos és sokatmondó tükrét képezi az iskolai történelemtanítás anyaga és jellege is, melynek kutatható és kézzelfogható forrását a tankönyvek jelentik.” (BOCSKOR MEDVECZ, 2009: 387)

Az 1990-es évek elejétől a nemzetközi fórumokon is gyakran szentelnek figyelmet az európaiság témakörének, illetve az ezzel kapcsolatos tankönyvkutatásoknak (lásd DÁRDAI, 2002a: 73), ugyanakkor a nemzetközi viszonylatban – a nemzeti, illetve a közös identitás megjelenítése kapcsán – már az 1950-es években a tankönyvek felé fordultak. A diszsertációban felvillantott nemzetközi „Európa-kép”-vizsgálatok egyértelművé teszik a magyar kutatói törekvések relevanciáját, a hazai eredmények illeszkedését a nemzetközi trendekbe, egyúttal lehetőséget, igényt és alapot teremtenek a további – tematikusan, térben és időben kiszélesedő – tankönyvvizsgálatok lefolytatásához.

A dualizmus kori magyar történelemtankönyvek kapcsán napjainkig közzétett hazai publikációk és analitikus szemléletet tükröző tankönyvkutatások száma minimálisnak mondható. A megjelölt témával (is) foglalkozó hazai szakirodalom sok esetben csupán érintőlegesen tér ki a korszak történelemtankönyveire, melynek oka főként abban keresendő, hogy a dualizmus kori tankönyvek áttekintése, felvillantása, megemlítése az adott írásmű központi gondolati vezérfonalának csak egy periférikus szeletét, szegmensét jelenti. A korabeli művek közt említhetjük Márki Sándor munkáját (*Történettanítás a középiskolai új tanterv szellemében*), míg a 20. század második feléből mindenekelőtt Unger Mátyás kötetére (*A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben*), Mészáros

István cikkére (*Tankönyvválasztás a régi iskolában*) és monográfiájára (*A tankönyvkiadás története Magyarországon*), Bartos Károly két tanulmányára (*Történelemtankönyvek és taneszközök a dualizmus korában*, valamint *Egy tankönyvíró a dualizmus korában. Mangold Lajos emlékezete*), Farkas Mária disszertációjára, illetve monográfiájára (*Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus kori Magyarországon. Szemléletformálás és értékközvetítés tantervek, olvasó- és történelemtankönyvek tükrében*), valamint Gózsy Zoltán és Dévényi Anna egyetemi jegyzetére (*A történelem tanításának tartalmi és módszertani változásai*) szükséges felhívni a figyelmet (lásd MÁRKI, 1902c; UNGER, 1979; MÉSZÁROS, 1988b, 1989; BARTOS, 2000, 2003; FARKAS, 2007, 2008; GÓZSY – DÉVÉNYI, 2011). A dualizmus kori magyar történelemtankönyvek vonatkozásában az „Európa-kép”-vizsgálat tehát egy hiánypótló kutatási perspektívának enged teret, mely az elmélyült – konkrét tankönyvi vizsgálati mintára fókuszáló reprezentatív – elemzésen felül egyúttal lehetőséget teremt többek között a korszak tankönyvkiadását, középiskolai történelemtanítását meghatározó hivatalos dokumentumok (tankönyvrendeletek, középiskolai tantervek stb.) átfogó, ugyanakkor a disszertáció kutatási céljainak alárendelt, strukturált áttekintésére.

A tankönyvi illusztráció-kutatások, illetve a tárgykört érintő elméleti konstrukciók publikálása a hazai szakirodalomban az 1960-as évektől realizálódott, s az évtizedek előrehaladtával újabb és újabb értelmezési szempontok társultak/társulnak a tankönyvi illusztrációk témakifejtéséhez. Ugyanakkor – egyetértve Fischerné Dárdai Ágnes megállapításával – az elmúlt mintegy félszáz évben a tankönyvi illusztrációt, és azok tanulásban betöltött szerepét érintő hazai cikkek, empirikus kutatások, tudományos eredmények száma kevésnek mondható (FISCHERNÉ DÁRDAI, 2008: 322). „A tankönyvek illusztrációival kapcsolatos kutatások nem gyakoriak sem itthon, sem külföldön. Kevés empirikus vizsgálattal, tudományos eredménnyel rendelkezünk az illusztrációk mibenlétéről, helyéről a tankönyvekben, ahogy arról is keveset tudunk, hogy a képek, illusztrációk milyen szerepet töltenek be a tanulási folyamatban.” (FISCHERNÉ DÁRDAI, 2008: 322) A dualizmus kori tankönyvek illusztrációinak kérdéskörét csupán néhány hazai szakirodalom érinti, melyek közé mindenekelőtt Mészáros István és Bartos Károly fentebb már említett egy-egy munkája (*A tankönyvkiadás története Magyarországon*, valamint a *Történelemtankönyvek és taneszközök a dualizmus korában*) sorolható (lásd MÉSZÁROS, 1989; BARTOS, 2000). A dualizmus kori tankönyvek – azon belül pedig a középiskolai történelemtankönyvek – didaktikai apparátusának/tankönyvi illusztrációinak vizsgálata tehát kevésbé tekinthető kedvelt kutatási témának. Mindamelllett figyelembe kell vennünk, hogy a képkutatások preferálásának – tankönyveken túlmutató – társadalmi relevanciája van, hiszen „az utóbbi százötven év alatt a

kultúra üzenetközvetítő csatornái között jelentős átrendeződés történt, és ebben a folyamatban a képi üzenet igen fontos szerephez jutott.” (MONTVAI, 1985: 7)

Ma az európaiság identitásunk meghatározó eleme, fontos tehát tudnunk, hogy ennek a koncepcionális alapjai, (oktatás)történeti gyökerei hova nyúlnak vissza a dualizmus korában és a dualizmus kori tankönyvek tartalmazzak-e erre vonatkozó utalásokat. E helyütt – e gondolati ív alátámasztására – érdemes megemlíteni Gerhard Seewann professzor gondolatait, aki maga is úgy fogalmaz, hogy „A reformkor óta folyik elvi síkú vita Magyarországon a magyar identitásról, illetve arról, hogy hol legyen Magyarország helye Európában és ezzel összefüggésben milyen utat válasszon az ország, illetve a nép a mindenkori politikai-történelmi szituációban.” (SEEWANN, 2009: 101)

A témaválasztás aktualitását nyújtja továbbá, hogy Magyarország mintegy 10 éve, 2004-ben lett az Európai Unió tagállama³, s ennek apropóján, a 2014. évben a *Rubicon* történelmi folyóirat egy tematikus különszámot jelentetett meg *Európa* címmel (lásd RUBICON, 2014). A publikált tanulmányok az Európa koncepciót számos aspektusból közelítik meg, ugyanakkor a *történelemtankönyvek* és az *európaiság* fogalmak koherenciájának egyik írásmű sem szentel figyelmet. A folyóiratszám bevezető írása Kosáry Domokos munkája, aki *Európa történeti modellje* című művét több olyan kulcsszó köré építi, amelyek a dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvek elemzéséhez (is) markáns kiindulópontot jelenthetnek. E kulcsszavak közé sorolható a *sokféleség*, a *belső strukturális fejlődés*, az *expanzió*, a *politikai megosztottság* és az *európai integráció*. (lásd KOSÁRY, 2014)

I.3. A kutatás értelmezési kerete

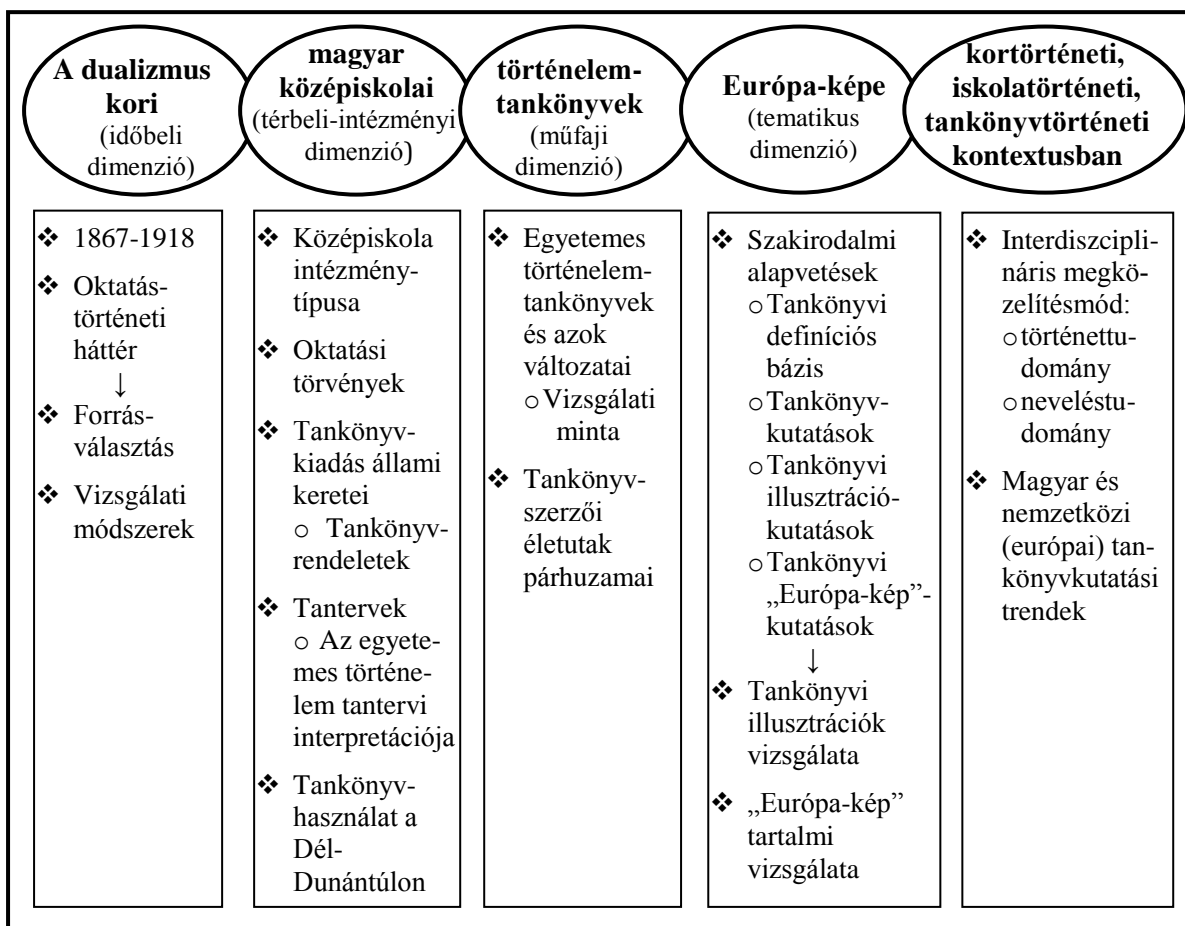
A kutatás folyamatának részletes feltárása előtt a disszertáció címének kulcsszavait megragadva meghatározzuk a kutatás értelmezési keretét (lásd VII. *Melléletek* című fejezet: 1. ábra). A vizsgálat megkezdésének egyik alapvető lépése tehát a fő kutatói dimenziók rögzítése.

³ Lásd 2004. évi XXX. törvény [...] a Cseh Köztársaságnak, az Észt Köztársaságnak, a Ciprusi Köztársaságnak, a Lett Köztársaságnak, a Litván Köztársaságnak, a Magyar Köztársaságnak, a Máltai Köztársaságnak, a Lengyel Köztársaságnak, a Szlovén Köztársaságnak és a Szlovák Köztársaságnak az Európai Unióhoz történő csatlakozásáról szóló szerződés kihirdetéséről
<http://www.complex.hu/kzldat/t0400030.htm/t0400030.htm> [2014.08.12.]

zítése, a kutatási irányvonalak pontos körvonalazása, mely jelen esetben 5 dimenzió alapos átgondolását és a kapcsolódási pontjaik tisztázását jelentette.

1. ábra – A kutatás értelmezési kerete

(A dualizmus kori magyar középiskolai történelemtankönyvek Európa-képe kortörténeti, iskolatörténeti, tankönyvtörténeti kontextusban)

I.3.1. Dualizmus kor (időbeli dimenzió)

A dualizmus időszaka, tehát az 1867 és 1918 közötti időintervallum képezi a vizsgálat időbeli kereteit, s határozza meg a kutatás teljes folyamatán belül – többek között – az elsődleges és másodlagos források kiválasztását, a vizsgálati módszerek alkalmazási lehetőségeit, a feltárolt eredmények értelmezhetőségét a vizsgált korszak tükrében.

A kutatás kezdeti szakaszában – az idődimenzió behatárolása során – felmerült a 19. század harmadik harmadának és a 20. század (21. század elejére átnyúló) teljes idő-

spektrumának vizsgálata (1867-2010), tehát az idődimenziót tekintve egy vertikális elemzés lefolytatásának koncepciója. Az elképzelés azonban a széles periódushatárok felállítása és a mintegy másfél évszázad alatt publikált gazdag tankönyvi forrásbázis miatt csupán átfogó és felületes elemzés készítésére adott volna alkalmat.

Az *oktatástörténeti háttér* bemutatása nem képez külön egységet az értekezésben, ugyanakkor az egyes fejezetekben, alfejezetekben – igazodva azok megközelítésmódjához, központi gondolatához, logikai ívéhez, – közvetett (vagy éppen közvetlen) módon megjelenik. Emellett a vonatkozó (releváns) oktatáspolitikai koncepciókra szintúgy történik utalás.

I.3.2. Magyar középiskola (térbeli-intézményi dimenzió)

Az elemzés során kifejezetten a *történelmi Magyarország középiskoláinak tankönyveit* vesszük górcső alá, így a kezdő vizsgálati lépések egyike a „középiskola”, mint intézménytípus dualizmus kori magyar sajátosságainak feltárása, a „középiskola” kifejezés mögött rejlő tartalmi elemek megragadása volt, mely (szintén) alapot szolgáltatott – többek között – a kutatás forrásainak (tankönyvek, tantervek és utasítások, oktatási törvények, tankönyvrendeletek, iskolai értesítők, szakirodalom) tudatos kiválasztásához.

A hazai tankönyvvizsgálatok apropóján – a középiskolai tankönyvek elemzésének priorizálását méltatva – Unger Mátyás a következőkre hívja fel a figyelmet: „A középiskolai tankönyvek ezért is nyújtanak kiváló lehetőséget a differenciáltabb elemzésre, mert viszonylag gyorsan reagáltak a politikai élet irányváltozásaira s a tudományos élet eredményeire, alakulására. Bizonyos fáziseltolódással mindkét hatás érvényesülése nyomon követhető. Ha a kutató a politika, közelebbről a kultúrpolitika fő törekvései, illetve a tudomány adott szintje és módszere ismeretében vizsgálja a tankönyveket, tulajdonképpen bemutatathatja a történelmi közgondolkodás egész mechanizmusát: keletkezését és gyakorlati – oktatáspolitikai, tankönyvi – alkalmazását.” (UNGER, 1979: 4)

I.3.3. Történelemtankönyvek (műfaji dimenzió)

A kutatás műfaji dimenzióját a dualizmus kori középiskolai *történelemtankönyvek* képezik. A korabeli történelemtankönyvek esetében megkülönböztethetünk magyar és egyetemes történelmet fókuszba állító történelemtankönyveket, mely két csoport közül – a megjelölt tematikus dimenzió („Európa-kép”) tükrében – kizárólag az *egyetemes történelemtankönyvek* vizsgálatát helyezzük előtérbe. A dualizmus időszakában megjelent középiskolai egyetemes történelemtankönyvek – és azok szerzőinek – teljességre törekvő áttekintését és rendszerezését követően a vizsgálati minta további szűkítése vált célszerűvé. A középiskolai tantervi előírások részletes elemzése, és ezzel párhuzamosan a tankönyvek csoportosítása vezetett el ahhoz a lépéshez, hogy a vizsgálat homlokterébe az elsődleges tankönyvi források közül az újkor (és legújabb kor) történelmét tárgyaló középiskolai egyetemes történelemtankönyvek, azon belül pedig az 1648-tól a „jelenkorig” tartó időszakra fókuszáló tankönyvek kerültek.⁴

I.3.4. Európa-kép (tematikus dimenzió)

A kutatás tematikus dimenziója az „*Európa-kép*” (tankönyvi) vizsgálata köré összpontosul, mely a kezdeti kutatói elképzelések részeként ikonográfiai/ikonológiai elemzést és tartalomelemzést egyaránt magában foglalt. Tehát a kutatás a tankönyvi „Európa-kép” textuális és képi jegyeinek megragadását egyaránt célul tűzte. A tankönyvi illusztrációs bázison keresztül megjelenített „Európa-kép” azonban a csekély számú, Európát (is) ábrázoló illusztráció okán nem képezhette mélyebb vizsgálat tárgyát. Mindazonáltal szükségesnek véltük a hazai tankönyvi illusztráció-kutatások historiográfiai áttekintését, a hazai és nemzetközi tankönyvi „Európa-kép”-vizsgálatok, mint kutatási előzmények tendenciáinak felvázolását, s nem utolsósorban a vizsgálati mintát képező tankönyvek teljes didaktikai apparátusának feltérképezését (tipizálását, rendszerezését). A tematikus dimenzió az értekezésben tehát mindenekelőtt a tankönyvi textus elemzése révén kibontható, ugyanakkor a lehetőségekhez mérten az illusztrációs bázis strukturálása is megvalósul.

⁴ Az újkort tárgyaló történelemtankönyvek szerzőinek tankönyvírói nehézségeire Czirfusz Ferenc egy tankönyvbírálatában hívta fel a figyelmet: „Elismerem, miszerint az új-kor megírása nehezebb, mint az ó- vagy akár a középkoré, mert míg itt az érdekek központja legtöbbször csak egyes emberek vagy népekre van irányozva, hol a történelem nem ritkán csak a győzővel foglalkozik: addig az új-kor megírója igen tág téren kényszerül mozogni, hol független életet folytató nemzetekkel találkozik, kiknek történetírók saját viselt dolgaikról könyvtárakat irnak össze, mely írók figyelmét nem ritkán igen szétforgácsolja.” (CZIRFUSZ, 1872: 464)

I.3.5. Kortörténeti, iskolatörténeti, tankönyvtörténeti kontextus

A kutatási téma a történettudomány és a neveléstudomány érintkezési határán helyezkedik el: kortörténeti, eszmetörténeti aspektusból mindenekelőtt a történettudomány, míg művelődéstörténeti, oktatástörténeti, oktatáspolitikai, iskolatörténeti, tankönyvtörténeti, tantárgytörténeti vonatkozásban a neveléstudomány felé orientálódik. Ebből (is) kifolyólag az időbeli, térbeli-intézményi, műfaji és tematikus dimenziók kibontása *komplex, interdiszciplináris megközelítésmódot* igényel. Az értekezés mindkét tudományterület kutatási módszereiből (lásd *II.2. A kutatás módszerei* című alfejezet) és forrásbázisából (lásd *II.3. A kutatás forrásai* című alfejezet) merít.

A magyar középiskolai történelemtankönyvek elemző vizsgálata a nemzetközi (európai) tankönyvkutatási trendekhez is igyekszik igazodni. E kettős reláció tudatos kutatói megfontolás eredménye, melynek érvényesítése a dolgozatban mindenekelőtt a szakirodalmi fókuszpontok, kutatási előzmények körültekintő feltárása révén ölt testet. A kutatás teljes vertikumát jellemezte azon kutatói szándék, mely a téma hazai szakirodalmi bázisának teljeskörű, valamint a nemzetközi publikációk, kutatások rövid, kitekintő jellegű szisztematikus bemutatására irányult.

II. Kutatásmódszertani apparátus

II.1. A kutatás céljai és a kutatói kérdések

A kutatás során egy eddig feltáratlan kronologikus és tematikus egység (a dualizmus korának „Európa-kép”-e) sajátos műfaji (tankönyvi/történelem-tankönyvi) elemzése valósul meg egy adott iskolatípus (közéiskola) vonatkozásában, kortörténeti, iskolatörténeti, tankönyvtörténeti kontextusba ágyazottan. Ezen öt – az *I.3. A kutatás értelmezési kerete* című alfejezetben felvázolt – dimenzió mentén a kutatás céljai a következők:

- A hazai pedagógiai lexikonok teljeskörű vizsgálatán keresztül a tankönyvi szócikkek elemző bemutatására, a pedagógiai lexikonok „tankönyv-kép”-ének megragadására, a tankönyv-definíció változásainak kiemelésére törekszünk (lásd *II.4.1. A „tankönyv” definíciós bázisa a magyar pedagógiai lexikonok és enciklopédiák tükrében* című alfejezet).
- Feltérképezzük és rendszerezük az „Európa-kép” és „tankönyvkutatás” fogalmak kapcsolódási pontjait, vizsgálati lehetőségeit és eredményeit a témáról megjelent szakirodalom tükrében (lásd *II.4.2. Az „Európa-kép”-kutatás fókuszpontjai a magyar és nemzetközi tankönyvi szakirodalom tükrében* című alfejezet).
- Áttekintjük a hazai tankönyvi illusztráció-kutatások és a különféle teoretikus megközelítések konkluzív írásait (monográfiák, tanulmányok stb.), azok tanulságait avégett, hogy a kutatási előzményekre építve a tankönyv-illusztráció vizsgálata tovább strukturálható, fejleszthető legyen (lásd *II.4.3. A tankönyvi illusztráció-kutatások előzményei a magyar szakirodalom tükrében* című alfejezet).
- Kísérletet teszünk a közéiskolára, mint intézménytípusra vonatkozó markáns, dualizmus kori jegyek megragadására, az intézményt övező strukturális elképzelések, illetve sajátosságok felvázolására (lásd *III.1. A közéiskola intézménytípusa a dualizmus korában* című alfejezet).
- Körvonalazni kívánjuk a dualizmus korát meghatározó kultuszminiszteri tankönyvi koncepciók kronologikus rendet követő, ugyanakkor tematikus egységek mentén feltáruuló tendenciáit, melyek kiindulópontot jelenthetnek a korszak közéiskolai

tankönyveinek elmélyültebb elemzéséhez (lásd *III.2. A tankönyvkiadás állami keretei a dualizmus korában* című alfejezet).

- Megvizsgáljuk, hogy a hazai tankönyvszerzői gárda egy sajátos tábora – a középiskolai egyetemes történelemtankönyv-szerzők – munkássága közt milyen párhuzamok és lényegi különbségek érhetők tetten. Egy összehasonlító vizsgálat keretei közt kísérletet teszünk tehát a szerzői életutak strukturált és tematizált áttekintésére (lásd *III.3. A tankönyvszerzői életutak párhuzamai* című alfejezet).
- Átfogó képet nyújtunk a dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvekről, azok – szakirodalmi forrásokban (is) megemlített – kiadásairól, s az ismertetés során kronológiai rendet követve, az adott tankönyvek/tankönyvsorozatok első kiadási éve mentén (lehetőség szerint az első kiadástól az utolsóig) szerzőnként sorra vesszük a tankönyveket (lásd *III.4. A középiskolai egyetemes történelemtankönyvek és azok változatai* című alfejezet).
- Elemzés alá vonjuk a dualizmus kori középiskolai tanterveket, melynek során a történelem tantárgyat, azon belül pedig kiemelten az egyetemes történelem tanítására vonatkozó előírásokat helyezzük a vizsgálat középpontjába. Az áttekintés során feltárjuk, hogy a középiskolai tanulmányok során mely osztályokban (évfolyamokon) valósult meg az egyetemes történelem tanítása, milyen permanens, a történelem tárgyra (azon belül pedig az egyetemes történelem tanítására) vonatkozó tantervi vonások azonosíthatóak a korszak középiskolai tanterveiben, illetve középiskola-típusaiban. Továbbá milyen változások tapasztalhatóak az egyetemes történelemre vonatkozó tantervi előírások terén a vizsgált korszak folyamán, illetve Európa történelme hogyan jelenik meg az elemzett tantervekben. (lásd *III.5. Az egyetemes történelem tantervi interpretációja* című alfejezet)
- A tankönyvi illusztrációk vizsgálata során kísérletet teszünk azok – *ábrázolás jellege szerinti* – tipizálására (az illusztrációk fajtáinak rögzítésére), a mennyiségi és minőségi paraméterek meghatározására. Az elemzés részeként tehát sor kerül valamennyi illusztráció csoportosítására (tankönyvenként és összesítve egyaránt), és a textushoz viszonyított arányának feltérképezésére (a tankönyvi illusztrációk sűrűségének kiszámítására). Emellett pedig megvizsgáljuk, hogy az illusztrációk milyen kapcsolatban állnak a tankönyvi alapszöveggel (az illusztrációk milyen funkciót töltek be a dualizmus kori történelemtankönyvekben). A tankönyvi illusztráció-

kat görcső alá vesszük még abból az aspektusból is, hogy a tankönyvekben hol kaptak helyet, illetve milyen színvilággal rendelkeztek. Összefoglaljuk továbbá az illusztráció-tipizálás nehézségeit is. (lásd *IV.1. A tankönyvi illusztrációk elemző vizsgálata* című alfejezet)

- Fő- és alkategóriák, valamint hívószavak megalkotása és rendszerezése révén tartalomelemzés alá vetjük a vizsgálati minta 1815 utáni fejezeteit, alfejezeteit, hogy rávilágítsunk a dualizmus kori középiskolai történelemtankönyvek „Európa-kép”-ét meghatározó állandó és változó tendenciákra, hangsúlyokra (lásd *IV.2. Az „Európa-kép” tartalmi vizsgálata* című alfejezet).
- Egy rövid kitekintés erejéig görcső alá vesszük, hogy a dualizmus korában a déldunántúli állami középiskolák felső évfolyamaiban az újkor tanításához mely egyetemes történelemtankönyveket használták, illetve a vizsgált intézmények tankönyvhasználatuk között milyen párhuzamok azonosíthatók (lásd *IV.3. A dualizmus kori déldunántúli középiskolák tankönyvhasználat-vizsgálata* című alfejezet).

A kutatás megkezdésekor – a kutatási téma megjelölését, indoklását, valamint a kutatás értelmezési keretének és a kutatás céljainak körvonalazását követően, illetve azokra építve – rögzítésre kerültek azok a markáns kutatói kérdések, melyek a vizsgálat során kijelölték az elméleti kereteket, tovább strukturálták az adatgyűjtést és kiemelték a dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvek „Európa-kép”-ének elemzési fókuszpontjait.

A központi kutatói kérdés a következő:

- *Hogyan ábrázolták Európát, az európaiságot a tankönyvek, tehát milyen „Európa-kép” bontakozik ki az elemzés alá vont dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvekben?*

Az ehhez kapcsolódó kutatói kérdések pedig a következők:

1. *Milyen arányban jeleníti meg a tankönyvi textus és a tankönyvi illusztrációs bázis Európát, az európai történelmi szálakat a vizsgált fejezetek, alfejezetek tartalmához viszonyítva?*

Az érvényben lévő dualizmus kori középiskolai tantervek előírásaival összhangban –, melyek az egyetemes történelmi tananyagra vonatkozóan Európa-centrikus tárgyalásmódról tesznek tanúbizonyosságot (lásd *III.5. Az egyetemes történelem tantervi interpretációja* című alfejezet) –

szükséges annak feltárása, hogy a vizsgált tankönyvi fejezetek, alfejezetek teljes (szöveges és illusztrációs) anyagához képest Európa világtörténelme mekkora hangsúllyal van jelen.

2. *Hogyan határozható meg az „európaiság”, illetve „Európa” fogalma a vizsgálat alá vont dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvekben (a vizsgált fejezetekben, alfejezetekben)?*

Az „Európa-kép”-kutatás hazai szakirodalmának áttekintése során kikristályosodott az a tendencia –, mely valamennyi kutatási előzmény közös vonása –, hogy az 1990-es évek elejétől a vizsgált történelem- és földrajztankönyvek mindegyikében definiálatlan az Európa-fogalom (lásd II.4.2. *Az „Európa-kép”-kutatás fókuszpontjai a magyar és nemzetközi tankönyvi szakirodalom tükrében* című alfejezet). Ebből kiindulva szükséges és kézenfekvő annak feltérképezése, hogy a dualizmus kori történelemtankönyveket az Európa-definíció tekintetében mi jellemzi.

3. *Változtak-e, s ha igen, mennyiben változtak a vizsgált időszakban az „Európa-kép”-et befolyásoló tankönyvi tartalmak?*

A dualizmus időszakának egyetemes középiskolai történelemtankönyvei közül a vizsgálat során – ahogy az I.1. *A kutatási téma megjelölése* című alfejezetben megjelöltük – az újkor történelmét 1648-tól a „jelenkorig” tárgyaló tankönyvek kerülnek fókuszba. A kutatás történelem-tankönyvi forrásai (lásd II.3.1. *Elsődleges források* című alfejezet) közül a legkorábbi kiadású kötet 1885-ben (MANGOLD, 1885), míg a legkésőbbi kiadású tankönyvek az 1910-es években – a fiúközépiskolák számára 1914-ben (SZÖLGYÉMY, 1914), a leányközépiskolák részére 1917-ben és 1918-ban (TAKÁTS, 1917b, 1918c) – jelentek meg. E mintegy 30 éves periódust tekintve az „Európa-kép”-re vonatkozó tankönyvi (hangsúly)változásokra, körvonalazódó tendenciákra összpontosítunk.

II.2. A kutatás módszerei

II.2.1. Szakirodalom-elemzés

A kutatás elemző egységének elkészítése előtt – ugyanakkor a vizsgálat szerves részeként – feldolgozzuk az értekezés témájához kapcsolódó releváns szakirodalmat⁵. A bibliográfiai csomópontok összegyűjtése, elemzése, értelmezése, rendszerezése, szintetizálása előtérbe helyezi a már megválaszolt kutatási problémá(ka)t, rávilágít(hat) a már feltárt ismeretekre, összefüggésekre, a kipróbált – ebből kifolyólag pedig érvényes és megbízható – kutatási módszerekre, megteremti az aktuális kutatás elméleti keretét. (FALUS, 2004: 37, 62) A dualizmus kori tankönyvi „Európa-kép”-kutatás kapcsán a szakirodalom elemzésével megvizsgáljuk a „tankönyv”-i definíció fejlődési ívét valamennyi (20. században megjelent) hazai pedagógiai lexikon tükrében (lásd *II.4.1. A „tankönyv” definíciós bázisa a magyar pedagógiai lexikonok és enciklopédiák tükrében* című alfejezet), emellett áttekintjük a történelem- (és részben földrajz) tankönyvek „Európa-kép”-ének, európai dimenziójának feltárására irányuló kutatási előzményeket a magyar (és kitekintésként az aktuális nemzetközi) szakirodalmi bázisra alapozva (lásd *II.4.2. Az „Európa-kép”-kutatás fókuszpontjai a magyar és nemzetközi tankönyvi szakirodalom tükrében* című alfejezet). Emellett pedig a tankönyvi illusztráció-kutatások magyar kutatási előzményeinek strukturált bemutatására és rendszerezésére is vállalkozunk (lásd *II.4.3. A tankönyvi illusztráció-kutatások előzményei a magyar szakirodalom tükrében* című alfejezet).

II.2.2. Forráselemzés versus dokumentumelemzés

A kutatás során forrás-, illetve dokumentumelemzést is végzünk, ugyanakkor a szakirodalmi definíciók mentén haladva – e két módszert tekintve – az értekezésben alkalmazott metódus pontos meghatározása problémákba ütközik. Ennek oka leginkább Nádas Mária szavaival indokolható: „A forráselemzés és a dokumentumelemzés közös sajátossága, hogy olyan anyagok az elemzés tárgyai, amelyek létrejöttük a kutathatóság mint szempont

⁵ „Egy témával kapcsolatban azt a szakirodalmat tekintjük relevánsnak, amely az alábbi feltételek közül bármelyiknek eleget tesz: ugyanazokat a kérdéseket, változókat vizsgálja; azonos elméleten alapul; ugyanazon elmélet empirikus igazolására támaszkodik; hasonló gyakorlatot elemez.” (FALUS, 2004: 37-38)

nem szerepelt; eltérő sajátosságuk, hogy a forráselemzés a múlthoz kapcsolódik, a dokumentumelemzés pedig a jelenben él, s a közelmúlttal csak annyira foglalkozik, amennyire a jelen állapotok megértéséhez, megítéléséhez ez feltétlenül szükséges. A közelmúlt nem többet mint egy emberöltőt értve.” (NÁDASI, 2004: 317) „A dokumentum [...] nem kizárólag írásos anyag, hanem a pedagógiailag elemezhető források sokfélesége. Ezt a sokféleséget jobban sejtetné talán a dokumentumelemzés helyett a forráselemzés elnevezés, azonban ez a megnevezés már a történettudományok által foglalt.” (NÁDASI, 2004: 317) Az értekezésben vizsgált elsődleges források egy emberöltőnél régebben keletkezett dokumentumok (dualizmus kori történelemtankönyvek, tantervek és utasítások, oktatási törvények, tankönyvrendeletek, Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyvek, iskolai értesítők) (lásd *II.3.1. Elsődleges források* című alfejezet), ugyanakkor a módszer egyértelmű azonosításának nehézségeire további magyarázatul szolgálhat, hogy a kutatás témája a neveléstudomány és a történettudomány határán helyezkedik el (lásd még DÁRDAI, 2002a: 19-22).

II.2.3. Tartalomelemzés

A dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvek „Európa-kép”-ét a tartalomelemzés módszerével vesszük közelebből szemügyre (lásd *IV.2. Az „Európa-kép” tartalmi vizsgálata* című alfejezet).⁶ Ennek oka, hogy „a tartalomelemzés egy olyan interdiszciplináris módszer, amelynek segítségével a közlemények (gyakorlatilag a legtöbbször szövegek) rejtett, tehát nyíltan, *expressis verbis* ki nem fejezett tulajdonságai is feltárhatóak.” (ANTAL, 1976: 44-45) Így a manifeszt tankönyvi európaiság mellett a látns tartalom is megismerhető (lásd BABBIE, 2008: 357-358). A II. világháborút követően előtérbe kerülő metódus alkalmazása a tankönyvek vonatkozásában sem újkeletű, s – ahogy Szabolcs Éva is rávilágít – „Pedagógiai alkalmazása kezdetben azt jelentette, hogy a tankönyvekben tetten érhető értékválasztásokat igyekeztek kimutatni a segítségével.” (SZABOLCS, 2004: 331)

⁶ A tartalomelemzés a tankönyvi textust és a tankönyvi illusztrációs bázist egyaránt érintette, ugyanakkor a vizsgált tankönyvi egységekben összesen csupán 3 db grafikus illusztráció található, melyekben szerepel „Európa” (lásd *IV.2. Az „Európa-kép” tartalmi vizsgálata* című alfejezet). Ebből kifolyólag az „Európa-kép” elmélyültebb vizuális elemzése, illetve az Európát ábrázoló képi illusztrációk ikonográfiai/ikonológiai elemzése nem valósul(hatot) meg.

Az „Európa-kép” tartalmi vizsgálatának lépései a következőképpen foglalhatók össze (lásd még IV.2. Az „Európa-kép” tartalmi vizsgálata című alfejezet):

1. A kutatói célok és kutatói kérdések alapján a kutatási források és a vizsgálati módszer(ek) meghatározása,
2. Tartalmi főkategóriák körvonalazása és rögzítése; a főkategóriák átfogó kvantitatív elemzése,
3. „Európa” mint tartalmi főkategória részletes vizsgálata; az „Európá”-val kapcsolatos kifejezések, gondolati ívek összegyűjtése, rendszerezése,
4. „Európá”-val kapcsolatos szókapcsolatok vizsgálata; hívószavak indukálása,
5. A hívószavak kategorizálása; tartalmi alkategóriák megalkotása,
6. A hívószavakra építve a tartalmi alkategóriák vizsgálata,
7. Összegzés – a vizsgálati eredmények rögzítése az „Európa” mint tartalmi főkategóriára vonatkozóan.

II.2.4. Tankönyvhasználat-vizsgálat

Az újkor tanításához használt történelemtankönyvek feltárásához – kitekintésként – egy *tankönyvhasználat-vizsgálat* segítségével elemzés alá vonjuk a dualizmus korában a Dél-Dunántúlon működő középiskolák (Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola, Kaposvári Magyar Állami Királyi Főgimnázium, Szekszárdi Állami Főgimnázium) *értésítőit* (lásd II.3.1. *Elsődleges források* című alfejezet). Felmerül azonban a kérdés, hogy az értesítők elemző áttekintése, a tankönyvhasználat-vizsgálat elvégzése milyen új kutatási aspektusokkal és eredményekkel gazdagít(hat)ja a korszak középiskolai egyetemes történelemtan-könyveinek analízisét. E kérdés megválaszolásához – az elemzés folyamatának és eredményeinek rögzítésén felül (lásd IV.3. *A dualizmus kori dél-dunántúli középiskolák tankönyvhasználat-vizsgálata* című alfejezet) – Mészáros István szavait idézzük, aki 1988-ban a *Köznevelés* hasábjain értekezett a tankönyvválasztás történeti aspektusairól (lásd MÉSZÁROS, 1988b). Megállapítása szerint „A középiskolák nyomtatott *értésítőiben* kezdettől fogva – egészen az értesítő műfajának kimúlásáig – közölni kellett a múlt tanévben az iskolában használt tankönyvek jegyzékét. (Többek között a tankönyvtörténeti kutatás szempontjából is hatalmas értékű az értesítő.)” (MÉSZÁROS, 1988b: 15) Az iskolai értesítők – és egyéb levéltári források, például bírálati jelentések és tankönyveladási listák – elemzésével végzett hazai tankönyvhasználati vizsgálatok száma kevésnek mondható. E tekintetben

kiemelkednek Albert Gábor (lásd ALBERT, 2012a, 2012b, 2013, 2014), Verók Attila (lásd VERÓK, 2014), Gunčaga Ján és Tóth Sándor János (lásd GUNČAGA – TÓTH, 2013), valamint Méreg Martin (lásd MÉREG, 2014) kutatásai.

II.3. A kutatás forrásai

II.3.1. Elsődleges források

Magyar dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvek

A disszertáció, illetve a kutatás elsődleges forrásait mindenekelőtt a *magyar dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvek egy sajátos csoportja* jelenti (a VII. osztály számára készített történelemtankönyvek), melyek az újkor történelmének 1648-tól a „jelenkorig” tartó időszakát tárgyalják.⁷

A vizsgálat során reprezentatív elemzés megvalósítására törekedtünk, ennek érdekében pedig az alábbi kitételek mentén határoztuk meg *a tankönyvek kiválasztásának kritériumait*:

- középiskolai (gimnáziumi és reáliskolai) tankönyvek vizsgálata,
- egyetemes történelemtankönyvek vizsgálata,
- VII. osztály számára készített tankönyvek vizsgálata,
- minden rendelkezésre álló kiadás vizsgálata⁸,
- segédkönyvek vizsgálatától való eltekintés.

⁷ Ha a tankönyvkutatás metódusát nézzük, a vizsgált tankönyvek minden esetben primer kútfőként definiálhatók, hiszen Kéri Katalin szavait idézve „Elsődleges forrásként használhatóak számos esetben azok a – részben kiadatlan – *iskolai anyagok* (bizonyítványok, [...] naplók, jelentések, tankönyvek, füzetek, jegyzőkönyvek stb.), amelyek valamely pedagógiai kérdést érintik, az oktatás-nevelés elméletével vagy gyakorlatával összefüggésben keletkeztek.” (KÉRI, 2001: 36)

⁸ Vángel Jenő, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Tanszermúzeum 1906-1914 közötti igazgatója a könyvtári állomány kapcsán 1906-ban megjegyezte: „Fontos, hogy az illető tankönyv ne csak egy, hanem az összes kiadásaiban legyen képviselve, mert csak így módon győződhetni meg a szóbanforgó könyvnek egymásután következő kiadások szerint való tökéletesedéséről, a tankönyvirodalomnak a kor és tudomány szerint való fejlődéséről s haladásáról.” (VÁNGEL, 1907: 13) Jelen disszertáció is e szemléletet követve a dualizmus korában megjelent valamennyi magyarországi középiskolai egyetemes történelemtankönyv tudatos összegyűjtését tartja szem előtt, ezen belül pedig az újkor történelmét 1648-tól a „jelenkorig” tárgyaló tankönyvek teljeskörű vizsgálatára törekszik.

A vizsgálat tehát e paraméterek mentén összesen 16 darab tankönyv elemző áttekintését valósítja meg, melyek szerzőinek nevét, a kiadás évét és a tankönyv címét e helyütt is megadjuk:

1. Mangold Lajos (1885): *Világtörténelem*. (a továbbiakban: MANGOLD, 1885)
2. Mangold Lajos (1891): *Világtörténelem*. (a továbbiakban: MANGOLD, 1891)
3. Mangold Lajos (1902): *Világtörténelem*. (a továbbiakban: MANGOLD, 1902)
4. Márki Sándor (1903): *Egyetemes történelem*. (a továbbiakban: MÁRKI, 1903)
5. Mika Sándor (1904b): *Világtörténet*. (a továbbiakban: MIKA, 1904b)
6. Mika Sándor (1912): *Világtörténet*. (a továbbiakban: MIKA, 1912)
7. Sebestyén Gyula (1906): *Egyetemes történet*. (a továbbiakban: SEBESTYÉN, 1906)
8. Szigethy Lajos (1903): *Egyetemes történet*. (a továbbiakban: SZIGETHY, 1903)
9. Szölgvény János (1914): *Világtörténet*. (a továbbiakban: SZÖLGYÉMY, 1914)
10. Ujházy László (1904): *Egyetemes történelem*. (a továbbiakban: UJHÁZY, 1904)
11. Ujházy László (1913): *Egyetemes történelem*. (a továbbiakban: UJHÁZY, 1913)
12. Varga Ottó (1904): *Világtörténet*. (a továbbiakban: VARGA, 1904)
13. Vaszary Kolos (1904): *Világtörténelem*. (a továbbiakban: VASZARY, 1904)
14. Vaszary Kolos (1912): *Világtörténelem*. (a továbbiakban: VASZARY, 1912)
15. Takáts György (1917b): *Történelem*. (a továbbiakban: TAKÁTS, 1917b)
16. Takáts György (1918c): *Történelem*. (a továbbiakban: TAKÁTS, 1918c)

(Az elemzés alá vont tankönyvek pontos bibliográfiai adatait lásd a VI. Irodalom című fejezetben, VI.1. *Elsődleges források* című alfejezetben.)

E tankönyvek sorában két leányközépfiskolai tankönyv is helyet kap (lásd a fenti lista 15-16. tétele), melyek a felső leányiskolák, a leánygimnáziumok és a felső kereskedelmi leányiskolák III. és VI. osztály számára készültek (TAKÁTS, 1917b, 1918c). A leányközépfiskolai tankönyvek vizsgálata – annak ellenére, hogy az iskolatípus és az évfolyamok nem feleltethetők meg egy az egyben a fiúközépfiskolák esetében rögzített paramétereknek – összevetési alapot kínál, párhuzamok felállítására nyújt lehetőséget, illetve betekintést enged a leányközépfiskolák dualizmus kori egyetemes történelemtanításába. (Az 1867-1918 között megjelent egyetemes középfiskolai történelem-tankönyvek, illetve azok kiadásainak részletekbe menő bemutatását lásd a III.4. *A középfiskolai egyetemes történelem-tankönyvek és azok változatai* című alfejezetben.)

Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy a tankönyvi illusztrációk vizsgálata mind a 16 db tankönyv vonatkozásában megvalósul, míg a tankönyvek tartomelemzése 15 db tankönyvet érint. Ennek oka, hogy az egyik leányközépfiskolai tankönyvi kötet (TAKÁTS,

1918c) nem tárgyalja és ábrázolja az 1815 utáni világtörténelmet. A tartalomelemzés során pedig az 1815 utáni fejezetek, alfejezetek kiemelt vizsgálatára esett a választás. (lásd részletesen IV.1. *A tankönyvi illusztrációk elemző vizsgálata* és IV.2. *Az „Európa-kép” tartalmi vizsgálata* című alfejezetek)

A vizsgálat alá vont 16 db történelemtankönyv a budapesti Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet - Pedagógiai Könyvtár és Múzeum (a továbbiakban: OFI-PKM) Tankönyvtárában található, ahol a forrásanyag jelentős részének gyűjtése is megvalósult.⁹

A tankönyvi források tágabb – oktatástörténeti, illetve oktatáspolitikai – értelmező kontextusát jelentik a korabeli magyar oktatási törvények, a hatályos magyar középiskolai tantervek és kapcsolódó utasítások, a tankönyvrendeleteket, valamint a középiskolai értesítők, melyek szintén vizsgálati fókuszba kerülnek.

Dualizmus kori középiskolai tantervek és kapcsolódó utasítások

A korabeli középiskolai történelemtankönyvek mellett a *dualizmus kori középiskolai tantervek* is a kutatás elsődleges forrásai közé tartoznak. A Magyarországon 1868-1918 között érvényben lévő tantervekről a – Horánszky Nándor gyűjtésének eredményeként 1974-ben megjelent – *Közoktatási tantervek 1868-1971* című munka nyújt teljes körű tájékoztatást, mely „az általános képzés tanterveit öleli fel az adott iskolatípusok egyes válfajaival együtt.” (HORÁNSZKY, 1974: 4; a középiskolai tanterveket lásd HORÁNSZKY, 1974: 82-93)

A dualizmus kori tanterveket – s azok közvetlen előzményeit – számba véve elsőként az *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* (magyar fordításban: *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve*) című tanügyi dokumentum kerül az érdeklődés fókuszába, mely „1849. végén jelent meg s hazánkban az 1850-1. iskolai évben lépett életbe.” (MÁRKI, 1902c: 49) A közismertebb nevén *Entwurf* vagy *Organisationsentwurf* című tervezet hangsúlyozását főként az indokolja, hogy a Ma-

⁹ Az OFI-PKM különgyűjteményének egyike a tankönyvgyűjtemény, mely a gyűjtőkörébe eső tankönyveket – köztük a nemzetiségi iskolák tankönyveit – foglalta/foglalja magában. Az intézmény tankönyvkollekciója Közép-Európa egyedülálló, legnagyobb és legjelentősebb tankönyvi gyűjteménye (KELEMEN, 1992: 58, 59; lásd még KARLOVITZ, 1990: 1219).

Horváth László 1992-ben megjelent írásában az általa vezetett Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum (a továbbiakban: OPKM) Tankönyvtára kapcsán a következő sorokat vetette papírra: „Az 1948 előtti állományrészben az elemi iskolai, gimnáziumi és középiskolai tankönyvanyag mondható megközelítőleg teljesnek, vagy legalábbis olyannak, amely jó áttekintést tud nyújtani.” (HORVÁTH, 1992: 27) Droppánné Debreczeni Éva szintén a Tankönyvtár – 19. századot és a 20. század első felét érintő – állományáról így nyilatkozik: „Az 1900-1944. közötti időszak is viszonylag teljes, legfeljebb nem minden kiadás van meg, a XIX. sz. vonatkozásában azonban vannak hiányok, de még így is plasztikus képet nyerhetünk ezen időszakban tanított tananyagról.” (DROPPÁNNÉ DEBRECZENI, 2010: 237)

gyarországon 1867 és 1918 között uralkodó középiskola-rendszer gyökerei e dokumentum magyarországi bevezetéséhez nyúlnak vissza (lásd ENTWURF, 1849).

Az *Entwurf*-ot követően a Magyar Királyi Helytartótanács 1861. október 21-én kiadott, gimnáziumokra vonatkozó rendelete intézkedik „ideiglen, a legközelebbi tanévre nézve, az egyes tanintézeteknél, nevezetesen a tantárgyakat, órafelosztást, tanárokat és az oktatási nyelvet illetőleg [...], melyek [...] a mostani tanrendszernek lényegében való fönntartása mellett annak legkiválóbb hiányait mellőzni s a közvélemény legsürgetősb igényeit lehetőleg kielégíteni képesek” (TANTERV, 1861: 123).

1868. augusztus 29-i keltezéssel jelent meg a kis- és nagygimnázium tanterve (lásd TANTERV, 1868), majd 1871. szeptember 18-án – „addig is, míg a gymnasiumok szervezete iránti törvény létre jön” (TANTERV, 1871: 42) – új gimnáziumi tanterv lépett életbe Magyarországon.

1875-ben reáliskolai tantervet bocsátottak közre, mely az évfolyamok számát kettővel megemelte (lásd KLAMARIK, 1881: 236-245). Ahogy Klamarik János *A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással* című kötetében is fogalmazott: „Igy jött létre a nyolcz éves reáliskola, mely most már tisztán középiskolává lett.” (KLAMARIK, 1893: 158)

Időrendben a következő középiskolai tantervi dokumentum az 1879. évi gimnáziumi tanterv (lásd TANTERV, 1879), mely „történelemtanításunk első nagyszabású programja” (UNGER, 1979: 12). Felkai László vélekedése szerint pedig „ez a tanterv lett kiindulópontja a modern magyar tantervkészítésnek, és a korabeli reáliskolai tantervében éppúgy éreztette hatását, mint a későbbi gimnáziumi tantervekben.” (FELKAI, 1985: 14) A kapcsolódó utasításokat 1880-ban adták közre (lásd UTASÍTÁSOK, 1880).

1883-ban született egy törvénycikk (XXX. tc.), mely a középiskolákról és a középiskolai tanárok képzéséről rendelkezik (lásd MÁRKUS, 1912b: 485-505). A törvénycikk szervezetileg kétféle középiskola-típust határozott meg: a gimnáziumot és a reáliskolát. E törvénycikk megszületését követően jelent meg az 1884. évi reáliskolai tanterv, 1886-ban pedig „a reá vonatkozó utasítások” a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1884. évi 15446. sz. és 1886. évi 11891. sz. rendeleteivel (lásd REÁLISKOLAI TANTERV, 1884).

1899-ben gimnáziumi, valamint reáliskolai tanterv is napvilágot látott (lásd GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899; REÁLISKOLAI TANTERV, 1899). Az előbbihez 1903-ban, az utóbbihoz 1912-ben született tantervi utasítás. Az 1899. évi gimnáziumi tantervet – az 1879. évi tantervhez hasonlóan – „a dualizmus korszakának a középiskolai oktatásra nézve kimagasló jelentőségű dokumentumaként tartja nyilván a neveléstörténelem.” (FELKAI, 1985: 17)

A leány-középiskolák¹⁰ első átfogó szabályozása 1916-ban valósult meg, melynek során „Minden működő leány-középiskola országszerte egységes, fenntartótól független szervezetet és tantervet kapott.” (RÉBAY, 2009: 128) Az 1916. évi leányközépiskolai tanterv a kultuszminiszter 86.100. sz. rendeletével látott napvilágot (lásd RÉBAY, 2009: 124-128; LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI, 1916). A tantervet két év elteltével, 1918-ban – a 141.330. sz. rendelettel – módosították (lásd LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI, 1918). Az 1918. évi reform azonban „mélyreható változást nem eredményezett. A három iskola a korábbi elvek szerint, eddigi szervezetében működött tovább.” (RÉBAY, 2009: 126) (A dualizmus kori magyar középiskolai tantervekről lásd még a *III.5. Az egyetemes történelem tantervi interpretációja* című alfejezetet, valamint MOLNÁR-KOVÁCS, 2014a.)

A vizsgált dualizmus kori magyar középiskolai tantervek – az elemzés alá vont történelemtankönyvekhez hasonlóan – az OFI-PKM állományát gazdagítják.

Dualizmus kori oktatási törvények, tankönyvrendeletek és az Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyvei

Az elsődleges források közé sorolhatók még a *dualizmus kori oktatási törvények* (illetve azok tankönyvválasztást, tankönyvhasználatot érintő passzusai), továbbá a *tankönyvrendeletek* és az *Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyvei* (illetve azoknak a tankönyvjóváhangyásra vonatkozó feljegyzései) is.

Fókuszba került oktatási törvények:

- 1868. évi XXXVIII. törvénycikk („a népiskolai közoktatás tárgyában”) (MÁRKUS, 1912a: 396-417)
- 1883. évi XXX. törvénycikk („a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről”) (MÁRKUS, 1912b: 485-505)
- 1890. évi XXX. törvénycikk („a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről szóló 1883: XXX. törvénycikk módosítása tárgyában”) (MÁRKUS, 1912c: 327-328)

¹⁰ Az első magyar állami leányközépiskola – felsőbb leányiskola – 1875-ben kezdte meg működését. 1896-ban Budapesten megnyílt az első magyar leánygimnázium, ahol 1900-ban tartottak először érettségi vizsgát. (MÉSZÁROS, 1982: 230-231) A felsőbb leányiskolák helyzete – ahogy Rébay Magdolna fogalmaz – „az 1880-as évek végétől képlékenyvé vált. Felügyeletükben is megmutatkozott helyzetük instabilitása: a népiskolák és a középiskolák között álltak.” (RÉBAY, 2009: 110) „A felsőbb leányiskolát [...] 1916-ig a népoktatási intézmények közé sorolták” (RÉBAY, 2009: 183), ám a reformot követően a Magyar Statisztikai Évkönyv már a leány-középiskola kategória alatt tüntette fel a felső leányiskolát, a leánygimnáziumot és a felső kereskedelmi leányiskolát egyaránt (RÉBAY, 2009: 128). A disszertációban e három iskolatípus 1916. évi és 1918. évi tantervét vesszük közelebről szemügyre.

Tankönyvrendeletek (illetve a tankönyvjóváahagyást, tankönyv-előállítást érintő rendeletek):

- „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister által kiadott középiskolai rendtartás.” 1876. (MRT, 1876: 260-284)
- „A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1880. július 31-én 18.137. sz. a. kelt, az OKT elnökének címzett rendelete.” (KLAMARIK, 1881: 262-263)
- „A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi ministernek 38.424/881. szám alatt a tankerületi kir. főigazgatókhoz és az országos közoktatási tanácshoz intézett rendelete, a középiskolai tankönyvek bírálata, illetőleg engedélyezése tárgyában.” (MRT, 1882: 131)
- „A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi ministernek 16.321. szám alatt valamennyi tankerületi kir. főigazgatósághoz intézett rendelete, a középiskolai tankönyvek és segédeszközök bírálata tárgyában.” (MRT, 1882: 742-744)
- „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministeriumtól. – 3887. szám. Szabályzat a középiskolai tan- és segédkönyvek megbírálása, engedélyezése és használata tárgyában.” (MRT, 1885: 639-646)
- „Rendelet a népoktatási tankönyvek dolgában.” (RENDELET, 1886)
- „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 842. számú rendelete, a tankönyvek bírálataért fizetendő díj tárgyában.” (MRT, 1887a: 1623-1624)
- „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 21.243. számú rendelete, a középiskolai tankönyvek bírálata tárgyában.” (MRT, 1887b: 1745-1746)
- „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 10.034. szám alatt valamennyi kir. tanfelügyelőhöz és tankerületi kir. főigazgatóhoz, továbbá valamennyi egyházi főhatósághoz intézett rendelete, több tankönyvnek a hazai román és szerb ajkú iskolákból való kitiltása tárgyában.” (MRT, 1887a: 1445-1446)
- „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 17.589. számú szabályrendelete, az állami, községi társulati és magánjelleű népoktatási intézetek, kereskedelmi és alsófokú ipariskolák tan- és segédkönyveinek megbírálása, engedélyezése és használata tárgyában.” (MRT, 1888: 2443-2454)
- „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 17.358. számú rendelete, az állami, községi, társulati és magánjelleű népoktatási tanintézetek, kereskedelmi és ipariskolák használatára engedélyezett tankönyvek I. jegyzékének kiadása iránt.” (MRT, 1888: 2455-2498)
- „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 15.364. szám alatt valamennyi kir. tanfelügyelőséghez intézett rendelete, mely szerint az állami és államilag segélyezett

- közszégi iskolákban, az 1891/92. tanév elejétől kezdve, csak az állam kormánya által kiadott tankönyvek használhatók.” (MRT, 1891a: 512-514)
- „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 33.028. szám alatt valamennyi kir. tanfelügyelőhöz intézett rendelete, a magán könyvkiadók általános engedélyezett tankönyveinek az állami és államilag segélyezett közszégi iskolákban való használata tárgyában.” (MRT, 1891b: 1296-1297)
 - „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 42.929. számú rendelete, a tankönyvek külső kiállítása tárgyában.” (MRT, 1891b: 1708-1710)
 - „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministertől. – 55.800/891. szám. Szabályzat a népoktatási és kiseddóvó intézetek, felsőbb leányiskolák kereskedelmi és alsófokú ipariskolák tan- és segédkönyveinek megbirálása, engedélyezése és használatba vétele tárgyában.” (MRT, 1892: 369-383)
 - „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 54.043. ex 1891. sz. alatt valamennyi tankerületi kir. főigazgatósághoz intézett rendelete, a középiskolai tankönyvek és segédkönyvek megbirálása, engedélyezése és használata tárgyában.” (MRT, 1892: 800-812)
 - „A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minister. – 1896. évi 1940/eln. szám. Szabályzat a tankönyvek megbirálása, engedélyezése és használatba vétele tárgyában.” (MRT, 1896: 213-218)
 - „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister 1900. évi 231. eln. sz. a. kelt rendelete [...], a hazai papiripar pártolása tárgyában.” (MRT, 1900: 251-253)
 - „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister 1900. évi 3433. eln. számú rendelete [...], a hazai papiripar pártolása tárgyában.” (MRT, 1900: 253)
 - „A kereskedelemügyi m. kir. minister 1906. évi 93.434. számú rendeletével jóváhagyott szabályzat a kereskedelmi és iparoktatási intézetek tankönyveinek és segédkönyveinek megbirálásáról, engedélyezéséről és használatba vételéről.” (MRT, 1906: 2590-2597)

Az Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyvei:

- Az Orsz. Közoktatási Tanács Jegyzőkönyvei 1872-1873. OPKM, Budapest.
- Az Orsz. Közoktatási Tanács Jegyzőkönyvei 1886-1889. OPKM, Budapest.

Az oktatási törvények áttekintését a Márkus Dezső szerkesztésében megjelent, *A hatályos magyar törvények gyűjteménye* című kötetek (MÁRKUS, 1912a, 1912b, 1912c), míg a tankönyvrendeletek tüzetesebb vizsgálatát a *Magyarországi Rendeletek Tára* című sorozat (MRT, 1876, 1882, 1885, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1895, 1896, 1900, 1906,

1916), továbbá Klamarik János írásműve (KLAMARIK, 1881) révén végeztük el. E művek egyrészt a pécsi Dél-Dunántúli Regionális Könyvtár és Tudásközpontban, másrészt az OFI-PKM-ben megtalálhatóak. Az Országos Közoktatási Tanács (a továbbiakban: OKT) jegyzőkönyvei az OFI-PKM állományát gyarapítják.

Iskolai értesítők

A hazai iskolai értesítők autentikus elsődleges forrásként való érvényesülése a kutatás során a tankönyvhasználat- és a tankönyvszerzői életút-vizsgálat során is tetten érhető. Egy rövid kitekintés gyanánt tehát előtérbe kerülnek egyrészt a *dualizmus kori dél-dunántúli állami középiskolák értesítői*. Ezek közé tartoznak:

- Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítői (1875/76 - 1940/41. tanévig)
- Kaposvári Magyar Királyi Állami Főgimnázium értesítői (1884/85 - 1931/32. tanévig)
- Szekszárdi Magyar Királyi Állami Főgimnázium értesítői (1896/97 - 1929/30. tanévig)

(lásd IV.3. *A dualizmus kori dél-dunántúli középiskolák tankönyvhasználat-vizsgálata* című alfejezetet). Másrészt pedig a *tankönyvszerzők életút-vizsgálata* kapcsán az iskolai értesítőkben rögzített tények és adatok hozzájárulnak a tankönyvszerzők tanári munkásságának részletekbe menő megismeréséhez (lásd a III.3. *A tankönyvszerzői életutak párhuzamai* című alfejezetet). (Az iskolai értesítők pontos jegyzékét lásd a VI. *Irodalom* című fejezetben, a VI.1. *Elsődleges források* című alfejezetben.) Az elemzés alá vont iskolai értesítők lelőhelye szintén az OFI-PKM.

II.3.2. Másodlagos források

A másodlagos kutatási források köre sokrétű jegyzék összeállítására nyújt lehetőséget, mely nem csupán a (történelem)tankönyv-kutatás dualizmus kori vetületeit veszi számba (ezen irodalmak mennyiségére és megközelítésmódjára az I.2. *A témaválasztás indoklása* című alfejezetben már kitértünk). A kutatás lefolytatását tudatos forrás-strukturálási és tematizálási törekvés kísérte, ennek eredményeként pedig több esetben alkalom adódott egy-egy részterület (a tankönyvi „Európa-kép”, a középiskola dualizmus kori intézménytípusa, a magyar tankönyvi illusztráció-kutatások stb.) teljeskörűen összegyűjtött kutatási előzményeinek, rendelkezésre álló szakirodalmi forrásainak elemző áttekintésére, sziszte-

matikus feldolgozására (is) (lásd például a *II.4. Szakirodalmi alapvetések – A kutatás bibliográfiai csomópontjai* című alfejezetet).

A kutatás során feldolgozott szakirodalom részletes (tétéles) ismertetésétől jelen alfejezetben eltekintünk, azt azonban szükséges hangsúlyozni, hogy a szakirodalmi forrásokat tekintve mind a kiadás éve alapján, mind tematikusan, mind pedig a források jellege szerint a kutatás megvalósításához gazdag merítési bázis állt rendelkezésre (a szakirodalom tétéles és pontos bibliográfiai jegyzékét lásd a *VI. Irodalom* című fejezetben.)¹¹

A magyar nyelvű másodlagos forrásokat elsősorban a *budapesti OFI-PKM*-ben volt lehetőségünk megtekinteni és elolvasni, míg az idegen – angol és német – nyelvű szakirodalmat a braunschweigi Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkutató Intézetben¹² (*Georg-Eckert-Institut für internationale Schulbuchforschung*, a továbbiakban: GEI) gyűjtöttük össze és tanulmányoztuk.

II.4. Szakirodalmi alapvetések – A kutatás bibliográfiai csomópontjai

II.4.1. A „tankönyv” definíciós bázisa a magyar pedagógiai lexikonok és enciklopédiák tükrében

Bevezetés

„A tankönyvüggyel kapcsolatos fogalmak – köztük magának a tankönyvnek a fogalma is – változnak, korszerűsödnek, közkeletű definíciójuk átalakításra, folyamatos karbantartásra,

¹¹ A *II.4. Szakirodalmi alapvetések – A kutatás bibliográfiai csomópontjai* című alfejezetben az értekezés három kulcsfogalmát (*tankönyv – tankönyvi „Európa-kép” – tankönyv-illusztráció*) három irányvonal mentén járjuk körül. Elsőként a tankönyvi definíció fejlődési ívét vázoljuk fel valamennyi magyar pedagógiai lexikon „tankönyv” című szócikkeire építve, majd az „Európa-kép”-kutatás hazai – és részben nemzetközi – előzményeit tekintjük át szintén a szakirodalmak tükrében. Harmadrészt pedig bemutatjuk és összefoglaljuk azokat a kutatási előzményeket és publikációkat, melyekre napjaink tankönyvi illusztráció-kutatásai támaszkodhatnak.

¹² A GEI Kutatókönyvtára (*Die Forschungsbibliothek des Georg-Eckert-Instituts*) egy országosan és nemzetközileg is egyedülálló speciális könyvtár, mely nemzetközi szinten a társadalomtudományi tankönyvek legnagyobb gyűjteményét, továbbá a kutatói szakirodalom tematikusan rendezett alapműveit is birtokolja (GEI PROSPEKT, 2011; GEI PROSPECTUS, 2011).

A GEI-ben a világ 173 országát – így Magyarországot is – reprezentáló (földrajz-, német-, történelem- és társadalomtudományi) tankönyvek megtekinthetőek és kutathatóak (lásd MOLNÁR-KOVÁCS, 2012c, 2014b), emellett a tankönyvi kutatásokhoz nélkülözhetetlen tudományos művek is kézbe vehetőek. A nemzetközi másodlagos források (köztük a folyóiratok, szaklapok) naprakész beszerzésével, s az egyedülálló tankönyvi gyűjtemény folyamatos bővítésével a GEI a tankönyvkutatás nemzetközi bázisaként funkcionál.

korszerűsítésre szorul.” (KARLOVITZ, 2001: 7) A tankönyvi definíció eme fejlődési ívének koncentrált és strukturált áttekintési lehetőségét kínálják az időről időre kiadott pedagógiai lexikonok és enciklopédiák. Az alegység a hazai pedagógiai lexikonok teljeskörű vizsgálatán keresztül – a korai lexikonkísérletektől (a 19. század második felétől) napjainkig bezárólag – a tankönyvi szócikkek többszempontú analízisének megvalósítására törekszik. Karlovitz János szavait idézve a tankönyvet „Minden valamirevaló lexikon vagy pedagógiai kézikönyv definiálja, de mindegyik kissé másképpen.” (KARLOVITZ, 2001: 7) A tankönyvkutató maga is feleleveníti azon magyar – és néhány külföldi – pedagógiai lexikonok és egyetemi tankönyvek definícióját, melyek a tankönyv fogalmáról értekeznek. Ezek közt kiemelkedik az 1933. évi *Magyar Pedagógiai Lexikon*, valamint az 1979. évi és az 1997. évi *Pedagógiai Lexikon* (lásd KARLOVITZ, 2001: 8-9; lásd még KEMÉNY, 1933; NAGY, 1979; BÁTHORY – FALUS, 1997d).

Jelen alegységben – a kutatás tematikus dimenziójához kapcsolódóan – először bemutatásra kerülnek az elemzés alá vont lexikonok és enciklopédiák főbb bibliográfiai adatai, a szócikkek által behatárolt ismeretkörök és fogalmi keretek, majd a vizsgálati szempontok rögzítését követően a pedagógiai lexikonok „tankönyv-képe” tárul elénk. Végezetül pedig a kutatás tanulságait összegezzük. (lásd még MOLNÁR-KOVÁCS, 2012a, 2012b)

Lexikonok és enciklopédiák szintézise

Az alábbiakban a vizsgált lexikonok és enciklopédiák ismertetése időrendi sorrendet követ. A bemutatás során elsősorban a könyvészeti adatok, a megjelenés körülményei, valamint a tartalmi elemek körvonalazása élvez prioritást.

A magyar pedagógiai lexikonok előfutárának, legelső kísérleti vállalkozásának Molnár Aladár 1873-ban publikált műve, a *Néptanítók ismerettára* tekinthető. A szerző korai halála miatt azonban a munka félbemaradt, így csupán egy töredékes, egykötetes összeállítás (A-Cz betűig) készülhetett el. A kiadást az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. valósította meg Pesten. (lásd MOLNÁR, 1873)

A *Paedagogiai Encyclopaedia, különös tekintettel a népoktatás állapotára. A neveléstudomány szótára* a szerkesztő, Verédy Károly jóvoltából s az Athenaeum R. Társulat kiadásában 1886-ban, Budapesten jött ki a nyomdából. A 959 oldalas könyv azonban témánk szempontjából nem képezheti a kutatás tárgyát, hiszen – Molnár Aladár be nem fejezett ismerettárával együtt – a tankönyv fogalmát és kérdéskörét nem definiálja. A kötet

említése azonban nem maradhat el, mivel szervesen illeszkedik a vizsgált lexikonok és enciklopédiák sorába. (lásd VERÉDY, 1886)

Az elemi népoktatás enciklopédiája a „közsükséglet” kielégítése és az önképzés lehetőségének biztosítása végett 1911-1915 között jelent meg. A háromkötetes kézikönyv (I. 1911. A-H; II. 1912. I-Ö; III. 1915. P-Zs) Kőrösi Henrik és Szabó László szerkesztői keze nyomán a Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda gondozásában, Budapesten született. A kötetenként mintegy 500 oldalt koncentráló mű az egészségügy, az (iskolai) felszerelések, a hazai és külföldi tanügyi viszonyok, a pedagógusok, a nevelés- és tanítástan kérdéskörét egyaránt taglalja. A tankönyv fogalmi leírása azonban – az előző két enciklopédiához hasonlóan – ezúttal sem valósul meg, a tankönyvi megjelenés kérdéskörét azonban néhány címszó érinti. (lásd KÖRÖSI – SZABÓ, 1911, 1912, 1915)

Az 1933-ban napvilágot látott *Magyar Pedagógiai Lexikon* Fináczy Ernő és Kornis Gyula közreműködésének, valamint Kemény Ferenc szerkesztő munkájának eredménye, mely a Magyar Pedagógiai Társaság megbízásából egykötetes és kétkötetes formában egyaránt megjelent – azonos oldalszámmal és belső tartalommal. A lexikon –, mely a Révai Irodalmi Intézet kiadása – 964 számozott oldalból áll. A könyvben közzétett szócikkek mindenekelőtt a nevek, fogalmak, intézmények, irányzatok, tanok, elméletek, tudományágak, iskolatípusok, (tan)eszközök, mozgalmak, valamint (a nemzetközi kitekintéssel élő) közoktatásügyi tendenciák kategóriái mentén csoportosíthatók. A szócikkek összszáma nincs megadva. (lásd KEMÉNY, 1933)

1939-ben Bene Lajos szerkesztő nevével fémjelezve Budapesten jelent meg a *Magyar Tanítók Lexikona*, mely a népoktatás területét felölelve az egészségüggyel, a nevelési-oktatási intézmények vezetésével, valamint a pedagógusok jogaival és kötelességeivel foglalkozik behatóbban. Ebből kifolyólag az összegyűjtött és definiált szócikkek többek közt az egészségügyi szakkifejezések, a konkrét intézmények és intézménytípusok, a folyóiratok, illetve a mindennapi tanítói életvitelt meghatározó körülmények (ellátmányok, díjazások, törvényi szabályozások stb.) tárházát képviselik. A 442 oldalas mű –, mely a szerkesztő saját kiadása – szintén eltekint a tankönyv definiálásától, a tankönyv tárgykörét azonban némely vonatkozásban megjeleníti a kötet címszavainak sorában. (lásd BENE, 1939)

Az 1970-es évek második felében, 1976 és 1979 között jelent meg Nagy Sándor főszerkesztése alatt a *Pedagógiai Lexikon* négykötetes kiadása (I. 1976. A-F; II. 1977. G-K; III. 1978. L-Q; IV. 1979. R-Z). A kötetenként körülbelül 500 oldal terjedelmű munka Budapesten, az Akadémiai Kiadó berkein belül nyert végleges formát. A mintegy 8000 címszó többek között az összehasonlító pedagógia, didaktika, neveléstörténet, felsőoktatás,

pedagógiai pszichológia és gyógypedagógia területét érinti, s főként a szakkifejezések, fogalmak jelentésének, a magyar és külföldi személyek munkásságának, a nevelésügyi intézmények tevékenységének, valamint a folyóiratok profiljának kifejtésére fókuszál. (lásd NAGY, 1976, 1977, 1978, 1979)

Az ezer éves magyar iskoláztatás jubileuma, s az ezredforduló megnövekedett tudásbázisának igénye ihlette az új *Pedagógiai Lexikon* kiadását 1997-ben. A háromkötetes munka (I. A-H; II. I-Ny; III. O-Zs) egyenként mintegy 700 oldalt ölel fel. Főszerkesztői: Báthory Zoltán és Falus Iván, s a kiadói munkálatok a Keraban Könyvkiadó jóvoltából, Budapesten valósultak meg.¹³ A korábbi pedagógiai lexikonokhoz viszonyítva a kidolgozott szócikkek szélesebb ismeretkört és újabb szakterületeket (oktatás-gazdaságtan, iskolafejlesztés, iskolavezetés, kisebbségek nevelése stb.) is megjelenítenek. (lásd BÁTHORY – FALUS, 1997b, 1997c, 1997d)

A számba vett hét lexikon és enciklopédia közül tehát csupán három (az 1933. évi *Magyar Pedagógiai Lexikon*, az 1976-1979. évi *Pedagógiai Lexikon* és az 1997. évi *Pedagógiai Lexikon*) definiálja konkrétan a „tankönyv” fogalmát, így alapvetően e három mű képezi a vizsgálat tárgyát (lásd KEMÉNY, 1933; NAGY, 1976, 1977, 1978, 1979; BÁTHORY – FALUS, 1997b, 1997c, 1997d). Egy kutatási szempont erejéig azonban bevonjuk a vizsgálódásba *Az elemi népoktatás enciklopédiája* (1911-1915), illetve a *Magyar Tanítók Lexikona* (1939) kötetét, melyet a tankönyvi tárgykört érintő szócikkeik áttekintése indokol (lásd KÖRÖSI – SZABÓ, 1911, 1912, 1915; BENE, 1939).

A vizsgálati szempontok körvonalazása

A magyar pedagógiai lexikonok és enciklopédiák „tankönyv” című szócikkeinek vizsgálata nyolc szempont mentén realizálódik.

1. Milyen struktúra mentén bontakozik ki a „tankönyv” fogalmának meghatározása, leírása?
2. Milyen terjedelmi keretek közt valósul meg a „tankönyv” definiálása?
3. Milyen szinonimák bukkannak fel a tankönyvekre vonatkozóan?
4. Milyen jelzők kíséretében esik szó a tankönyvekről?
5. Milyen tankönyvtípusok körvonalazódnak?
6. Megemlíti-e a szócikk a tankönyvi illusztráció kérdéskörét, s ha igen, milyen kontextusban?

¹³ A lexikonhoz egy további, negyedik kötet is társul, egy *Pedagógiai Ki Kicsoda* formájában (lásd BÁTHORY – FALUS, 1997a).

7. Ajánl-e (szak)irodalmat a szócikk a tankönyv fogalmkörének további tanulmányozásához, s ha igen, milyen jellegű műveket?

8. Milyen további címszavak kapcsolódnak a „tankönyv” című szócikkekhez?

Az enciklopédiák és lexikonok „tankönyv-képe”

Minden pedagógiai lexikon „tankönyv” szócikke alapvetően négy-öt nagyobb egységre tagolható (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 1. táblázat). Először a tankönyv néhány (négy-hét) mondatos definíciója bontakozik ki a szócikk elején, mely tartalmi, módszertani, illetve pedagógiai megközelítést egyaránt ötvöz. A tankönyvi címszavak szerves részét képezi továbbá a „jó” tankönyv ismertetőjegyeinek, kritériumainak számbavétele, egy (rövid) tankönyvtörténeti áttekintés (kivéve az 1979-es *Pedagógiai Lexikonban*), valamint néhány (szak)irodalmi ajánlás foganatosítása. A strukturális egységek sorrendje azonban kiadásonként változik, a korábbihoz képest felcserélődik, kibővül. Állandóságot csupán a szócikkek kezdése és zárása mutat. (Bevezető szakasz: a tankönyv fogalmának leírása, körülírása; záró szakasz: (szak)irodalmi művek felsorakoztatása.) Az egyes lexikonkiadások strukturális szempontból egyedi vonásokat is hordoznak. A többi kötethez képest sajátos szegmenst jelent az 1933. évi *Magyar Pedagógiai Lexikonban* az államellenes tankönyvhasználat következményeinek tudatosítása, az 1979. évi *Pedagógiai Lexikonban* a dolgozók iskoláiban használt tankönyvek ismérveinek konkretizálása, az 1997. évi *Pedagógiai Lexikonban* pedig a tankönyv úgynevezett tipikus tulajdonságainak feltárása. (lásd KEMÉNY, 1933: 748-749; NAGY, 1979: 260-261; BÁTHORY – FALUS, 1997d: 461-462)

1. táblázat – A „tankönyv” című szócikk strukturális tagolódása

Sorrend	Magyar Pedagógiai Lexikon (1933)	Pedagógiai Lexikon (1976-1979)	Pedagógiai Lexikon (1997)
1.	A tankönyv definiálása	A tankönyv definiálása	A tankönyv definiálása
2.	A jó tankönyv ismertetőjegyei	A jó tankönyv kritériumai	A tankönyv (rövid) történeti áttekintése
3.	A tankönyv (rövid) történeti áttekintése	A dolgozók iskoláiban használt tankönyvek jellemzése	A tankönyv tipikus vonásai
4.	Az államellenes tankönyvhasználat vétké, következményei	(Szak)irodalmi ajánlás	A jó tankönyv ismérvei
5.	(Szak)irodalmi ajánlás		(Szak)irodalmi ajánlás

(Forrás: KEMÉNY, 1933: 748-749; NAGY, 1979: 260-261; BÁTHORY – FALUS, 1997d: 461-462 alapján)

A „tankönyv” címet viselő szócikk kifejtése, terjedelme a vizsgált lexikonokban növekvő tendenciát mutat. A *Magyar Pedagógiai Lexikon* (1933) mindössze fél hasábon (körülbelül fél oldalon) keresztül értekezik a tankönyv mibenlétéről, míg az 1976-1979-es és az 1997. évi kiadások két hasáb (egy oldal) terjedelemben fejtik ki a címszó tartalmát. (lásd KEMÉNY, 1933: 748-749; NAGY, 1979: 260-261; BÁTHORY – FALUS, 1997d: 461-462)

A tankönyvre használt szinonimák száma a kiadások előrehaladtával gyarapodik; a tankönyvi funkciók bővülésével párhuzamosan – a 20. század vége felé haladva – pedig egyre sokrétűbb és multiperspektivikusabb szemléletet tükröző megjelölések válnak láthatóvá. Az 1933. évi *Magyar Pedagógiai Lexikon* tankönyvi szócikkének sorai közt mindössze egy szinonima azonosítható, míg az 1979. évi *Pedagógiai Lexikon*ban öt, az 1997. évi *Pedagógiai Lexikon*ban pedig már hét szinonima gazdagítja a címszavak leírását (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 2. táblázat; lásd még KEMÉNY, 1933: 748-749; NAGY, 1979: 260-261; BÁTHORY – FALUS, 1997d: 461-462).

2. táblázat – A tankönyvekkel kapcsolatos szinonimák a magyar pedagógiai lexikonok és enciklopédiák „tankönyv” című szócikkeiben

Magyar Pedagógiai Lexikon (1933)	Pedagógiai Lexikon (1976-1979)	Pedagógiai Lexikon (1997)
- könyv	- eszköz - feldolgozás - kifejtés - rendszerezés - forrás	- taneszköz - segédeszköz - munkafüzet - szöveggyűjtemény - példatár - segédlet - alkotás

(Forrás: KEMÉNY, 1933: 748-749; NAGY, 1979: 260-261; BÁTHORY – FALUS, 1997d: 461-462)

A tankönyvekről és azok szinonimáiról többnyire csupán néhány jelző kíséretében esik szó, melyek a tankönyv tanulásban/tanításban betöltött szerepére, pedagógiai szempontú társadalmi megítélésére (is) utalnak (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 3. táblázat).

3. táblázat – A tankönyvekre használt jelzők a magyar pedagógiai lexikonok és enciklopédiák „tankönyv” című szócikkeiben

Magyar Pedagógiai Lexikon (1933)	Pedagógiai Lexikon (1976-1979)	Pedagógiai Lexikon (1997)
- tanítást, ill. tanulást támogató - államellenes	- tudományos - eredményesen felhasználható	- legismertebb - legfontosabb - nyomtatott - iskolai

(Forrás: KEMÉNY, 1933: 748-749; NAGY, 1979: 260-261;
BÁTHORY – FALUS, 1997d: 461-462)

A pedagógiai lexikonok kiadásának előrehaladtával a szócikkekben egyre differenciáltabb, egyre sokrétűbb tankönyvi típusbesorolás válik láthatóvá. Az 1933. évi kiadás csupán két típus, a magántanulásra szánt, illetve az iskolai tankönyvek közt tesz különbséget. Az 1979. évi *Pedagógiai Lexikon* tovább strukturálja a tankönyvtípusokat, így a „nappali” tankönyvek mellett programozott/félprogramozott, valamint felnőtt igényekhez igazodó hagyományos tankönyveket említ. A programozott tankönyvek a tanulók önálló munkájára építenek, melynek gyökerei már a két világháború közötti időszak munkáltató tankönyveiben is megjelentek. Az 1997-es kiadás – az előző lexikonok által megjelölt típusokra is kitérve, s az ezredforduló iskoláira és tankönyveire háruló oktatási kihívásokkal is szembenézve – még szerteágazóbb tankönyvi besorolást valósít meg. (lásd *VII. Mellékletek* című fejezet: 4. táblázat; lásd még KEMÉNY, 1933: 748-749; NAGY, 1979: 260-261; BÁTHORY – FALUS, 1997d: 461-462)

4. táblázat – A tankönyvtípusok körvonalazódása a magyar pedagógiai lexikonok és enciklopédiák „tankönyv” című szócikkeiben

Magyar Pedagógiai Lexikon (1933)	Pedagógiai Lexikon (1976-1979)	Pedagógiai Lexikon (1997)
- magántanulásra szánt - iskolai	- hagyományos módon megírt, de a felnőtt igényeket figyelembe vevő - programozott v. félprogramozott - nappali	- közismereti - szakképzési - felsőoktatási - latin nyelvű - német nyelvű - magyar nyelvű - magyarországi nemzetiségek nyelvén írt - leíró - hagyományos - magyarázó-szemléltető - munkáltató - programozott - audiovizuális elemeket tartalmazó - több szerepet és típusjegyet ötvöző „vegyes” típusú

(Forrás: KEMÉNY, 1933: 748-749; NAGY, 1979: 260-261; BÁTHORY – FALUS, 1997d: 461-462)

A tankönyvi illusztráció kérdéskörét csupán a pedagógiai lexikonok utolsó kettő – az 1976-1979. évi és az 1997. évi – kiadása tárgyalja. Annak ellenére tehát, hogy Mészáros István szavaival élve – a „két világháború közötti időszak tankönyveiben a kép, az illusztráció magától értetődő természetességgel volt jelen” (MÉSZÁROS, 1989: 126), az 1933. évi *Magyar Pedagógiai Lexikon* még említés szintjén sem tér ki a tankönyvek képi világára (lásd KEMÉNY, 1933). Az 1976-1979-es *Pedagógiai Lexikon* szócikke ellenben már utalást tesz arra, hogy az újabb kiadású hazai tankönyvek számtalan ábrát és illusztrációt tartalmaznak a tanulás segítése végett. Emellett a dolgozók iskoláiban használt tankönyvekkel kapcsolatban is felmerül az igény, mely szerint a tankönyvnek „Szóbeli magyarázatot nem igénylő módon kell beiktatnia a kísérletek ábráit, a szemléltetést.” (NAGY, 1979: 260) Az 1997. évi háromkötetes *Pedagógiai Lexikon* „tankönyvi” címszava valamivel árnyaltabban fogalmaz, illetve nem a mennyiség, hanem a minőség oldaláról közelíti meg az illusztráció kérdését. A szócikk kimondja a tankönyvi szöveg és a kép összhangjának, együtthatásának szükségességét, a „jó” tankönyvek színes ismeretterjesztő jellegét (lásd BÁTHORY – FALUS, 1997d: 461-462). Emellett az 1997. évi kiadás – az 1976-1979-es *Pedagógiai Lexikon*hoz

hasonlóan – külön szócikkben is tárgyalja a „tankönyv-illusztráció” fogalmát, alapvető ismérveit, követelményeit (lásd BÁTHORY – FALUS, 1997d: 463).

Az 1979. évi *Pedagógiai Lexikon* „tankönyvillusztráció” című szócikke mintegy negyed oldalt (fél hasábot) szentel a tankönyv-illusztráció többszemponútú leíró megközelítésének, melyet a 2,5 oldalas – különböző tantárgyakhoz és korabeli kiadásokhoz kötődő – tankönyvi képi anyag válogatott közreadása (a tankönyv-illusztráció „illusztrálása”) tesz teljesebbé (lásd NAGY, 1979: 261-263). Az 1997-es *Pedagógiai Lexikon* „tankönyv-illusztráció” szócikke szintén egy negyed oldalas deskriptív bemutatást eszközöl, ám – a ’70-es években született lexikontól eltérően – az illusztrációk mibenlétét fotók, grafikák stb. segítségével nem demonstrálja (lásd BÁTHORY – FALUS, 1997d: 463).

Az 1979-es kiadású lexikon egymondatos definícióval vezeti be a tankönyv-illusztráció címszavát, mely – tanulói perspektívából, tanulóorientált megközelítést alkalmazva – „a tananyag megértésének, az ismeretek elsajátításának, az érdeklődés serkentésének, a tanulási készség és – a tipográfiával együtt – az esztétikai nevelés támogatásának segédeszköze”-ként (NAGY, 1979: 261) aposztrofálja a tankönyvi illusztrációt. A szócikk ezt követően az illusztráció és a tankönyvi szöveg viszonyát, arányát és jellegét részletezi. A történelemtankönyvek illusztrációs bázisáról pedig megjegyzi, hogy „a kor levegőjének visszaidézése érdekében az események hangulatkeltő képzőművészeti átírásának van nagy jelentősége.” (NAGY, 1979: 161) A szócikket egyrészt a jó illusztrátor/illusztráció summázata zárja, mely a szöveg lényegi részének képi megjelenítését hangsúlyozza, másrészt egy szakirodalmi ajánlás válik láthatóvá a ’60-as évek közepének pedagógiai szaksajtójából. Az 1997. évi *Pedagógiai Lexikon* szintén egy rövid fogalmi magyarázattal indít, mely a tankönyvekben előforduló illusztrációs apparátus felsorolását nyújtja, s – az 1979-es lexikonhoz hasonlóan – a tankönyvi illusztráció tanulóközpontú, megértést segítő funkcióját hangsúlyozza. Ezt követően a tankönyvi illusztrációval kapcsolatos alapvető követelmények kerülnek előtérbe, melyek közt továbbra is kiemelt szerep jut a kép és a szöveg összhangjának, valamint a pontos és méretarányos szerkesztésnek, az esztétikai élmény biztosításának. (BÁTHORY – FALUS, 1997d: 463) A szócikk szerzője, Karlovitz János megnevez néhány illusztrációfajtát (szemléltető információhordozó ábra, díszítő illusztráció és ikonszerű nonverbális jel), majd felvázolja az illusztrációk lehetséges színvilágát. A szócikk ezúttal is a témát adekvát módon tükröző szakirodalmi művek bibliográfiai adataival zárul. (lásd BÁTHORY – FALUS, 1997d: 463)

Az elemzés alá vont három pedagógiai lexikon mindegyike ajánl további (szak)irodalmat a tankönyv fogalomköréhez kapcsolódóan. A *Magyar Pedagógiai Lexikon*

(1933) magyar szerzők írásainak adatait teszi közzé (1893-tól 1930-ig bezárólag), főként a tankönyvbírálatról és engedélyezésről, illetve általában a tankönyvekről (lásd KEMÉNY, 1933: 748-749). Az 1976-1979-ben megjelent *Pedagógiai Lexikon* elsősorban magyar, szovjet és német szakirodalmat jelöl meg (1967-től 1976-ig, a lexikon megjelenéséig), a tankönyvi korszerűség, valamint a tankönyvkutatás problémakörét boncolgatva (lásd NAGY, 1979: 260-261). Az 1997. évi *Pedagógiai Lexikon* kizárólag magyar nyelvű (szak)irodalmat kínál a szócikk záróakkordjaként (1916-ból, 1930-ból, 1972-ből, 1980-ból, 1986-ból és 1989-ből). A felsorakoztatott művek sokszínű válogatást nyújtanak, kiemelve a tankönyvekkel kapcsolatos történeti áttekintés lehetőségét (lásd BÁTHORY – FALUS, 1997d: 461-462).

A tankönyv fogalmi koncepciójához minden pedagógiai lexikonban további szócikkek (meghatározások, gondolatkörök, háttérszervezetek, dokumentumok stb.) is kapcsolódnak, melyek kiegészítik és teljesebbé teszik a tankönyvi címszóba foglalt tartalmi mondanivalót. A vonatkozó szócikkekre a „tankönyv” fogalmi apparátusa egyértelmű utalást tesz (lásd KEMÉNY, 1933: 748-749), vagy pedig a fő tankönyvi címszót „tankönyv” előtagú kifejezések követik (lásd NAGY, 1979: 260-265). Az 1997. évi *Pedagógiai Lexikon* e két lehetőséget ötvözi (lásd BÁTHORY – FALUS, 1997d: 461-464). E vizsgálati szempont alkalmat teremt két további pedagógiai enciklopédia, illetve lexikon – *Az elemi népoktatás enciklopédiája* (1911-1915) és a *Magyar Tanítók Lexikona* (1939) – bevonására, a tankönyvi kérdéskört érintő címszavaik feltárására is (lásd KÖRÖSI – SZABÓ, 1911, 1912, 1915; BENE, 1939). E két fókuszba emelt könyv nem tartalmazza ugyan a tankönyv konkrét definiálását, ám tovább árnyalhatja a három fő pedagógiai lexikon „tankönyv-képét”, ha megvizsgáljuk az 1915. évi és az 1939. évi kötetekben a tankönyvi tárgykört némely aspektusban megjelenítő szócikkeket is. *Az elemi népoktatás enciklopédiája* és a *Magyar Tanítók Lexikona* a tankönyvek forgalomba – és a közoktatási intézményekbe – kerülésének hivatalos útjáról nyújt praktikus, átfogó, s a szócikkek révén mégis strukturált ismereteket (lásd KÖRÖSI – SZABÓ, 1915: 335-337; BENE, 1939: 387-391). Ahogy a két kötet címe is utal rá, a címszavak tartalma kifejezetten az iskolai közeghez (a népoktatás igényeihez és a tanítói munka szükségleteihez) igazodik. A három fő pedagógiai lexikon (az 1933., 1979. és 1997. évi kiadás) szócikkei ellenben túlmutatnak az iskola világán, s a „tankönyv mint dokumentum” perspektívája tágabb horizonton mozog (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 5. táblázat).

5. táblázat – További szócikkek, melyek a magyar pedagógiai lexikonok és enciklopédiák „tankönyv” című szócikkeihez kapcsolódnak

<i>Az elemi népoktatás enciklopédiája (1911-1915)</i>	Magyar Pedagógiai Lexikon (1933)	<i>Magyar Tanítók Lexikona (1939)</i>	Pedagógiai Lexikon (1976-1979)	Pedagógiai Lexikon (1997)
<ul style="list-style-type: none"> - tankönyv-árusítás - tankönyvek megállapítása - tankönyv-engedélyezés - tankönyv-változtatás 	<ul style="list-style-type: none"> - Külföldi tankönyvek ügye - Tankönyvügyi Bizottság 	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Tankönyvek beszerzésénél követendő eljárás</i> - <i>Tankönyvekből tiszteletpéldány nem kérhető</i> - <i>Tankönyvek és tanszerek beszerzése és árusítása</i> - <i>Tankönyvek megbírálása, engedélyezése és használatbavétele</i> - <i>Tankönyvek változtatása</i> - <i>Tankönyv szerepe a népiskolában</i> 	<ul style="list-style-type: none"> - tankönyv-illusztráció - tankönyvkiadás - Tankönyvkiadó Vállalat 	<ul style="list-style-type: none"> - Országos Közoktatási Tanács - tankönyvbemutató hely - Tankönyvesek Országos Szövetsége - tankönyvi útmutató - tankönyv-illusztráció - tankönyvjegyzék - tankönyvkiadás - Tankönyvkiadó Vállalat - tankönyvkutatás - tankönyvpiac - tankönyvtár - tankönyvválasztás - taneszköz - tanítási óra - tantárgy - tanterv

(Forrás: KÖRÖSI–SZABÓ, 1915: 335-337; KEMÉNY, 1933: 194-196, 749-750; BENE, 1939: 387-391; NAGY, 1979: 261-265; BÁTHORY – FALUS, 1997d: 75-76, 450-452, 459, 462-464, 467, 469)

Összegés

A magyar pedagógiai lexikonok tankönyvi szócikkeit elemezve összességében megállapíthatjuk, hogy a kiadások előrehaladtával multiperspektivikusabb és sokrétűbb megközelítés érvényesül a tankönyvet övező értelmezési keret megállapításakor. A „tankönyv” fogalmi leírása – a hét magyar pedagógiai lexikont és enciklopédiát számba véve – csupán a három fő pedagógiai lexikonban (1933. évi *Magyar Pedagógiai Lexikon*, 1979. évi *Pedagógiai Lexikon* és 1997. évi *Pedagógiai Lexikon*) kapott teret; a 19. század végi, illetve a 20. század eleji kiadásokban nem találkozunk ez irányú törekvésekkel. A tankönyvhasználatot, az (isko-

lai) tankönyvterjesztést és a kereskedelmi forgalomba hozatalt övező kérdéskör áttekintő bemutatása azonban két további lexikon, illetve enciklopédia (*Az elemi népoktatás enciklopédiája* és a *Magyar Tanítók Lexikona*) tárgyát is képezi. Ahogy Karlovitz János 2001-ben publikált kötetében megjegyzi: „cél tudatos tankönyvelméletről csupán mintegy félszáz év óta beszélhetünk” (KARLOVITZ, 2001: 23), így nem meglepő az sem, hogy csak a második világháborút követően kezdődött el a tankönyvkutatás, illetve a tankönyvelemzések lehetséges fogalomkörének szisztematikus feltárása, összegyűjtése és lejegyzése, a definíciós bázis rendszerbe szedett áttekintése és közzététele a hazai pedagógiai lexikonok hasábjain. A „tankönyv” című szócikkek mindegyike mintegy fél-egy oldalban összegzi a definíció jelentését, a „jó” tankönyv alapvető ismérveit, s egy rövid történeti kitekintést követően (szak)irodalmi ajánlással is él. A címszavak a kiadások előrehaladtával egyre gazdagabb szókészlettel jellemzik a tankönyvet; a szinonimák és jelzők használata, valamint a tankönyvtípusok besorolása egyre differenciáltabb és összetettebb. A hazai szakirodalomban – a 20. század második felében felélénkülő tankönyvelméleti kutatások zászlóbontásával egyidőben – az 1960-as évektől a tankönyvi illusztráció-kutatások is szárnyukat bontogatták. A magyar pedagógiai lexikonok pedig ezzel párhuzamosan a 20. század második felétől ejtenek szót a tankönyvekben helyet kapó képekről és ábrákról. A tankönyv-illusztráció kérdése egyrészt a „tankönyv” című szócikkekben kerül említésre, másrészt különálló lexikoncímszóként is teret nyer az 1979. és 1997. évi kiadásokban. A tankönyvi szócikket záró (szak)irodalmi ajánlások a lexikonok megjelenésének idején a tankönyvi kérdéskör releváns, szelektált bibliográfiáját képviselték. A tankönyvi címszavakhoz pedig további szócikkek is kapcsolódnak, melyek strukturáltabb fogalmi apparátust tárnak fel.

II.4.2. Az „Európa-kép”-kutatás fókuszpontjai a magyar és nemzetközi tankönyvi szakirodalom tükrében

Bevezetés

„Európa-kép” és „tankönyvkutatás”. E két fogalom kapcsolódási pontjait, vizsgálati lehetőségeit és eredményeit kívánja rendszerezni az alfejezet a kutatás tematikus dimenziójához illeszkedve, a témáról megjelent szakirodalom tükrében. A szakirodalom-elemzés révén elsősorban a magyar szakirodalmi bázis kerül áttekintésre, ugyanakkor – rövid kitekintés gyanánt – a nemzetközi publikációk is előtérbe kerülnek.

A tankönyvi „Európa-kép”-kutatás hazai vizsgálati eredményei

A hazai szakirodalomban az 1990-es évek elejétől jelentek meg az európaiságot, a tankönyvi „Európa-kép”-et vizsgáló, illetve azt fókuszba állító szaktanulmányok, melyek – Szabolcs Ottó 1980-as években végzett vizsgálódásaitól eltekintve (lásd EURÓPA-KUTATÁS, 2006) – mindenekelőtt a rendszerváltás utáni tankönyvek elemzését helyezték előtérbe (lásd pl. DÁRDAI, 2002a; DOMOKOS, 2002; M. CSÁSZÁR, 2004).¹⁴

A magyar tankönyvi „Európa-kép”-kutatás közzétett eredményei közt két markáns vizsgálati irány érzékelhető. Az egyik kutatói törekvés *Szabolcs Ottó* (és a vele együtt dolgozó kutatócsoport) munkássága révén bontakozott ki. A team „négy, Nyugat-Európa és Kelet-Európa határvidékén levő ország történelemtanítása európaiságának egymáshoz hasonló és különböző tényezőit vizsgálta a történelemtanítás alapját képező történelemkönyvek elemzésével.” (SZABOLCS, 2006: 573; lásd még SZABOLCS, 1990a, 1999, 2002; EURÓPA-KUTATÁS, 2006). A tankönyvelemző munkálatok kvalitatív és kvantitatív adatok feltárását egyaránt célul tűzték, ugyanakkor a minőségi paraméterek vizsgálata komplexebb megközelítést igényelt, s árnyaltabb (rész)eredményekhez¹⁵ vezetett. A vizsgálat során tehát egyrészt az *európaiság* definiálása, fő kritériumainak rögzítése került előtérbe, mely törekvés kevés kézzelfogható eredményt hozott. Szabolcs Ottó ennek kapcsán a következőkre hívta fel a figyelmet: „Egy szónak is száz a vége; be kell vallanunk, hogy inkább kétségeinket tudjuk az európaiság meghatározhatósága kérdésében felsorolni, mint magunk által is meggyőzőnek hitt érveinket és bizonyítékainkat. [...] Megpróbáltuk a kérdést sok oldalról megragadni, vizsgálni. Aztán kiderült, hogy az európaiság nem a látható viselkedési módok, belső emberi kvalitások, habitusok, sőt nem is a geográfiai tényezők oldaláról közelíthető meg.” (SZABOLCS, 2006: 573)¹⁶ Másrészt a fogalmiság kérdéskörén túl konkrét témák – események, folyamatok, melyek az európai szellemiség fejlődését tekintve jelentősek – tankönyvi vizsgálatára helyeződött a hangsúly (lásd SZABOLCS, 2006: 573-

¹⁴ Az európaiság, illetve az „Európa-kép”-kutatás tankönyvi vizsgálatához hasonló kutatásokra szintén találunk példát a hazai tankönyvi szakirodalomban. E vizsgálatok közt említhetjük Fischerné Dárdai Ágnes és M. Császár Zsuzsa közös *Afrika-kép* kutatását (FISCHERNÉ DÁRDAI – MÉSZÁROS NÉ CSÁSZÁR, 2004) és *Balkán-kép* elemzését (F. DÁRDAI – M. CSÁSZÁR, 2006), Ventilla Andrea *Afrika-kép* vizsgálatát (VENTILLA, 2010), Szabolcs Ottó *magyarságkép* elemzését külföldi tankönyvekben (SZABOLCS, 1990b), valamint a Pécsi Tudományegyetemen kibontakozó *magyarságkép* vizsgálat(oka)t a 20. századi tankönyvekben (lásd HORNYÁK – VITÁRI, 2009).

¹⁵ A kutatás kapcsán megjelent publikációk révén mindenekelőtt a vizsgálati szempontok ismerhetők meg behatóbban, a vizsgálatról, annak menetéről, eredményeiről kevés (töredékes) információ áll rendelkezésre.

¹⁶ E gondolatokat erősíti Domokos Zsuzsa 2002-ben megjelent tanulmányában, mely szerint „Az európaiság fogalma egyike a legkevésbé tisztázott fogalmainknak. Mindez tükröződik az elmúlt tíz évben született tantervekben, tankönyvekben is.” (DOMOKOS, 2002: 5) Ugyanakkor Závodszy Géza az 1990-es években írt munkájában felhívja a figyelmet arra, hogy „Az Európa-fogalom tartalma és az európai egység jelentősége az utóbbi évtizedben [...] új aktualitást kapott. [...] *Európa* [...] nemcsak földrajzi, hanem *történeti-politikai fogalom is*, és a kettő határai nem esnek egybe.” (ZÁVODSZKY, 1994: 7)

574). E témakörök egy része adott volt; az Európai Kulturális Alapítvány (European Cultural Foundation) határozta meg azokat. A másik fele viszont a magyar kutatócsoport részéről került megállapításra – mintegy kiegészítve a bázislistát. Emellett a főbb nemzetközi szerződések országonkénti megítélésének áttekintésére is figyelmet fordítottak. A kutatói team által végzett konkrét elemző munkába Nagy Péter Tibor írása révén nyerünk betekintést, aki a tankönyvek felvilágosodással foglalkozó egységein keresztül érvényesülő „Európa-kép”-vizsgálat tapasztalatait összegzi (lásd NAGY, 2006). Konkluzív megállapításai rámutatnak, „hogyan a tankönyvekben a felvilágosodás európai hatásrendszere egyformán preferenciát élvez a nemzeti szempontokkal szemben.” (NAGY, 2006: 581) Szabolcs Ottó és munkatársainak tankönyvi „Európa-kép”-kutatása az 1980-as években valósul(hat)ot meg az Európai Kulturális Alapítvány jóvoltából, illetve megbízásából (lásd EURÓPA-KUTATÁS, 2006: 571-581). A vizsgálat az „Európaiság a két világrendszer határán” témakör mentén bontakozott ki, s az elemzés tárgyát egyrészt a magyar és a lengyel, másrészt a német (azon belül a Német Szövetségi Köztársaság) és az osztrák történelemtankönyvek képezték (lásd EURÓPA-KUTATÁS, 2006: 571-572). A teljes kutatócsoport az érintett négy ország szakembereiből állt össze. A magyar kutatók közt találjuk – Szabolcs Ottó mellett – Nagy Péter Tibort, Szebenyi Pétert és Szokolai Katalint is (EURÓPA-KUTATÁS, 2006: 572).

A tankönyvi „Európa-kép”-kutatás másik mérvadó magyar képviselője *Fischerné Dárdai Ágnes*, aki az 1990 után napvilágot látott osztrák, svájci, német és magyar történelemtankönyvek európai integrációs képét tárta fel (lásd F. DÁRDAI, 1998; FISCHERNÉ DÁRDAI, 2001; DÁRDAI, 2002a, 2002b, 2003, 2006a, 2006b; lásd még FISCHERNÉ DÁRDAI, 2011, 2012). E kutatás a térbeli, műfaji és tematikus kereteit tekintve hasonlóságot mutat Szabolcs Ottó elemzésével, ugyanakkor az időbeli, és részben a tematikus keret meg is haladja azt – biztosítva ezzel a tankönyvelemző vizsgálat aktualitását. Az elemzés során a szerző az 1990-1999 között megjelent, 12-13. évfolyamnak szóló történelemtankönyveket vette górcső alá. A fő kérdés két csomópont (tartalmi és didaktikai dimenzió) mentén körvonalazódott, s a vizsgálat az európai dimenzió, illetve Európa tankönyvi reprezentációjának mennyiségi és minőségi jegyeire, a tankönyvi lapokon keresztül tükröződő európai integráció- és „Európa-kép”-re, illetve a pedagógiai dimenzióra összpontosított.¹⁷ A tankönyvek elemzéséhez Fischerné Dárdai Ágnes a terjedelem- és frekvenciaelemzés, továbbá a deskriptív elemzés és a tartalomelemzés módszerét hívta segítségül. A tankönyvelemzés

¹⁷ „[...] arra kerestük a választ, hogy a tankönyvi tartalmak mennyiben járulnak hozzá az európai integrációval kapcsolatos ismeretek elmélyítéséhez, a tankönyvek didaktikai megoldásai hogyan harmonizálnak az alapszövegben ábrázolt tartalmakkal.” (DÁRDAI, 2002a: 76)

kutatásmódszertani koncepciójának áttekintésekor láthatóvá válik az a hármas kategória- és alkategória-rendszer (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 6. táblázat), melyen az elemzés típusának, módszereinek és a mérés egységének kijelölése is nyugszik.

6. táblázat – A Fischerné Dárdai Ágnes által végzet „Európa-kép”-kutatás kategória-rendszerének vázlata (2001)

Főkategóriák	Alkategóriák
<i>1. Makrostruktúra</i>	1.1. A tankönyv felépítése 1.2. Az 1945 utáni fejezetek
<i>2. Struktúraelemek</i>	2.1. Alapszöveg 2.2. Didaktikai apparátus 2.3. Üres helyek 2.4. Didaktikai mutatók
<i>3. Tartalmi súlypontok</i>	3.1. Gazdasági integráció 3.2. Katonai-politikai integráció 3.3. Európa egysége és sokféle-sége 3.4. Európa távlatai

(Forrás: DÁRDAI, 2002a: 77; FISCHERNÉ DÁRDAI, 2001: 102-103 között)

Az összehasonlító tankönyvelemzés főbb eredményei egyrészt – makrostrukturális szinten – rámutattak, hogy a korábbiakhoz képest az európai integráció témaköre nagyobb terjedelemben van jelen a vizsgált tankönyvekben (lásd DÁRDAI, 2002a: 126-127; FISCHERNÉ DÁRDAI, 2001: 178-179).¹⁸ Másrészt – a struktúraelemeket tekintve – a német és az osztrák tankönyvekben a didaktikai apparátus, míg a svájci és a magyar tankönyvekben az alapszöveg helye és szerepe a dominánsabb (alapszöveg vs. didaktikai apparátus). A struktúraelemek vizsgálatával feltáruló ún. didaktikai mutatók alapján a vizsgálat alá vont tankönyvek három tankönyvtípusba sorolhatók: esszétankönyv, dokumentumtankönyv és több-funkciós tankönyv. (lásd DÁRDAI, 2002a: 127-128; FISCHERNÉ DÁRDAI, 2001: 179-181) Az összehasonlító tankönyvelemzés tartalmi súlypontjai mentén körvonalazódó eredmények pedig a tankönyvi „európai integráció” megközelítések eklektikus voltáról tesznek tanúbizonyságot, s egyúttal igazolták, hogy a vizsgált négy ország történelemtankönyveinek „európai integrációt ábrázoló felfogása között markáns különbség van.” (DÁRDAI, 2002a: 129; FISCHERNÉ DÁRDAI, 2001: 182) A különbség pedig „azzal korrelál, hogy mi-

¹⁸ Ez alól éppen a magyar tankönyvek képeznek kivételt, ahol a négy elemzett tankönyv közül háromban „az európai integráció periférikus téma” (DÁRDAI, 2002a: 127).

lyen az Európai Unióhoz való viszonya egy-egy országnak” (FISCHERNÉ DÁRDAI, 2011: 63; FISCHERNÉ DÁRDAI, 2012: 95). A magyar és svájci tankönyvekben az európai integráció taglalása során a történeti dimenzió hangsúlyos, míg a német és osztrák tankönyvi munkák markánsabb pedagógiai dimenzióval bírnak (lásd DÁRDAI, 2002a: 128-130; FISCHERNÉ DÁRDAI, 2001: 181-183).

Fischerné Dárdai Ágnes 10 év elteltével, 2011-ben – ezúttal kimondottan a magyar, azon belül pedig a 2005 és 2010 között megjelent történelemtankönyvekre fókuszálva – megismételte az ezredfordulón végzett vizsgálatát (lásd FISCHERNÉ DÁRDAI, 2011, 2012). A fő szempont annak feltárása volt, hogy az eltelt 10 év alatt „a korábbi kép változott-e, s ha igen, milyen irányban” (FISCHERNÉ DÁRDAI, 2011: 63; FISCHERNÉ DÁRDAI, 2012: 96). Az elemzési módszer – a korábbi vizsgálat során alkalmazott kategória-rendszert (is) figyelembe véve – egy ún. raszter összeállítását igényelte, amely újfent három főkategóriát (és további alkategóriákat) vett alapul (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 7. táblázat). A raszteres vizsgálat során a fő- és alkategóriák megjelenését, teljesülését ötfokú skála jelezte (FISCHERNÉ DÁRDAI, 2011: 64, 68; FISCHERNÉ DÁRDAI, 2012: 96).

7. táblázat – A Fischerné Dárdai Ágnes által végzet „Európa-kép”-kutatás kategória-rendszerének vázlata (2011)

Főkategóriák	Alkategóriák
<i>1. Európa</i>	- fogalma - határai, természeti viszonyai - kulturális, nyelvi, vallási sokszínűsége
<i>2. Európai Unió</i>	- az integráció története 1945-től - érdekellentétek és érdekegyeztetések - az európai intézmények és szervezetek - az Unió bővítése - európai szimbólumok - problémák, eredmények, távlatok
<i>3. Értékek</i>	- identitás - tolerancia - kompromisszumkészség - emberi jogok - béke

(Forrás: FISCHERNÉ DÁRDAI, 2011: 64, 68; FISCHERNÉ DÁRDAI, 2012: 96)

Az elemzés legfontosabb eredményei közé tartozik annak tudatosítása, hogy az európai integráció, illetve az Európai Unió témája a magyar tankönyvi tartalmakban a tankönyv összterjedelméhez viszonyítva – továbbra is – alulreprezentált. Emellett Európa-definícióról sem beszélhetünk; Európa határai, továbbá az európai értékek szintűgy tisztázatlanok. Az Unió bővítése szóba kerül, azonban a csatlakozást érintő problémák és feltételek nem. Az Európai Unió mint „történeti konstrukció” hangsúlyos a magyar tankönyvekben, az időszerű kérdések háttérbe szorulnak. Az Unió intézmények és szervezetek megjelennek a tankönyvekben, de működésük menete, jelentősége nem tárul fel. Ugyanez jellemző a tankönyvet forgató tanulóra is, aki a tankönyv tartalmát olvasva, nem szembesül azzal, ami az európai polgári lét szükségszerű velejárója.¹⁹ (FISCHERNÉ DÁRDAI, 2011: 65-66; FISCHERNÉ DÁRDAI, 2012: 97-98) A megismételt vizsgálat legfőbb konklúzióját ekként foglalja össze a szerző: „Összegzésként megállapítható, hogy a 2001-es vizsgálatnál feltett kérdésre adott válasz sajnos ugyanaz maradt 10 év múltán is: a vizsgált történelemtankönyvek Európáról keveset mondanak. Az európai integrációról valamivel többet, de inkább csak történeti tényismeretet közölnek. A másik következtetés, hogy a tankönyvek európai integrációs képe sajnos statikus, nem rendelkezik pedagógiai dimenzióval, egyáltalán nem jövőorientált és nem ösztönzi a tanulóinkat arra, hogy nekünk valami közünk van Európához, és hogy ezért magunknak is sokat kell tennünk.” (FISCHERNÉ DÁRDAI, 2011: 66-67; FISCHERNÉ DÁRDAI, 2012: 98)

Fischerné Dárdai Ágnes történelemtankönyvi vizsgálatához szorosan kapcsolódik, illetve annak eredményeit tovább árnyalja *M. Császár Zsuzsa* 2004-ben publikált, magyar földrajztankönyveket érintő „Európa-kép”-kutatása (lásd M. CSÁSZÁR, 2004). A vizsgálat aktualitását szintén Magyarország Európai Unió csatlakozása nyújtotta. A szerző négy általános és középiskolai tankönyv kvantitatív és kvalitatív elemzését valósította meg. A kvantitatív vizsgálat eredményei alapján „az általános iskolai tankönyvek teljes egésze Európával foglalkozik” (M. CSÁSZÁR, 2004: 80). A kvalitatív elemzés három kérdés mentén épült fel:

- „Milyen a tankönyvekben megjelenő Európa-fogalom?”
- Európa és Magyarország kapcsolatrendszere hogyan jelenik meg a tankönyvekben?

¹⁹ Fischerné Dárdai Ágnes tanulóokra vonatkozó megállapítását támasztja alá *Mikolasek Zsófia* Komárom-Esztergom megyei általános iskolások körében végzett 2003-as kérdőíves felmérése, melynek központi kérdése volt, hogy „a gyerekek mennyire ismerik szűkebb hazájukat, Magyarországot és a tágabbat, Európát” (MIKOLASEK, 2004: 58). Az egyik kérdés azt kívánta feltárni, „hogyan mit várnak a magyar gyerekek az Európai Unióhoz való csatlakozástól (Mit gondolsz, hogyan változtatja meg a te életedet a csatlakozás?)” (MIKOLASEK, 2004: 66). A válaszadók 26 %-a nem tudta, 14 % szerint pedig sehogy. (bővebben lásd MIKOLASEK, 2004)

- Hol van Magyarország helye Európában?” (M. CSÁSZÁR, 2004: 81)

Az Európa-definíció vonatkozásában a szerző Fischerné Dárdai Ágnes vizsgálatával von párhuzamot: „Megállapítható, hogy mindegyik tankönyvben, hasonlóan a történelem tankönyvekhez, (F. DÁRDAI Á. 1998) definiálatlan marad az Európa-fogalom, csak fejezet-címként vagy földrajzi topográfiai alapfogalomként²⁰ jelenik meg. A tankönyvek többsége csak általános paraméterek mentén szól Európáról – kiterjedés, lakosság, általános jellemzők szintjén. [...] Nincs egyik tankönyvben sem utalás Európa egységére és egyben sokféleségére. Nem derül fény Európa régióinak különbségére gazdasági, társadalmi vonatkozásban.” (M. CSÁSZÁR, 2004: 81) Európa határainak rögzítése – a geopolitikai és területi határokat nem említve – az általános iskolai földrajztankönyvekben csupán természetföldrajzi szemszögből valósul meg, s – az Európa-Magyarország viszonyrendszerben – a vizsgált tankönyvek Magyarországot felzárkózó, hátrányos helyzetű kelet-közép-európai országgént jelenítik meg. (M. CSÁSZÁR, 2004: 81-82) A kutatási eredmények ezek alapján a következőképpen kerülnek összegzésre:

„Megállapítható, hogy az elemzett tankönyvek markáns Európa-képet jelenítenek meg a diákok előtt:

- Az általános iskolában Európa földrajzi fogalomként, a magasabb évfolyamokon már politikai struktúraként kerül a diákok elé.
- Mindkét képzési ciklusban a földrajz tankönyvekben Európa elsősorban a kontinens nyugati felét, főleg a mai Európai Unióval azonosítható Európát jelent, míg a többi ország keleten, délkeleten hátrányból indulván felzárkózni szándékozó országokat testesít meg.
- Ez az Európai Unióra leszűkült Európa komoly erőcentrum, tehát érdemes ide tartozni. Mindez komoly előnyökkel jár a tagországoknak és a csatlakozóknak.” (M. CSÁSZÁR, 2004: 83)

Göncz Ferenc – a *Történelempedagógiai Füzetek* hasábjain keresztül publikált – 2008-as tanulmányában szintén a tankönyvek európai integrációval, illetve Európai Unióval kapcsolatos paramétereit járja körül. A szerző mennyiségi áttekintést eszközöl néhány aktuálisan leginkább használatban lévő középiskolás történelem és társadalomismeret tankönyvben, mely eredménye vegyes képet mutat. A fókuszba emelt öt tankönyvben mini-

²⁰ További párhuzam vonható a rendszerváltás előtti történelemtankönyvekkel, melyekben az *európaiság* „földrajzi értelme volt kiemelt, továbbá egy gazdasági és ideológiai alapú nyugati és keleti régió volt – mint ellenségkép – megjelenítve.” (DOMOKOS, 2002: 8)

mális és meglehetősen nagy terjedelmi keretet felölelő témátárgyalással egyaránt találkozunk. (GÖNCZ, 2008)

Kitekintés – A tankönyvi „Európa-kép”-kutatás nemzetközi tendenciái

A tankönyvek „Európa-kép”-ének nemzetközi vizsgálati eredményei bepillantást engednek a témát övező kutatói megközelítések gazdag tárházába, s tovább árnyalják a képet az Európa-fogalom tankönyvi reprezentációjáról. Az európai integráció témájának vizsgálata során Fischerné Dárdai Ágnes a 2000-es évek elején – alapos nemzetközi szakirodalmi mélyfúrást végezve – már áttekintette az „Európa-kép”, az európai integráció, az európai dimenzió, az Európai Unió tankönyvkutatásának főbb szakirodalmi csomópontjait (lásd DÁRDAI, 2002a), így jelen alfejezetben mindenekelőtt az ezredfordulót követő kutatási eredményekre teszünk utalást.²¹ Az 1990-es évek elejétől a nemzetközi fórumokon gyakran szentelnek figyelmet az európaiság témakörének, illetve az ezzel kapcsolatos tankönyvkutatásoknak (lásd DÁRDAI, 2002a: 73).²² A konferenciákon folyt eszmecserek pedig konstruktívan hatottak/hatnak a tankönyvkutatói, tankönyvszakértői közösségre, melynek ékes bizonyítéka a szakértői diskurzus eredményeit felvonultató tanulmánykötetek, bibliográfiák megjelentetése. E tudományos munkák elsősorban arra a kérdés-sorozatra keresik a választ, „hogyan az európaiság hol, hogyan, milyen mértékben, milyen tartalommal jelenik meg [...] az európai országok [...] taneszközeiben.” (DÁRDAI, 2002a: 73) Ahogy Henrik Åström Elmersjö svéd kutató 2011-es tanulmányában megjegyzi, az elmúlt évtizedekben a különböző országok a tankönyvekben megjelenő Európa – mint az identitás egyik jelzője – kérdéskör felé fordultak (ÅSTRÖM ELMERSJÖ, 2011: 62). Példaként említhetjük a *Falk Pingel* nevével fémjelzett vizsgálatokat (PINGEL, 1997, 2000; lásd még PINGEL, 2009). Pingel kutatásai során Európa történelmének ábrázolásmódját, megjelenését vizsgálja a 20. századi középiskolai történelemtankönyvekben. Az elemzés célja az európai dimenzió vizsgálata az iskolai történelemtankönyvekben, az európai országok tekintetében (lásd PINGEL, 1997, 2000). A mintaválasztás során olyan tankönyvek kerültek előtérbe, melyek

²¹ Az alfejezetben néhány főbb kutatói megközelítést emelünk ki a tankönyvi „Európa-kép”-kutatás 21. századi gazdag nemzetközi szakirodalmi bázisából.

²² Nemzetközi viszonylatban már az 1950-es években a tankönyvek felé fordultak a nemzeti, illetve közös identitás megjelenítése kapcsán. Erre az időszakra tehető, amikor Georg Eckert, braunschweigi főiskolai tanár a Németországgal szomszédos államokkal és korábbi háborús ellenfeleivel tárgyalásokat kezdeményezett a tankönyvekről, és azok nemzetközi értelmezésre gyakorolt hatásairól. A megfelelő intézményi keretek biztosítása érdekében Eckert 1951-ben Braunschweigben megalapította a „Tankönyvjavítás Nemzetközi Intézet”-ét (mai nevén: Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkutató Intézet). (lásd MOLNÁR-KOVÁCS, 2012c)

reprezentálják a különböző régiókat, iskolai tankönyvi rendszereket. A vizsgálatok a kötelező iskoláztatás utolsó 2-3 évére koncentrálnak, tehát a 14-16 éves korosztályra. 3-5 db – széles körben használt, az utóbbi 3-4 évben publikált – tankönyv lett kiválasztva országonként. Keresztmetszeti (kvantitatív) vizsgálatokat végeztek. (PINGEL, 1997: 3; PINGEL, 2000: 12-13) Az eredményeket tekintve pozitív fejlemény, hogy az európai viszonyokat már nem hagyják figyelmen kívül a vizsgált tankönyvekben. A nemzeti és az egyetemes történelem közt fennálló kapcsolatot pedig gyakran ki is emelik, különösen a 20. századdal foglalkozó fejezetekben. A tankönyvek változatos módon ábrázolják az európai egymásrautaltságot. Az Európához tartozás témáját gyakran hangsúlyozzák; az európai dimenzió kiegészíti a nemzeti összefüggéseket, ugyanakkor minden ország esetében a nemzeti történelem marad az előtérben. Az egyes országok történelmének áttekintése és Európa történelme jelenti a fő tényezőt. A világtörténelem többnyire kisebb szerepet játszik. A tankönyvek mintegy 30-50 %-ban a nemzeti történelemre, 30-40 %-ban az európai, míg 10-20 %-ban a világ többi részének történelmére fókuszálnak. (PINGEL, 1997: 10-11; PINGEL, 2000: 35-38) A vizsgálat az *Európa-fogalom* tankönyvi kérdéskörét is érinti. Az Európa kifejezés gyakran mint név jelenik meg a tankönyvi szövegekben és térképeken, ugyanakkor hiányzik a különböző Európa-értelmezések leírása, valamint a politikai, gazdasági, földrajzi és kulturális tartalmának bemutatása. A tanulók számára tehát nem áll rendelkezésre világos információ arról, hogy Európa tulajdonképpen mit is jelent. (PINGEL, 1997: 16; PINGEL, 2000: 46) Ahogy Európát, mint témakört nem minden európai régióban dolgozzák fel széleskörűen, úgy néhány régiót szinte teljesen mellőznek a tankönyvekben, még akkor is, ha azok szerzője Európát jelentős témának tartja. Az Európával kapcsolatos tankönyvkutatások állandó eredményének tekinthető tehát, hogy *Európa ábrázolása a nagyhatalmakra összpontosít*. (PINGEL, 2009: 392)

2010-ben teszi közzé Anja Besand a 2005 és 2008 közötti időszakban megjelent és jóváhagyott német állampolgári/politikai ismeretek tankönyveinek „Európa-kép”-ét feltáró vizsgálatát (lásd BESAND, 2010). Külön említést érdemel, hogy a kutatás során a *kép* fogalma kettős értelmezésben (is) jelentős. Egyrészt a szó legszorosabb értelmében ténylegesen a képekkel, leírásokkal és illusztrációkkal foglalkozik, melyek a különböző tananyagokban – különösen pedig az állampolgári/politikai ismeretek tankönyveiben – találhatóak, az Európa témakörben. Másfelől az elemzés fókuszában nem maguk a képek állnak, hanem sokkal inkább az Európai Unió – benne rejtetten Európa – vizuális ábrázolásának kérdése.

(BESAND, 2010: 115-116)²³ A vizsgálat során tehát a képek által kifejezett, illetve közvetített eszmék, célok és kérdések kerülnek előtérbe. A kutatás kulcskérdései a következők:

- Milyen képeket használnak gyakran az állampolgári ismeretek tankönyveiben és tananyagaiban?
- Mi a funkciója ezeknek a képeknek; mit ábrázolnak, fejeznek ki vagy illusztrálnak?
- Milyen vizuális érveket sorakoztat fel, és milyen módon reprezentálják az Európai Unió Európáját?
- Európát mindig ugyanazon a módon ábrázolják, vagy az ábrázolások az anyagoktól függően különböznek? (BESAND, 2010: 116)

A vizsgálati eredményeket a szerző siralmasnak nevezi. A nemzeti perspektíva még mindig uralkodik az európai perspektíva felett a tankönyvek és tananyagok képi repertoárjában. A német állampolgári/politikai ismeretek tanításában egy erős tendencia érzékelhető az absztrakt reprezentációk és olyan képtípusok irányába, mint az infografikai diagramok, táblázatok és térképek. (bővebben lásd BESAND, 2010)

Szintén 2010-ben publikálta *Anamaria Dutceac Segesten* a román (mint EU tagállam) és a szerb (mint nem EU tagállam) történelemtankönyvek „Európa-kép”-ét feltáró tanulmányát (lásd SEGESTEN, 2010). A szerző célul tűzi ki a történelemtankönyvek borítóján elhelyezett vizuális elemek komparatív vizsgálatát az 1995 és 2007 közötti időszakon keresztül. Ezzel összefüggésben hipotézise, hogy a tankönyvek vizuális tartalma egyre erősebben közelít Európához. (lásd SEGESTEN, 2010: 132) A kutatói kérdései pedig a következők:

- A különböző nemzeti oktatási rendszerek hogyan gondolkodnak Európáról? Vannak-e különbségek az EU tagállamok és az Unión kívüli országok között?
- Az idő múlásával hogyan változott az „Európa-kép”? (SEGESTEN, 2010: 132)

Az összehasonlító elemzés eredményeit számba véve a két vizsgált állam tankönyvei esetében a fő trend a borítóterveken a nemzeti elemek hangsúlyozása és a könyvek küllemének korszerűsítésére törekvés. Az 1990-es évektől a vizsgálat záró évéig bezárólag az európai szimbólumok megjelenítése – s ezzel együtt Európa fontossága – egyre inkább láthatóvá vált a romániai és szerb történelemtankönyvek borítóján. Annak ellenére azonban, hogy Európa növekvő megjelenése érzékelhető, az európaiság ismertetőjegyei nem mindig nyilvánvalóak. (lásd SEGESTEN, 2010: 137-141)

²³ A tanulmányban Besand előszeretettel használja az *EU-Európa* kifejezést (lásd BESAND, 2010).

A 2010-es évek elején indult el a braunschweigi GEI jóvoltából az *EurViews* című projekt, melynek célja a történelemtankönyvek által közvetített Európa-fogalom és európaiság összegyűjtése, továbbá igényes szerkesztése az egész világon a 20-21. század tekintetében.²⁴ E kiadás hozzájárul az egyes államokhoz kapcsolódó 20-21. századi Európa-reprezentációk diakrón és szinkrón összehasonlító elemzéséhez, ugyanakkor a felmerülő kérdések nemzetközi trendeket és határbontó transzfer folyamatokat érintenek.²⁵

Henrik Åström Elmersjö – aki maga is részt vesz az *EurViews* tankönyv-projektben – svéd történelemtankönyvek vizsgálatára vállalkozott. 2011-es tanulmányában tíz – a felső középiskola részére készült – tankönyv elemzését ismerteti, melynek célja, hogy megmutassa, „Európa”-t és az „európaiság”-ot hogyan ábrázolták a svéd történelemtankönyvekben a 20. század folyamán. (lásd ÅSTRÖM ELMERSJÖ, 2011) A kutatás során a szerző kvalitatív és kvantitatív módszereket egyaránt alkalmaz, így a szövegelemzést és néhány egyszerűbb mennyiségi mérést (ÅSTRÖM ELMERSJÖ, 2011: 64). A 20. század különböző periódusaiban publikált történelemtankönyvek elemzése feltárta a változást az „Európa” és az „európai” szavak gyakorisága kapcsán, illetve jelentésük változásában. Az Európa-témakör növekedett, illetve az Európa-eszme változott a 20. század folyamán. Az Európa-koncepcióban bekövetkező legfőbb változás, hogy a „svéd hatást Európára” felváltotta az „Európa hatása Svédországra” irányvonal. (ÅSTRÖM ELMERSJÖ, 2011: 73-74)

Összegzés

A hazai tankönyvi szakirodalom – második világháborút követően gyarapodó – sokrétű tematikus csomópontjait áttekintve láthatóvá válik, hogy a magyarországi – mindenekelőtt történelmi tárgyú – tankönyvek „Európa-kép”-ének vizsgálata, szakirodalmi tárgyalása a 20. század végén, a *rendszerváltást követően került előtérbe*. Az 1990-es évek elejétől fogva tehát a tankönyvi „Európa-kép”-kutatás – a tudományos tankönyvelemzések sajátos szegmenseként – megjelent a magyar tankönyvi szakirodalom egyre szélesebb spektrumot felölelő palettáján. A bemutatott hazai kutatások, közzétett vizsgálati eredmények közös vonása mindenekelőtt az *Európa-fogalom definiálatlanságának* tudatosítása a fókuszba került történelem- és földrajz tankönyvek vonatkozásában. Emellett láthatóvá válik a téma vizsgálá-

²⁴ Bővebben lásd Multi-lingual internet platform: *EurViews*. Europe in Textbooks. <http://www.gei.de/en/research/europe-narratives-images-spaces/trans-europe-external-borders/eurviews.html> [2014.03.30.]

lásd még *EurViews* www.eurviews.eu [2014.03.30.]

²⁵ Uo.

tához elengedhetetlen – egymást kiegészítő kvantitatív és kvalitatív módszereket egyaránt alkalmazó – módszertani háttér, mely az eredmények árnyalt értelmezését segíti elő.

A felvillantott nemzetközi „Európa-kép”-vizsgálatok egyértelművé teszik a magyar kutatói törekvések relevanciáját, a hazai eredmények illeszkedését a nemzetközi trendekbe, egyúttal lehetőséget, igényt és alapot teremtenek a további – tematikusan, térben és időben kiszélesedő – tankönyvvizsgálatok lefolytatásához.

II.4.3. A tankönyvi illusztráció-kutatások előzményei a magyar szakirodalom tükrében

Bevezetés

„A jó tankönyvi kép autentikus és igaz benyomásokat közvetít.” – vélekedik a képek szerepéről Závodszy Géza 1986-ban íródott tanulmányában (ZÁVODSZKY, 1986: 64). A több mint 25 évvel ezelőtt papírra vetett megállapítás napjaink tankönyveit lapozgatva is megállja a helyét, hiszen a hiteles ábrázolásmód és az impulzív tapasztalatszerzés jelentős mértékben befolyásolja a tanulók ismereteinek és tudásának konstruktív gyarapodását. A tankönyvi illusztráció –, melybe természetesen a képi műfaj is beletartozik – a tankönyvek hangsúlyos alkotóelemét képezi. Fischerné Dárdai Ágnes és Kojanitz László 2007-ben publikált kutatási beszámolójában az illusztrációk jelentőségét összegezve rávilágítanak arra, hogy az „illusztrációk mennyisége, műfaji és tartalmi változatossága, a szöveges magyarázatokkal való összhangja, valamint pedagógiai funkcionalitása fontos szerepet játszik a tankönyvek tanulhatóságában.” (FISCHERNÉ DÁRDAI – KOJANITZ, 2007: 65)

A kutatástörténet mint kutatástani diszciplína jelentősége

A kutatási előzmények feltárása, a főbb vizsgálati eredmények(ből született publikációk) összegző bemutatása valamennyi tudományos kutatás alapvető mozzanatának tekinthető, így a tankönyvi illusztrációkat érintő kutatások esetében is szükséges. Zsolnai József markáns határvonalat húzva a tudománytörténet és a kutatástörténet között a következőképpen határozza meg ez utóbbi fogalmát: „a kutatástörténet mint kutatástani diszciplína egy-egy tudományágon belül vagy tudományágak közötti ún. interdiszciplináris területen lefolytatott kutatások történetét ismerteti” (ZSOLNAI, 2005: 182). Mindezt kiegészíti azzal a megál-

lapítással, mely szerint „a kutatástörténet írójának az az egyik legfőbb dolga, hogy az adott kutatást és az arra épülő fejlesztést egy-egy tudományág vagy tudományterület kontextusába vagy „fejlődésvonalába” helyezze.” (ZSOLNAI, 2005: 183) Jelen alegység a kutatástörténet lehetséges témái (bibliográfiakészítés, kronológia-összeállítás, kutatás-rekonstrukciók stb.) közül a tankönyvi illusztráció-kutatások és a különféle teoretikus megközelítések konkluzív írásait (monográfiák, tanulmányok stb.), azok tanulságait tekinti át avégett, hogy a kutatási előzményekre építve a tankönyv-illusztráció vizsgálata tovább strukturálható, fejleszthető legyen. A már megválaszolt kutatói kérdések alapot nyújthatnak mind a horizontális, mind a vertikális vetületű kutatások elmélyítéséhez, továbbgondolásához. Az alegység tehát – a kutatás tematikus dimenzióját szem előtt tartva – bemutatja és összefoglalja azon magyar kutatási előzményeket és publikációkat, melyekre napjaink tankönyvi illusztráció-kutatásai támaszkodhatnak, építkezhetnek (lásd még MOLNÁR-KOVÁCS, 2013b). A historiográfiai áttekintés főként a képek, illetve képi források tárgyalására szorítkozik, a kutatási előzmények tudatos feltárása pedig a globális szemléletet tartja szem előtt, s a bölcsészettudományok (irodalom- és kultúratudományok, neveléstudományok, pszichológiai tudományok, történelemtudományok) területére korlátozódik.

Előzmények – A tankönyvelméleti kutatások és fórumok zászlóbontása

Karlovitz János *Tankönyv. Elmélet és gyakorlat* című könyvében a következő megállapítást teszi: „céltudatos tankönyvelméletről csupán mintegy félszáz év óta beszélhetünk” (KARLOVITZ, 2001: 23). A második világháború után, az 1960-as, 1970-es években Magyarországon (is) fejlődésnek indult a tankönyvelméleti munka, melynek biztos jeleit – többek között – a tankönyvelméleti műhelyek kibontakozása, valamint a hazai és nemzetközi konferenciák rendezése jelentették. Az 1970-es évektől tehát számos hazai tankönyvelméleti konferenciát szerveztek. 1973 októberében került sor a *Tankönyvírás és tudomány* című rendezvényre, mely a történelemtankönyvek vizsgálatát helyezte a fókuszába. 1975 decemberében *A jövő tankönyvei* címmel szerveztek országos tankönyv-metodikai tanácskozást. (lásd HEGEDŐS – TÓTHPÁL, 1984; HORVÁTH, 1992; MÉSZÁROS, 1989) 1979-ben az OPKM – saját tankönyvi állományából válogatva – a *Tankönyvillusztráció története (1685-1979)* címmel időszaki kiállítást mutatott be, melynek megrendezése során a fő irányelv „az egyes korokra jellemző szemléltető-illusztráló tankönyvek kiválasztása volt.” (HEGEDŐS – TÓTHPÁL, 1984: 84) Az 1970-es évek végén/1980-as évek elején a hazai tankönyvelméleti vizsgálódások már intenzívebben bontogatták a szárnyukat, s 1981 februárjában a

tapasztalatok megvitatásának kiemelt szakmai keretet nyújtott a Magyar Pedagógiai Társaság közreműködésével megrendezésre kerülő *A tankönyvírás elméleti és gyakorlati kérdései* című műhelymunka. 1986 februárjában a Művelődésügyi Minisztérium felállította a Tanterv- és Tankönyvfejlesztés Országos Tanácsát (TTOT), mely szakmai tanácsadó szervként kettős funkciót látott el: egyrészt a taneszközök és alternatív programok kidolgozásával hozzájárult a központi tartalmi szabályozás módosításához, másrészt támogatta az intézményi kutatásokat, ezáltal összegyűjtötte és hasznosította a tapasztalatokat, innovációkat. (lásd MÉSZÁROS, 1989) Emellett 1986 októberében a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat berkein belül létrejött egy tankönyvelméleti kutató- és pedagógiai szerkesztőségi csoport, mely az OPKM, valamint az Országos Pedagógiai Intézet támogatását is élvezte (MÉSZÁROS, 1989: 159). A következő tanácskozást 1987. április folyamán *Változó világ – változó tankönyvek* cím alatt Budapesten rendezték. 1990 nyarán került sor az *Európaiság-magyarság-tankönyvek* című tankönyvelméleti tanácskozásra, melyet – a Tankönyvesek Országos Szövetsége (a továbbiakban: TANOSZ) szervezésében – a *Tankönyv 93* című konferencia követett 1993-ban. 1997 augusztusában szintén rendeztek tankönyvelméleti találkozót, melynek három város (Szeged, Ópusztaszer és Budapest) szolgált helyszínül. 1997. október 14-én *Tudomány, tananyag, tankönyv* címmel az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya az ELTE BTK magyar nyelvi és irodalomtörténeti tanszékeivel összefogva rendezett konferenciát, melyen a tankönyvszerzők és a tankönyvet használó tanárok diskurzusa is megvalósult. (lásd KARLOVITZ, 2002) 2001. november 23-24-én Budapesten tartották a TANOSZ jóvoltából a *Tankönyvelméleti tanácskozás 2001* című rendezvényt (lásd KARLOVITZ, 2002). 2003. április 11-12-én Debrecenben került sor a *Tankönyvkonferencia* megtartására, melyet a Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola Anyanyelvi Tanszéke és a Magyar Olvasástársaság közösen szervezett (lásd APRÓ JABLONSKI, 2003). 2007. június 13-án a Fővárosi Pedagógiai Intézet rendezte meg Budapesten a *Gyakorlatok egy témára: a tankönyv* című konferenciát, melyen a főbb témakörök közt a tankönyvkérdés változásait, gazdasági és gyakorlati kérdéseit említhetjük (lásd HOCK, 2007). 2007. november 22-23-án Pécsen került megtartásra a *Magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. század második felében* című nemzetközi konferencia (lásd HORNYÁK – VITÁRI, 2009). 2008. május 23-24-én *Közös magyar-szlovák történelem-tankönyv* címmel Esztergom-Párkány adott otthont a Magyar-Szlovák Történelem Vegyesbizottság Tanári Tagozata és a PPKE Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport közös konferenciájának (lásd BÁNHIDY, 2008). 2010. március 26-27-én Budapesten az OPKM épületében rendezték a *Párbeszéd a történelemtankönyvről* című nemzetközi kon-

ferenciát, melynek kiemelt eseménye, eredménye a braunschweigi GEI és az OPKM közti együttműködési megállapodás megszületése volt (lásd NEMZETI TÖRTÉNELEM, 2010). 2012. október 8-án a törökbálinti Munkácsy Mihály Művelődési Házban rendezték meg *A palatáblától a Zsolnai-tankönyvekig* című – tankönyv- és taneszköztörténeti bemutatót is megvalósító – szimpóziumot²⁶, s 2012. november 9-én (a XII. Országos Neveléstudományi Konferencia keretében, Budapesten) *Történelem tanítástörténet – tankönyvtörténet – iskolatörténet* címmel szintén szimpóziumot szerveztek (lásd BENEDEK – TÓTH – VEDOVATTI, 2012: 200-205). A 2013. május 6-7-i *Megújuló tanárképzés* című országos pécsi konferencián Fischerné Dárdai Ágnes előadása hangzott el *Az összehasonlító tankönyvkutatás hasznosítható tapasztalatai a tanárképzésben* címmel.²⁷ A 2013. november 7-9. között Egerben rendezett XIII. Országos Neveléstudományi Konferencián pedig három szimpóziumot is a tankönyvkutatásoknak szenteltek (*Tankönyvek generációkon és határokon át. Tantárgytörténeti, tankönyv- és iskolatörténeti kutatások; Tanulási környezetek, taneszközök és tankönyvek a dualizmus korában; Tankönyvek vizsgálata*) (lásd BÁRDOS – KIS-TÓTH – RACSKO, 2013: 33-38; 148-153; 211-217).

A magyar tankönyvi illusztráció-kutatások történeti vázlata

A második világháború után, az 1960-as évektől a tankönyvelméleti kutatások és tudományos fórumok zászlóbontásával egyidőben a tankönyvi illusztráció-kutatások is felélénkültek. Ennek egyik első példáját *Farkas György* (FARKAS, 1965) és *Juhász Antal* (JUHÁSZ, 1969) tanulmányai jelentették. Farkas György a tankönyvek esztétikumának pedagógiai funkciójáról értekezve a tankönyv-illusztráció kísérő, kiegészítő jellege mellett teszi le a voksát, mely nem lehet sem túl hivalkodó, sem túl jelentéktelen. Míg véleménye szerint alsó tagozatban a tankönyvi szöveg és a kép egyformán hangsúlyos, addig a történelmi és az olvasókönyvek illusztrációs bázisa esetében az érzelmi motivációt, a tanulók „hangulatba hozását”, a korabeli légkör képi megidézését véli meghatározónak (FARKAS, 1965: 527). Végso következtetése a tankönyv esztétikai egységére, esztétikai nevelést befolyásoló jellegére hívja fel a figyelmet, mely az illusztráción (a képeken) felül a tipográfiai elemek komplett együttesét érinti. Juhász Antal a tankönyvi illusztráció oktatáseméleti megközelítését nyújtja, s egyúttal – Farkas Györgyhez hasonlóan – a tankönyvek esztétikai

²⁶ Lásd Törökbálint szimpózium program

http://www.tanarkepzoHALOZAT.hu/files/upload/file/torokbalint_szimpozium_program.pdf [2013.04.24.]

²⁷ Lásd Megújuló tanárképzés – országos konferencia Pécssett

<http://tamop315.ofi.hu/rendezvenyek/megujulo-tanarkepzes> [2013.08.16.]

minőségét vizsgálja. Megítélése szerint csupán a pedagógiai (didaktikai) érdekeknek alárendelt tankönyv-illusztráció biztosít(hat)ja a forma és a tartalom egységében rejlő esztétikumot. A szerző – egy találó hasonlattal – a szöveg és a kép (ábra) oszthatatlansága mellett érvel, hiszen „miként a harapófogó két szára – az egyik jobbról, a másik balról indul, hogy végül egy ponton találkozzanak.” (JUHÁSZ, 1969: 4)

Bakos József 1970-ben publikált munkájában fokozott figyelmet fordít a hazai szemléltető oktatás néhány fejlődéstörténeti csomópontjának megragadására, ezen belül pedig kiemelten Comenius törekvéseinek a tankönyvi képi elemek didaktikai célú tudatos felhasználására. A szerző nyomatékosítja, hogy „A kép és a szöveg *célszerűbb elrendeztségére* elsősorban Comenius tanította meg a pedagógusokat.” (BAKOS, 1970: 10) Emellett hozzáfűzi, hogy „A hazai elemi iskolákban már az 1830-as években a „szemléleti” oktatást olyan hasznos *kézikönyvek, utasítások* segítették, amelyek elsősorban e comeniusi törekvések jegyében készültek el.” (BAKOS, 1970: 12) *Szentgyörgyvári Tibor* a *Történelemtanítás* hasábjain az 1970-es évek közepén két tanulmányban is tárgyalta a képek tanítási órán betöltött szerepét, a képelemzés hasznát (SZENTGYÖRGYVÁRI, 1974a, 1974b). Fejtegetései során a képelemzés célját, a képek felhasználása mögött meghúzódó főbb tanulássegítő mechanizmusokat (hangulatkeltés, élménynyújtás, aktivizálás stb.) értelmezi a történelem tantárgy vonatkozásában. A képek tanórai keretek közé illeszkedésével kapcsolatban pedig megjegyzi, hogy „történelemóráink nélkülözhetetlen eleme a kép. A történelmi megismerés tanulóinknál csak a konkrét, közvetlen szemléltetés útján alapozható meg igazán.” (SZENTGYÖRGYVÁRI, 1974b: 10) *Tóth Béla* – szintén az 1970-es évek közepén – több publikációs fórumot is megragadott, hogy az 1968 és 1971 között lebonyolított pedagógiai-irodalompszichológiai jellegű kutatásairól beszámoljon (TÓTH, 1973, 1974, 1975). Ezek a vizsgálódások a 9-15 éves korosztály olvasókönyveiben megtalálható szövegek és illusztrációk áttekintésére, a számos kutatói eljárás (képválasztásos módszerek, szöveg és kép kapcsolatának tudatos feltárása, az olvasmányok tanulói illusztrálása) révén pedig a képi források és irodalmi (művészi) szövegek közt fellelhető összhang felderítésére vállalkoznak. A szerző következtetései az olvasókönyvek fejlesztő hatásának eredményességét a tankönyvi képkiválasztás, képszerkesztés során érvényesülő pedagógiai-pszichológiai szempontok realizálódásában, illetve az irodalmi szöveg és a hozzá kapcsolódó illusztráció (kép) közti szoros kölcsönhatás optimalizálásában látják (TÓTH, 1973: 77). A kutatási beszámoló zárásaként hangot adott véleményének, mely szerint a szöveg és a kép konstruktív harmóniája vitathatatlan, s az illusztráció jelenléte az eredményes tanulás biztos záloga (lásd TÓTH, 1973).

Szabolcs Ottó 1980-ban –, majd az 1999. év folyamán újabb közlésben is – megjelent írása a forráselemzés fontosságát hangsúlyozza, de nem pusztán a képi források, hanem a tárgyi és írott kútfők kapcsán egyaránt (SZABOLCS, 1980, 1999). Az írott források elsődleges iskolai felhasználása mellett szól a mennyiségi tényezők érve, így prioritásuk – a szerző szerint – csupán ennek köszönhetően kézenfekvő (SZABOLCS, 1980: 1-2). A tanulmányban szó esik még a képek kétarcúságának problematikájáról is, hiszen a képek „Egyszer „csupán” hangulatteremtőek, kormegelevenítő, ráéreztető funkciót töltenek be, másszor az elemzendő forrás szerepére vállalkoznak.” (SZABOLCS, 1980: 4) *Závodszy Géza* a tankönyvek eladhatósága és az illusztrációk térhódítása közti összefüggésből kiindulva a tankönyvi képek szerepét, a szöveg és a képi világ viszonyrendszerét több, az 1980-as évek közepén közzétett szak- és konferenciacikkében is ismerteti, elemzi (ZÁVODSZKY, 1984a, 1984b, 1986).²⁸ *Závodszy Géza* – a *Juhász Antal* által mintegy 20 évvel korábban már felvetett gondolatokhoz (is) igazodva – a gimnáziumi III. osztályos történelemtankönyvek kapcsán síkra száll a tankönyv-illusztráció tudatos és valós didaktikai funkciót betöltő alkalmazása és kiválasztása mellett. Szintén *Juhász Árpád* tankönyvi szöveg és kép reciprok bipolaritását képviselő álláspontját látjuk visszaköszönni *Závodszy Géza* egyik írásművében, amely a szöveg és a kép egyenrangúságát, egymást erősítő értékszempontját helyezi előtérbe (ZÁVODSZKY, 1984b: 2).

Csorba Csaba 1995-ben született tanulmánya, mely a *Történelemtankönyveink képei* címet viseli, mindenekelőtt a tankönyvi képek kiválogatásakor érvényesülő szempontok (illetve tulajdonképpen a hiányosságok) kérdéskörét járja körül (CSORBA, 1995). A főbb problématerületek számbavételekor a kiadói takarékoság, a képi nyilvántartások hiánya, a gyenge képminőség, valamint a hitelesség kérdése dominál. A szerző a felmerülő nehézségekből adódó következményeket mérlegelve megállapítja, hogy „történelemtankönyveink illusztrálása tekintetében gyökeres változásokra van szükség. Az általános iskola 5-6. és a középiskolák I-II. osztályos tankönyvei ábráinak teljes átdolgozására, az ábrák mintegy felének kicserélésére van szükség (a legújabb kötetek is beleértendők!)”. (CSORBA, 1995: 74)

Karlovitcz János 2001-ben keletkezett összefoglaló kötete egy teljes fejezetet szentel a *Szöveg és a kép a tankönyvekben* című témakör bemutatásának, ezen belül pedig a szöveg és a képi összhang mellett szóló érvek, valamint a tankönyvi ábrák funkció szerinti

²⁸ *Závodszy Géza* 1986-ban napvilágot látott írása a *Szabolcs Ottó* és *Katona András* által 2006-ban összeállított dokumentumgyűjteményben is csaknem teljes terjedelmében helyet kapott (ZÁVODSZKY, 2006).

tételes felsorolásának (KARLOVITZ, 2001: 106-119.)²⁹ A szerző egyúttal megemlíti a tankönyvek vizuális anyagának definiálását övező problémát, a kép, ábra és illusztráció elnevezések jogosságát. V. Molnár László 2001-es írásában egyértelműen a tanulók (és a pedagógusok) nézőpontjából veszi szemügyre a (történelem)tankönyvi illusztrációk mibenlétét, főbb aspektusait, fogalmi és tartalmi jegyeit (V. MOLNÁR, 2001). Összegző tanulmánya – tanulássegítő megközelítést nyújtva – egyrészt a tankönyvi illusztrációk típusait differenciálja, másrészt kitér a képi források minőségével szemben támasztott alapvető követelményekre. Szász Péter 2002-ben közzétett rövid problémafelvető esszéjében az első magyar illusztrált olvasókönyv, Comenius Orbis Pictus-a kapcsán a képekkel történő nevelés evidenciáját hirdeti. A szerző a Comenius könyvében uralkodó nézetet képviselve –, mely szerint „a szemléltetés az oktatás és nevelés egyik alapmódszere” (SZÁSZ, 2002: 10) – a gyermekeknek szóló művek gyermekrajzokkal való illusztrálását javasolja, ugyanakkor a tankönyvi képanyag kritikus vizsgálatáról is szót ejt. A szakiskolai tankönyvek illusztrációs anyagát egy 2003-ban publikált kutatás részeként Kojanitz László analizálja (KOJANITZ, 2003). Az illusztrációk alkalmazását három szempont mentén csoportosítja/indokolja (vizuális befogadás előnye, képzetkialakítás megkönnyítése, tanulási tartalmak konkretizálása), s a tankönyvek képi anyagában rejlő pedagógiai célokat strukturálja (KOJANITZ, 2003: 77-78). 2004-ben szintén Kojanitz László tette közzé a tankönyvanalízis módszerével végzett – általános iskolai, szakiskolai és gimnáziumi – (történelem)tankönyvi vizsgálatának főbb eredményeit, melynek során a képi illusztrációk elemzését is megvalósította. A kutatás során a szerző az egy oldalra jutó képek és ábrák számát, a tankönyvi oldalak kitöltésének arányát, illetve a képi elemek műfaji összetételét is vizsgálta (lásd KOJANITZ, 2004: 51-55). A képi elemek alkalmazásának analízise több eredményt is hozott. A kutatás rávilágított többek között arra, hogy „A középiskolai tankönyvekben némileg kevesebb az illusztráció, de még így is elég nagy számban található bennük képi elem. [...] A történelem tankönyvek képi illusztráltsága a természettudományi tárgyakhoz képest alacsony, viszont az irodalomhoz képest magas.” (KOJANITZ, 2004: 51-52) További eredményként mutatkozik, hogy a képek „száma, sűrűsége tekintetében a különbségek nem az iskolatípusok szerint mutatkoznak meg elsősorban. [...] A különbségek valószínűleg inkább attól függnek, hogy a tankönyv szerzője mennyire használta valóságos ismeretforrásokként a képeket,

²⁹ A fejezetben közzétett megállapítások 2000-ben a *Tanító* című lap hasábjain jelentek meg első ízben (lásd KARLOVITZ, 2000a, 2000b). A folyóiratcikkekben levont konklúzió külön kiemeli, hogy „a tankönyvek szövegének, képanyagának, a szöveg és kép összhangjának vizsgálata az egyik kiemelkedően fontos tankönyvkutatási témakör, amelyre az eddigieknél jóval több figyelmet kell fordítanunk.” (KARLOVITZ, 2000b: 22)

térképeket, grafikonokat stb.” (KOJANITZ, 2004: 54) 2007-ben az *Új Pedagógiai Szemle* hasábjain *Fischerné Dárdai Ágnes* és *Kojanitz László* a Tankönyvkiadó Intézet berkein belül végrehajtott – a különböző általános iskolai tantárgyakra és tankönyvekre kiterjedő – összehasonlító elemzésről nyújt tájékoztatást (FISCHERNÉ DÁRDAI – KOJANITZ, 2007). Az 1970-es évektől 2006-ig bezárólag kézbe vett több mint száz tankönyvben az ábra- és képanyag változásai is megmutatkoznak, s a vizsgálati szempontrendszer az illusztrációk mennyiségi, funkcionális és érthetőségi paraméterei egyaránt gazdagítják. A kutatási eredmények – többek között – a színes illusztrációk egyre gyarapodó számát igazolják. *Fischerné Dárdai Ágnes* 2008-ban közzétett – ezúttal egyszerezős – tanulmánya a képinterpretálás módszertanának kérdéskörét részletezi, s a tankönyvi képek kommunikáció-elméleti értelmezését, ikonológiai és pedagógiai-pszichológiai megközelítését kínálja (FISCHERNÉ DÁRDAI, 2008).³⁰ A képi apparátus elméleti definiálása elsősorban a történelemtankönyvek tartalmi sajátosságaiból merít példákat, ám a téma multiperspektivikus keretbe helyezése tágabb rálátást biztosít a tankönyvi képi anyag ikonográfiai-ikonológiai vizsgálatához.

Egy ikonográfiai-ikonológiai mikroutatást – „az Apáczai Kiadó 8. osztályos történelemtankönyveinek képi anyagát, azon belül pedig a fényképek vizsgálatát” (MOLNÁR-KOVÁCS, 2011b) – mutatja be *Molnár-Kovács Zsófia* a 2011-ben publikált tanulmányában. Az elemzés során a szerző az 1999-2009 közötti periódus tankönyveiben „a különböző foglalkozásokat űző nők képi ábrázolásának állandó és változó jegyeit veszi górcső alá” (MOLNÁR-KOVÁCS, 2011b). A kutatói kérdéseken túlmutatva az írásmű átfogó megállapítást is tesz, mely szerint „Az alkalmazott kutatási módszer (ikonográfiai-ikonológiai elemzés) alapvetően a kvalitatív szemlélet érvényesülésének engedett teret, ám a képek elemzése – főként a tankönyvek esetében – kvantitatív megközelítést is igényel.” (MOLNÁR-KOVÁCS, 2011b) Szintén 2011-ben a Felvidéki Tudományos Diákköri Konferenciára benyújtott egyik pályamunka (*Egy szlovákiai magyar történelemtankönyv imagológiai elemzése*) kapcsán az opponensi kérdésekre adott válaszok publikáció formájában is megjelentek az *Eruditio – Educatio* című folyóiratban. *Bényi Klaudia* és témavezetője, *Vajda Barnabás* mindenekelőtt a képek szerepének kérdéskörét (képes történeti forrás vs. képes illusztráció) állítja fókuszba a korszerű történelemtankönyvek, illetve a forrásközpontú történelemoktatás szempontjából. Megállapításuk szerint „az elmúlt húsz évben [...] miközben a tankönyvekben hihetetlen mértékben megnőtt a jó minőségű színes képek száma és aránya, aközben az akadémiai történettudomány forrásbázisa továbbra is túlnyomóan az

³⁰ A tanulmányban végigvezetett gondolati ív 2009-ben a *Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai* sorozat 8. – ünnepi köszöntő – kötetében is helyet kapott (FISCHERNÉ DÁRDAI, 2009).

írott, szöveges forrás marad.” (VAJDA – BÉNYI, 2011: 115) Emellett pedig leszögezik, hogy „a pusztán illusztrációnak minősített képeknek is van bizonyos információértékük [...] Azonban [...] a képelemzés akkor válik *módszerré*, ha a képhez szakmai szempontrendszert és didaktikai apparátust rendelünk, és a tanulók ezek segítségével, ezek alapján tanulják a képi történeti források elemzését.” (VAJDA – BÉNYI, 2011: 116) 2013-ban *Maródi Ágnes* összefoglaló cikket jelentetett meg a tankönyvi illusztrációk és képek szerepéről értekezve. Munkájában kitér a tankönyv fogalmára, főbb típusaira, tipizálási lehetőségeire, valamint – tankönyvtörténeti megvilágításba helyezve – az illusztrációk megjelenésére a könyvekben, tankönyvekben. (MARÓDI, 2013) Munkájának egyik fő mondanivalója, hogy a „tanuló gyerekek számára a tankönyvekben szereplő ábrák és képek kiemelt fontossággal bírnak a tanulás szempontjából. A kérdés az, hogy ezek a képek milyen arányban fordulnak elő, mennyire segítik hatékonyan a tanulást és milyen szinten vannak összhangban a tankönyvi szöveggel.” (MARÓDI, 2013: 106)

Összegzés

A tankönyvi illusztráció-kutatások, illetve a tárgykört érintő elméleti konstrukciók publikálása a hazai szakirodalomban az 1960-as évektől realizálódott, s az évtizedek előrehaladtával – a feltárt tartalmakat tekintve – újabb és újabb értelmezési szempontok társultak/társulnak a tankönyvi illusztrációk témakifejtéséhez. Az 1960-as években Farkas György és Juhász Antal tanulmánya a tankönyveket és a tankönyvi illusztrációkat övező esztétikai és pedagógiai (didaktikai) funkció problémakörét vizsgálja. Az 1970-es években Bakos József, Szentgyörgyvári Tibor és Tóth Béla munkái kiemelkedőek. Bakos József a hazai szemléltető oktatás néhány fejlődéstörténeti mozzanatát tekinti át, Szentgyörgyvári Tibor a történelmi tanórákon helyet kapó képi szemléltetés lehetőségeit mérlegeli, míg Tóth Béla az olvasókönyvek képi és szöveges forrásainak viszonyrendszerét járja körül a serdülők szemszögéből. Az 1980-as években Szabolcs Ottó írása a sokoldalú forráselemzés jelentőségére, míg Závodszy Géza munkái a tankönyvi szöveg és kép kapcsolatának számos aspektusára hívják fel a figyelmet. Az 1990-es években Csorba Csaba tanulmánya a történelemtankönyvek képi világára, a képkiválasztás mögött meghúzódó ok-okozati összefüggésekre fókuszál. A 2000-es években Karlovitz János a tankönyvi szöveg és kép összhangját, V. Molnár László a (történelem)tankönyvi illusztráció fogalomkörét, Szász Péter a képekre alapozott nevelés elvét, Kojanitz László az általános iskolai, gimnáziumi és szakiskolai tankönyvek képi elemeinek számát, típusait és funkcióját, illetve Fischerné

Dárdai Ágnessel közösen írt tanulmányában pedig a tankönyvekben tetten érhető képi változásokat hangsúlyozza. Fischerné Dárdai Ágnes egy további munkájában a tankönyvi képek ikonográfiai-ikonológiai elemzésének metodikai alapvetéseibe enged betekintést. A 2010-es évek elején Molnár-Kovács Zsófia általános iskolai történelemtankönyvek fényképeinek ikonográfiai-ikonológiai elemzését, Vajda Barnabás és Bényi Klaudia egy történelemtankönyv imagológiai analízisét, Maródi Ágnes pedig a tankönyvi illusztrációk szerepének áttekintő összegzését valósította meg.

Az elmúlt mintegy 50 év tankönyvi illusztráció-kutatásainak történeti vázlata egyértelműen rávilágít a tankönyvanalízisekben rejlő komplex kutatói látásmód szükségességére, az illusztráció-vizsgálatok többszemponútú megközelítésére, ugyanakkor – egyetértve Fischerné Dárdai Ágnes megállapításával – e mintegy félszáz évben a tankönyvi illusztrációt, és azok tanulásban betöltött szerepét érintő hazai cikkek, empirikus kutatások, tudományos eredmények száma kevésnek mondható (FISCHERNÉ DÁRDAI, 2008: 322). Az ismertett cikkek, esetenként kötetek többsége kitér a tankönyvi szöveg és kép viszonyának kérdéskörére, megvizsgálja a képek forrásjelleget, mennyiségi és/vagy minőségi faktorait, s a tankönyvi képekkel szemben támasztott követelmények egyre tudatosabb rögzítése is nyilvánvaló.

III. A középiskolai tankönyvkiadás és tankönyvtörténet elméleti keretei

III.1. A középiskola intézménytípusa a dualizmus korában

Bevezetés

A kutatás során a középiskolai történelemtankönyvek vizsgálatára helyeződik a hangsúly, így a „középiskola” kifejezés –, mint a kutatás térbeli-intézményi dimenziójának kulcsfogalma – pontos meghatározása alapvető lépés az elemzés megkezdése előtt. Az alfejezet keretei közt – a hatályos oktatási törvények, illetve tantervek által akceptált intézményi kategorizálást alapul véve, másrészt pedig hazai szakirodalmi forrásokra is támaszkodva – kísérletet teszünk a középiskolára, mint intézménytípusra vonatkozó markáns, dualizmus kori jegyek megragadására, az intézményt övező strukturális elképzelések, illetve sajátosságok felvázolására (lásd még MOLNÁR-KOVÁCS, 2013a). A törvények és tantervek vizsgálata során kizárólag a középiskolákat érintő törvény(ek)re³¹ és a középiskolai tantervekre fókuszálunk. A dualizmus kori középiskolai tanterveket³² – s azok közvetlen előzményeit³³ – tekintve pedig csak azon dokumentumokat emeljük ki, melyek a középiskola definíciójára, intézménytípusára vonatkozóan megállapításokat, illetve utalásokat tartalmaznak.

A középiskolai rendszer gyökerei – a terminus vizsgálata

A „középiskola” kifejezés – ahogy erre Mészáros István is rávilágít – „az 1840-es évek elején jelent meg a magyar nyelvben.” (MÉSZÁROS, 1995: 5) A középiskola „1850-1938 között azokat az iskolákat jelentette, amelyekben *a nyolcesztendő tanuló érettségivel zárult, s ez felsőoktatási intézményben való továbbtanulásra jogosított.*” (MÉSZÁROS, 1995:

³¹ 1883. évi XXX. törvénycikk és annak módosítása, az 1890. évi XXX. törvénycikk

³² 1868. kis- és nagygymnázium tanterve; 1871. gymnáziumi tanterv; 1875. reáliskolai tanterv; 1879. gymnáziumi tanterv és 1880. kapcsolódó utasítások; 1884. reáliskolai tanterv és 1886. kapcsolódó utasítások; 1899. gymnáziumi tanterv és 1903. kapcsolódó utasítások; 1899. reáliskolai tanterv és 1912. kapcsolódó utasítások; 1916. leányközépiskolai tanterv; 1918. leányközépiskolai tanterv

³³ 1849. *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* (magyar fordításban: Az ausztriai gymnáziumok és reáliskolák szervezeti terve; közismertebb nevén *Entwurf* vagy *Organisationsentwurf*); 1861. Magyar Királyi Helytartótanács gymnáziumokra vonatkozó rendelete

5) Hegedős Mihályné és Tóthpál Józsefné megfogalmazásában a „középiskolák, mint elnevezésük is jelzi, az elemi ismeretek után a legmagasabb tanulmányokra előkészítő tanintézetek voltak.” (HEGEDŐS – TÓTHPÁL, 1984: 83) E kritériumoknak a dualizmus kezdeti szakaszában (illetve már az *Entwurf* bevezetésétől fogva) csupán a gimnázium, mint általánosan képző középszintű iskola tett eleget, majd 1875-től a reáliskola szintén. Az 1867 és 1918 között uralkodó középiskola-rendszer gyökerei tehát *Entwurf* című tanügyi tervezet keletkezéséhez, illetve 1850/51. évi magyarországi bevezetéséhez nyúlnak vissza (lásd ENTWURF, 1849). Ennek oka főként abban keresendő, hogy az említett középiskolátípusokat: a gimnáziumot és a – tervezet megszületése idején még csupán hat évfolyamot felölelő – reáliskolát az „Enwurf” rendelkezései nyomán vezették be Magyarországon is. Az *Entwurf* két fő részre tagolódik: az első nagyobb egysége a gimnáziumok, a második kisebb fejezete pedig a reáliskolák szervezetét ismerteti (lásd ENTWURF, 1849). A gimnáziumok és reáliskolák felépítésének, tantervének, valamint működési feltételeinek feltárásához és bemutatásához tehát az *Entwurf*-ban rögzített rendelkezések jelentik a kiindulópontot, nem utolsósorban azért, mert az *Entwurf*-nak „fontos szerepe volt a korszerű magyar általánosan művelő középiskola kialakulásában” (ZIBOLEN, 1990: 9), illetve „Egész középoktatásunkba egyszerre akarta belevinni a nyugateurópai kulturának egész tömegét.” (FINÁCZY, 1896: 76)

A *gimnáziumok* célja – az *Entwurf* meghatározásában – a „magasabb általános műveltség nyújtása a régi klasszikus nyelvek és azok irodalmának felhasználásával, [...] egyúttal az egyetemi tanulmányokra való előkészítés.” (ENTWURF, 1849: 38) Felépítését tekintve két fő egységre tagolódik: al- és főgimnáziumra, melyek négy-négy osztályt foglalnak magukban. Az algimnázium az általános műveltség nyújtásával a főgimnáziumi képzést készíti elő, a főgimnázium pedig egy magasabb szintű oktatást biztosítva az egyetemi tanulmányokra készít fel. A gimnáziumok lehetnek nyilvános vagy magángimnáziumok. Míg az első – jellegénél fogva – állami gimnázium, állami érettségi vizsgát rendezhet, államilag elismert bizonyítványt adhat tanulóinak, addig a második nem nyilvános, állami érettségi vizsgát nem rendezhet, állami érettségi bizonyítványt nem adhat tanulóinak, így ők a nyilvános gimnáziumban tehetik le csupán az állami érettségi vizsgát. A gimnáziumokban a tanítási nyelv az adott tartomány szükségleteihez igazodik. A gimnáziumokban tanított tárgyak a következők: vallás, nyelvek, földrajz és történelem, matematika, természetrajz, fizika, bölcséleti alapelemek, szépírás, rajz, ének és gimnasztika. A gimnáziumi felvételihez elengedhetetlen követelmény a megfelelő előképzettség megléte –, mely mindenekelőtt a népiskolai bizonyítvány benyújtásával igazolható –, valamint a 9. életév betöl-

tése. A gimnáziumi képzésért tandíjat kell fizetni. Az egyes tanévek végén minden osztályban osztályozóvizsgát tartanak, melynek sikeres teljesítése – a tanulók tanév folyamán nyújtott teljesítménye mellett – a felsőbb osztályokba lépés feltétele. Magát a gimnáziumi képzést érettségi vizsga zárja, melynek megtartására kizárólag a nyilvános állami gimnáziumok jogosultak. A vizsga írásbeli és szóbeli részből tevődik össze, s annak eredményes zárása esetén a tanulók érettségi bizonyítványt kapnak. (lásd ENTWURF, 1849)

Az „Enwurf” megszületésének és magyarországi bevezetésének idején a *reáliskolák* célja „az általános képzésen túl [...] egyrészt középfokú előképzés az ipari foglalkozásokra, másrészt a műszaki tanintézetekre való felkészítés.” (ENTWURF, 1849: 188) A reáliskolák – a gimnáziumokhoz hasonlóan – két egységre tagolódnak: al- és főreáliskolára. Az alreáliskola kettő, három vagy négy, míg a főreáliskola –, mely a három évfolyamos alreáliskolára épül – három évfolyamból áll. Így a főreáliskola összesen hat évfolyamos.³⁴ Az alreáliskolából – annak első három elméleti évének, illetve azt kiegészítve az ókori klasszikus nyelvek tárgyainak elvégzésével – lehetőség van a főgimnáziumi továbbtanulásra. A főreáliskola pedig, ezen túlmenően „Kiteljesíti a modern műveltség alapján nyújtandó általános humán képzés mértékét, egyúttal a műszaki tanulmányokra felkészítő speciális iskola.” (ENTWURF, 1849: 188) A reáliskolák – a gimnáziumok mintáját követve – lehetnek nyilvános vagy magán reáliskolák, melyekben az állami érettségi vizsga rendezésének joga, illetve az állami érettségi bizonyítvány kiadása tekintetében is a – már ismertetett – gimnáziumi feltételek érvényesek. A négyosztályos alreáliskola tantervében szereplő tantárgyak a következők: vallásstan, anyanyelv, második élő nyelv, földrajz és történelem, matematika, alkalmazott számтан, váltó- és vámismeret stb., természetrajz és természettan, technológia, áruismeret, rajz és szépírás. A vallásstan, anyanyelv, második élő nyelv és rajz tárgyak mind a négy évfolyamon megjelennek, míg a földrajz és történelem, matematika, természetrajz és természettan, illetve szépírás csupán a három elméleti év tananyagát ölelik fel. Az alkalmazott számтан, váltó- és vámismeret stb., technológia és áruismeret pedig csak a negyedik, gyakorlati év óraszámai közt szerepelnek. A főreáliskola tantárgyai a következők: vallásstan, anyanyelv, második élő nyelv, történelem és földrajz, matematika, természetrajz, természettan, rajz és szépírás. A reáliskolai felvételi követelmények, a tandíjfizetési kötelezettség, az osztályozóvizsga tartása szempontjából szintén a gimnáziumi rendelkezések a hatályosak. (lásd ENTWURF, 1849)

³⁴ Az első magyar főreáliskola 1850-ben nyitotta meg kapuit Pozsonyban (MÉSZÁROS, 1988a: 82).

A főreáliskola elvégzése után lehetővé záróvizsgáról – nyilvánvaló módon – a gimnáziumi képzéstől eltérő rendelkezéseket tartalmaz az *Entwurf*. A tanterv kimondja, hogy „A műszaki intézetben folytatandó tanulmányokra készülő reáliskolai tanulókat nem lehet oly módon kötelezni az – egyetemre való átmenethez szükséges – érettségi vizsga letételére, hogy az elengedhetetlen feltétele legyen az ilyen intézetbe rendes hallgatóként való felvételnek.” (ENTWURF, 1849: 206) Ugyanakkor arra is utalást tesz, hogy a reáliskolai tanulók egy részének, akik az állami szolgálat ágazataiban kívánnak elhelyezkedni, szükségük lehet a képzést záró – átfogó műveltséget tanúsító – bizonyítvány megszerzésére. Ennek áthidalásaképpen bevezeti a főreáliskolát záró vizsgát (záróvizsgát), melyre minden tanuló jelentkezhetsen a harmadik osztály végén. A vizsga sikeres teljesítését követően pedig ún. átfogó záróbizonyítvány elnyerésére jogosult a tanuló (lásd ENTWURF, 1849: 207).

Eötvös József 1867 októberében – vallás- és közoktatásügyi miniszteri hivatalba lépését követően – „utasítást adott a középiskola-rendszer teljes átszervezésére” (MÉSZÁROS, 1988a: 93). Ehhez kapcsolódóan készült el a 14.464/1868. sz. rendelet, mely a gimnáziumok tantervi leírását foglalja magában (lásd TANTERV, 1868). Eötvös egy háromszakaszos, kilenc évfolyamos gimnáziumot képzelt el, melynek tagozatai a következők: kiskimnázium: I-IV. osztály; nagykimnázium: V-VI. osztály; líceum: VII-IX. osztály.³⁵ Az 1868-ban kiadott gimnáziumi tanterv a kiskimnázium és a nagykimnázium tanítási tervét foglalja magában. A tanterv értelmében a *kiskimnázium* feladata és célja a nagykimnáziumra való előkészítés, illetve, hogy elégséges képzettséget nyújtson, mivel a tanulók egy része a kiskimnáziummal befejezi iskolai tanulmányait. A tantárgyak tanítását pedig a gyakorlat oldaláról kell megközelíteni. A kiskimnázium elvégzését követően a nagykimnázium mellett a reáliskola IV. osztályában is lehetőség van a tanulmányok további folytatására (TANTERV, 1868: o. n.). A kiskimnázium rendes tantárgyai közé tartozik a vallás, magyar, latin és német nyelv, a vidék szükségletei szerinti további nyelv, földrajz, történelem, mennyiség-tan, természettan, rajz, szépírás és testgyakorlás. Az ún. melléktárgyak közt pedig az éneket és a franciát, angolt stb. találjuk (TANTERV, 1868: o. n.). A *nagykimnázium* hat osztályt ölel fel, melynek V. és VI. évfolyama a kiskimnázium négy osztályára épül. A nagykimnáziumban folytatódik a kiskimnáziumban megkezdett képzés, mely egyúttal felkészíti a tanulókat a líceumi tanulmányokra. Ennek keretében pedig hangsúly helyeződik a klasszikus műveltség tanítására (TANTERV, 1868: o. n.). A nagykimnázium rendes tantárgyai: vallás, magyar, latin és német nyelv, az adott vidék igényei szerinti más nyelv, mennyiség- és

³⁵ Az Eötvös-féle gimnáziumi koncepció líceumi szakasza végül nem valósult meg.

természettani földrajz, egyetemes történet (különös tekintettel a görög és római, illetve később a magyar történelemre), betűszámтан és mértan, rendszeres természetrajz, testgyakorlás. A nagygymnázium melléktantárgyai: rajz, műének, gyorsírás, illetve francia, angol és olasz nyelv (TANTERV, 1868: o. n.).

1870. április 7-én Eötvös benyújtotta az országgyűlés elé a középiskolai törvényjavaslatát, melyben a középiskola feladatkörét ekképpen összegzi: „*A szellemi tehetségek összhangzatú fejlesztése s a tudományos ismeretek tanítása által egyfelől a növendékekben az általános emberi műveltséget kifejteni s másfelől a főtanoda (egyetemi, academiái s polytechnikumi) tanulmányokra az ifjakat előkészíteni.*” (lásd ZIBOLEN, 1990: 18) A törvény elfogadtatását azonban – halála miatt – nem sikerült keresztülvinnie.

Öt évvel később, az *1875. évi reáliskolai tanterv a reáliskolai évfolyamok számát kettővel megemelte* (lásd KLAMARIK, 1881: 236-245). E tanterv jelentősége a középiskola intézménytípusa szempontjából – ahogy Klamarik János *A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással* című kötetében is fogalmazott – abban áll, hogy „Igy jött létre a nyolcz éves reáliskola, mely most már tisztán középiskolává lett.” (KLAMARIK, 1893: 158)

Az *1879. évi gimnáziumi tanterv*hez készült, *1880-ban megjelent utasítások* utalást tesznek a gimnáziumi oktatás jellegére, amely „egy nemes általános műveltség alapján főleg a tudományos előkészületet veszi célba” (UTASÍTÁSOK, 1880: 1). Emellett pedig az általános utasítások leszögezik, hogy „a középiskola az egyes tanulmányokat nem szakszerű elszigeteltségökben, hanem kapcsolatos összehangzó együttességben kívánja alkalmazni a tudományos előkészítésre, az általános műveltség megalapítására és mind ennek végső céljára, a nemes erkölcsű jellemesség fejlesztésére” (UTASÍTÁSOK, 1880: 2). Az ún. útbai-gazító megjegyzések pedig kinyilvánítják, hogy „A gymnasium tantárgyai között kétségkívül a magyar nyelvi oktatás az, mely némileg közvetlen kapcsolatban áll a többi tanszakok mindegyikével.” (UTASÍTÁSOK, 1880: 3)

A dualizmus korában megjelent *magyar középiskolai törvény, az 1883. évi XXX. törvénycikk*³⁶ szervezetenként kétféle középiskola-típust határoz meg: a gimnáziumot és a reáliskolát, melyek fő feladata – a gimnáziumban a humanisztikus, illetve főként az óklasszikus tanulmányok, míg a reáliskolában mindenekelőtt a modern nyelvek, a természettudományok és a mennyiségtan tanításával – az ifjúság magasabb általános műveltséghez juttatása és a felsőbb tudományos képzésre való előkészítése (MÁRKUS, 1912b: 485).

³⁶ „1883: XXX. törvény-cikk a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről.” (MÁRKUS, 1912b: 485-505)

A törvény kimondja, hogy mindkét iskolatípus nyolcosztályos. A gimnázium és a reáliskola rendes tantárgyai közt egyaránt jelen van: a hit- és erkölcstan, a magyar nyelv és irodalomtörténet (valamint a nem magyar tannyelvű intézeteknél az adott intézet nyelve és irodalomtörténete), a német nyelv és irodalom, a földrajz, Magyarország történelme, az egyetemes történelem, a bölcsészeti előtan (lélektan és logika), a mennyiségtan, a természettan és vegytan, a szépírás, valamint a testgyakorlat (tekintettel a katonai ismeretekre). Eltérés pedig a következőkben mutatkozik: a latin nyelv és irodalom, illetve a görög nyelv és irodalom tanítását csupán a gimnáziumban írják elő, míg a reáliskolában ehelyett a francia nyelv oktatása kerül előtérbe. Mindkét intézményben megjelenik ugyan a természetrajz és a mértani rajz tanítása, ugyanakkor a reáliskolában az előbbi kiegészül a geológia, míg a második az ábrázoló mértan tanításával. Ezen felül a reáliskolában szabadkézi rajzot is tanítanak (lásd MÁRKUS, 1912b: 486-487). A középiskolai tanulmányok megkezdésének előfeltétele a 9. életév betöltése, valamint a népiskola első négy osztályának sikeres elvégzése (vagy felvételi vizsgán a megfelelő előképzettség bizonyítása) (MÁRKUS, 1912b: 489). A középiskolában a tanév 10 hónapig tart (júliusban és augusztusban nincs tanítás). A tanulók minden év végén ún. „nyilvános osztályvizsgálatokat”, a nyolcadik évfolyam végén pedig érettségi vizsgát tesznek. Ez utóbbi szóbeli és írásbeli részből tevődik össze. A sikeres érettségi vizsgáról bizonyítványt állítanak ki (MÁRKUS, 1912b: 491-492).³⁷ A gimnáziumi érettségi vizsga teljesítése bármely egyetemi karra, míg a reáliskolai érettségi vizsga „csak a műegyetemre és a tudományegyetemek matematika-természettudományi karára (illetőleg bölcsészeti karának ezen szakosztályára), s a tanárképző intézet ugyanezen szakosztályára, nemkülönben a bányászati, erdészeti és gazdasági akadémiákra való felvételre jogosít.” (MÁRKUS, 1912b: 493) A reáliskola nyolc évfolyamának elvégzését, valamint a reáliskolai érettségi vizsga sikeres teljesítését követően lehetőség nyílik valamely nyilvános főgimnáziumban latin és görög nyelvből külön vizsgát tenni. A latin nyelvhez kapcsolódó sikeres vizsga az egyetemek jogi és orvosi fakultására, míg a latin és görög nyelvhez egyaránt kapcsolódó eredményes vizsga bármely egyetemi karra felvételi lehetőséget biztosít a tanulóknak (MÁRKUS, 1912b: 493). A törvény előírásai szerint Magyarország a középiskolák szempontjából összesen tizenkét tankerületre oszlik (MÁRKUS, 1912b:

³⁷ Fináczy Ernő vélekedése szerint –, melyet 1896-ban vetett papírra – az 1883. évi XXX. tc. megszületését követően az érettségi vizsga tartalmát tekintve változások következtek be. „Az 1883. évi XXX. t.-cz. előtt az érettségi vizsgálat másképen volt concipiálva, mint ma. Akkor a tanuló úgyszólván az egész középiskolában tanultakról adott számot [...]. A mai eljárás [...] azon az elven alapszik, hogy az érettségi vizsgálat [...] főcélja a tanuló szellemi fejlettségének megállapítása.” (FINÁCZY, 1896: 130-131)

497). Az 1883. évi XXX. törvénycikk módosítása, az 1890. évi XXX. törvénycikk³⁸ kimondja, hogy a gimnáziumokban nem kötelező a tanulóknak a görög nyelv és irodalom tárgya tanulása, helyette lehetőségük nyílik a magyar irodalom elmélyültebb tanulmányozására (a görög írók magyar nyelvre fordított fő műveinek megismerésével, valamint a görög irodalom- és művelődéstörténetre vonatkozó alapismeretekkel összefüggésben). Emellett pedig a geometriai és szabadkézi rajz tanulása szintén választható (MÁRKUS, 1912c: 327-328).

Az 1884. évi reáliskolai tantervhez kapcsolódó utasítások az 1883. évi középiskolai törvény főbb – így a fentebb kiemelt – előírásaira is utalást tesznek (lásd REÁLISKOLAI TANTERV, 1884: 19). Emellett az utasítások hangsúlyozzák a középiskolai tantervek kidolgozása során szem előtt tartott célt, mely szerint fontos, hogy a tantervek legalább az alsó tagozaton megkönnyítsék a reáliskola és a gimnázium közti iskolaváltás, iskolaátlépés lehetőségét (REÁLISKOLAI TANTERV, 1884: 19).

Az 1899. évi gimnáziumi tantervre vonatkozó általános utasítások kinyilvánítják, hogy „a jelen tanterv is egységes tanfolyamú intézetnek szervezi a gimnáziumot” (GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: 1). Az 1899. évi reáliskolai tantervi utasítások bevezető részében pedig az 1883. évi és 1890. évi középiskolai törvények főbb céljai szintén körvonalazódnak (REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 1).

Néhány gondolat a leányközépiskolákról

1895-től miniszteri rendelet³⁹ biztosította a nők számára az egyetemi tanulmányok megkezdését – eleinte csupán a bölcsészeti és orvosi fakultásokon, a gyógyszerészeti tanfolyamokon. Ezzel összefüggésben pedig lehetővé tették a leánytanulók számára, hogy a fiúgimnáziumokban magánérettségüket tegyenek. Az első magyar állami leányközépiskola – felsőbb leányiskola – 1875-ben kezdte meg működését, s „1890 körül a sajtóban egyre többször jelent meg a „női gymnasium” felállításának kérdése egyelőre elvi szinten.” (RÉBAY, 2009: 108) 1896-ban Budapesten nyílt meg az első magyar leánygimnázium, ahol 1900-ban tartottak először érettségi vizsgát. (MÉSZÁROS, 1995: 51) A felsőbb leányiskolák helyzete „az 1880-as évek végétől képlékennyé vált. Felügyeletükben is megmutatkozott helyzetük instabilitása: a népiskolák és a középiskolák között álltak.” (RÉBAY, 2009: 110)

³⁸ „1890: XXX. törvény-cikk a középiskolákról és azok tanárainak képzéséről szóló 1883: XXX. törvénycikk módosítása tárgyában.” (MÁRKUS, 1912c: 327-328)

³⁹ Lásd „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister 1895. évi 72.039. számú rendelete valamennyi tankerületi kir. főigazgatóságához, leányoknak érettségi vizsgálatra bocsátása, és polgári vagy felsőbb leányiskolából a középiskolába átlépése tárgyában.” (MRT, 1895: 1689-1691)

„A felsőbb leányiskolát [...] 1916-ig a népoktatási intézmények közé sorolták” (RÉBAY, 2009: 183), ám az 1916. évi reformot követően a *Magyar Statisztikai Évkönyv* már a leányközépiskola kategória alatt tüntette fel a felső leányiskolát, a leánygimnáziumot és a felső kereskedelmi leányiskolát egyaránt (RÉBAY, 2009: 128). A felső leányiskola megváltozott megítélésének oka tehát mindenekelőtt az 1916. évi 86.100. eln. számú rendelet⁴⁰ előírásaiban keresendő, mely a *leányközépiskolák három típusát* határozta meg: a fentebb már említett *felső leányiskolát, leánygimnáziumot és felső kereskedelmi leányiskolát*. Az 1916. évi rendelet a „felsőbb leányiskola” elnevezést „felső leányiskola” névre módosította, s az évfolyamainak a számát hétre emelte. A rendelet értelmében a felső leányiskola „ezenkívül is a művelt középosztály leánygyermekének nevelőintézete” maradt (MRT, 1916: 1370). A képzés egy – érettségihez hasonló – záróvizsgával fejeződött be, mely nem volt kötelező érvényű. A sikeres záróvizsgát követően lehetőség nyílt a kereskedelmi és színművészeti akadémiákra való átlépésre, sikeres különbözeti vizsgával pedig az elemi iskolai tanítóképző intézetben való továbbtanulásra (annak IV. évfolyamába belépve) (MRT, 1916: 1371). A felső kereskedelmi leányiskola „Szorosan a felső leányiskolához simul és az itt szerzett általános műveltséget kereskedelmi szakismeretekkel egészíti ki.” (MRT, 1916: 1371) A rendelet által meghatározott harmadik középiskolátípus, a nyolcosztályos leánygimnázium, melynek „Feladata, hogy oly nőnevelő irányú magasabb általános műveltséget adjon a leánynak, amely egyenlő értékű a fiúgimnáziumokéval és öt meghatározott főiskolai tanulmányokra képessé teszi.” (MRT, 1916: 1372) Mindhárom leányközépiskola-típus négy évfolyamos közös alsó tagozatra épült (MRT, 1916: 1371). A leányközépiskolákat a rendelet a tankerületi királyi főigazgatók felügyelete alá – a felsőkereskedelmi iskolákat pedig emellett a felsőkereskedelmi iskolai királyi főigazgatók felügyelete alá is – helyezi (MRT, 1916: 1373).

Két évvel később, 1918-ban ismét reformot hajtottak végre, azonban – Rébay Magdolna szavaival élve – ez „mélyreható változást nem eredményezett. A három iskola a korábbi elvek szerint, eddigi szervezetében működött tovább.” (RÉBAY, 2009: 126)

⁴⁰ „A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1916. évi 86.100. eln. számú rendelete valamennyi tankerületi és felsőkereskedelmi iskolai kir. főigazgatóhoz és a felsőbb leányiskolák miniszteri biztosához, a leányközépiskolák szervezetének, rendtartásának és tanításterveinek életbe léptetéséről.” (MRT, 1916: 1369-1375)

Összegzés

A „középiskola” intézménytípusának dualizmus kori terminus-értelmezése a tantervi, törvényi és szakirodalmi forrásokban tetten érhető megközelítések vizsgálatával és szintézisével valósult meg. A forrás- és szakirodalom-feldolgozás alapján a dualizmus korában az általánosan képző – érettségít adó – középiskolák közé tehát két intézménytípus tartozott: a nyolcosztályos gimnázium és a nyolcosztályos reáliskola, ugyanakkor a vizsgált korszak második felében, a 19-20. század fordulóját követően körvonalazódott a leányközépiskola-típusok (felső leányiskola, leánygimnázium, felső kereskedelmi leányiskola) fentebb röviden vázolt hármassztruktúrája és feladatköre. Az intézménytípusok vonatkozásában eltérést mutató tárgyi hangsúlyok és intézményi szerepek a fókuszba emelt törvények, rendeletek és korabeli dokumentumok tükrében világosan körvonalazódnak, melyek a hazai középiskola-rendszer tágabb kontextusának vizsgálati lehetőségét, illetve a középiskolátípusok markáns jegyeinek feltárásán túlmutató értelmezését is kínálják.

III.2. A tankönyvkiadás állami keretei a dualizmus korában

Bevezetés

„Az 1867-ben létrejött kiegyezés lehetőséget teremtett a magyar társadalom polgári fejlődése számára, s kedvező feltételeket nyújtott a hazai nevelésügy további, folyamatos korszerűsítésére, az iskolarendszer tartalmi-szervezeti modernizálására.” – állapítja meg Mészáros István a tankönyvkiadás hazai történetét tárgyaló kötetében (MÉSZÁROS, 1989: 103). A magyar oktatásügyet érintő reformok pedig a tanintézményekben használt tankönyveket – köztük a középiskolai tankönyveket – sem hagyták érintetlenül. A tankönyvekkel kapcsolatos, állami szinten előirányzott változtatások, fejlesztési elképzelések és irányvonalak a tankönyvírás, illetve a tankönyvhasználat gyakorlatára egyaránt hatottak. Az alfejezet ezen egységében kísérletet teszünk a dualizmus korát meghatározó kultuszminiszteri tankönyvi koncepciók kronologikus rendet követő, ugyanakkor tematikus egységek mentén feltáruló tendenciáinak körvonalazására, mely – a kutatás térbeli-intézményi dimenzióját képviselve – kiindulópontot jelenthet a korszak középiskolai tankönyveinek elmélyültebb elemzéséhez (lásd még MOLNÁR-KOVÁCS, 2013c).

Tankönyvek – állami keretek

A dualizmus korának mérvadó művelődéspolitikai kiindulópontját báró Eötvös József kultuszminisztersége (1867-1871), illetve a nevéhez fűződő 1868. évi XXXVIII. törvénycikk („a népiskolai közoktatás tárgyában”) jelentette (lásd MÁRKUS, 1912a: 396-417). A népoktatási törvény a tankönyvi kérdéskört egy paragrafusban (11. §) érinti, mely a hitfelekezetek által felállított nyilvános népoktatási tanintézetekben szabad tankönyvválasztást enged (MÁRKUS, 1912a: 398-399). Eötvös 1868-ban tankönyvbizottságot hozott létre a tankönyvek színvonalának javítása érdekében, „a népiskolai olvasókönyvek, tankönyvek és vezérkönyvek kidolgozása tárgyában” (MÉSZÁROS, 1989: 103), s a törvény –, valamint a meghirdetett tankönyvpályázat – nyomán 1869-ben új népiskolai tankönyvek is megjelentek. Többnyire ismert szakemberekre bízta a tankönyvek írását, ám tankönyvi kéziratával tulajdonképpen bárki szabadon pályázhatott. Gönczy Pál a tankönyvbizottság elnökeként kiemelt szerepet játszott a tankönyv-, valamint a taneszközellátás kialakításában, s maga is számos tankönyvet, pedagógiai szakkönyvet írt, szemléltető képeket és taneszközöket tervezett. A népiskolai tankönyvprogram eredményeként megszületett tankönyvek és tanítói segédletek az 1910-es évekig használatban voltak (MÉSZÁROS, 1989: 108).

1871-ben jött létre az OKT, mely véleménynyilvánító és javaslattevő funkciót töltött be, mellyel a vallás- és közoktatásügyi miniszter munkáját segítette (köz)oktatási kérdésekben. A kiegyezés után a tankönyvjóváhagyás feladatát a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vette át, mely az OKT megalakulását követően a jóváhagyás előkészítését annak ügykörébe utalta (lásd SZEBENYI, 1994: 603). Horváth Mihály, a tanács elnöke az 1872. évi június 3-án tartott I. (alakuló) gyűlésen így nyilatkozott a tanács előtt álló feladatokról: „Itt van minden előtt a népnevelés ügye, egyebet nem említve a nép politikai jogának gyakorlása tekintetéből; itt az állam, egyház s iskola közti viszony; itt az akadémiák, egyetemek rendezése, a tanítási s tanulási szabadság okos kijelentése sat. [...] Ily nagy feladata lévén a közoktatási tanácsnak, azt csak ernyedetlen buzgalom, állhatatos kitartás fogja megoldhatni.”⁴¹ A Tanács hatáskörébe tartozott például a tantervek, a taneszközök és a tankönyvek jóváhagyása, fejlesztése, valamint a különböző törvényjavaslatok kidolgozása. Ezekben az években (1871-1872) a vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot Pauler Tivadar töltötte be. Pauler – kultuszminiszteri éve alatt többek között – „bővítette a tankönyvirodalmat, s több tankönyvet, utasítást bocsátott ki nemzetiségi nyelveken.” (MANN, 1996: 31)

⁴¹ Az országos közoktatási tanács 1872. évi június 3. kán tartott I. gyűlésének jegyzőkönyve. In: Az Orsz. Közoktatási Tanács Jegyzőkönyvei 1872-1873. OPKM, Budapest. iratszám nélkül.

A középiskolai oktatás megreformálása az 1879. és az 1883. esztendőkhöz, illetve Trefort Ágoston kultuszminiszterségéhez (1872-1888) köthető. Trefort a tankönyvek előállítására terén szintén az Eötvös által kitaposott úton haladt. 1877-ben – Gönczy Pál kezdeményezésére – felállítja az Országos Tanszermúzeumot a „létesítendő iskolák felszerelésekkel, taneszközökkel, szemléltető eszközökkel való ellátására” (DROPPÁNNÉ DEBRECZENI, 2003: 13), mely egyúttal a magyar tanszergyártás fellendítését szolgálta.⁴² A múzeumalapítás sikeréhez az is hozzájárult, hogy Gönczy Pál Andrassy Gyula külügyminiszter (diplomáciai) kapcsolataira építve számos országgal felvette a kapcsolatot, melyekkel tankönyveket cseréltek, illetve tankönyv- és taneszköz-adományokat (pl. USA, Franciaország, Törökország) is küldtek Magyarország számára (DROPPÁNNÉ DEBRECZENI, 2003: 15-16). Az intézmény 1922-ben megszűnt, s mai jogutódja a Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.

A Trefort Ágoston által 1876-ban kiadott középiskolai rendtartás⁴³ 27. §-a tankönyvhasználati és -engedélyezési kérdésekre is kitér. Ahogy a rendelet közzéteszi: „Tankönyvül csupán a közoktatásügyi minister által, különösen iskolai használatra engedélyezett könyv alkalmazható.” (MRT, 1876: 268) A már használatban lévő, engedélyezett tankönyvek változtatása pedig csakis a tantestület alapos indoklása esetén, új tanév kezdetén történhet (MRT, 1876: 268).⁴⁴

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1880. július 31-én 18.137. sz. a. kelt, az OKT elnökének címzett rendelete⁴⁵ kimondja, hogy a minisztériumhoz beérkezett középiskolai tankönyvek azonnal kiadásra kerülnek az OKT-nak elbírálásra, s a benyújtott tankönyvekről három hónap alatt bírálatot kell készíteni. Az elbírálás, illetve a jelentések felterjesztése minden esetben a beérkezés sorrendjét követi, s az engedélyezett tankönyvekről félévente hivatalos értesítést tesz közzé a minisztérium (KLAMARIK, 1881: 262-263; lásd még MÉSZÁROS, 1988b: 15; SZEBENYI, 1994: 606).

1882-ben két miniszteri rendelet is született a középiskolai tankönyvek (illetve segédeszközök) bírálatára tárgyában.⁴⁶ Az 1882. január 8-án kelt 38.424/881. sz. rendelet a

⁴² A múzeumot tulajdonképpen 1873-ban létesítették, ám 1877-ben nyílt meg a nagyközönség számára (lásd ÁDÁM, 1989: 99). A magyarországi tanszermúzeum alapítási évét tekintve a hatodik a világon (lásd VÁNGEL, 1907).

⁴³ „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister által kiadott középiskolai rendtartás.” (MRT, 1876: 260-284)

⁴⁴ Klamarik János 1881-ben megjelent művében a középiskolák szervezetére és eljárására vonatkozó kérdéseket taglalja, s egy rövid áttekintés erejéig – a tanterv részletezése kapcsán – a tankönyvi kérdések ügyében fennálló gyakorlatot, így a az 1876. évi középiskolai rendtartás 27. §-át is ismerteti (KLAMARIK, 1881: 262).

⁴⁵ A határozatot Klamarik János idézi, kiemelve annak főbb tartalmi jegyeit (lásd KLAMARIK, 1881: 262-263).

⁴⁶ „A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek 38.424/881. szám alatt a tankerületi kir. főigazgatókhoz és az országos közoktatási tanácsához intézett rendelete, a középiskolai tankönyvek bírálatára, illetőleg engedélyezésére tárgyában.” (MRT, 1882: 131)

korábbi évek azon szerzői, illetve kiadói gyakorlatára hivatkozva, hogy az engedélyezésre benyújtott tankönyvek sok esetben „valamely több évre terjedő tanfolyamnak csupán egyik évére, az elsőre vonatkoznak” (MRT, 1882: 131), s a folytatásként beterjesztett tankönyv „kevésbé vagy épen nem felelt meg azon igényeknek, melyeket az előbbi füzetek vagy kötetek engedélyezése következtében szem előtt kellett tartani” (MRT, 1882: 131), változtatásokat eszközöl. A miniszteri rendelet kimondja, hogy csak olyan tankönyvek engedélyezése valósulhat meg, „melyek valamely tanfolyamot egész teljességben tárgyalnak.” (MRT, 1882: 131) Az 1882. május 27-én kelt 16.321. sz. rendelet pedig orvosolni kívánja azt a problémát, hogy „csekély az oly középiskolai tankönyvünk száma, melyek azon egyszerű követelménynek is megfelelnek, hogy a tudomány biztos megállapodásait értelmes, tiszta iskolai tanításra alkalmas nyelven tárgyalják.” (MRT, 1882: 742) Emellett kijelenti, hogy „még kevesebb oly tankönyv áll középiskolai oktatásunk rendelkezésére, mely helyes methodikus berendezéssel a tanítás útjait egyengetné, s a begyakorlás fontos feladatában kellő segítséget nyújtana.” (MRT, 1882: 742) Ebből – s a tankönyvszerzők, könyvkiadók határtalan versengése okán előidézett gyakori iskolai tankönyvváltoztatásból – kifolyólag a kultuszminiszter a tankönyv-engedélyezési eljárás megváltoztatását irányozza elő. A rendelet értelmében a középiskolai tankönyvek (és segédeszközök) engedélyezését a gimnáziumi vagy reáliskolai tanártestületeknek kell kérvényezniük a bírálatra bocsátott tankönyv hiánypótló jellegének, s a tanítást elősegítő szerepének hangsúlyozásával (MRT, 1882: 744; BARTOS, 2000: 70).

Az 1883. évi XXX. törvénycikk („a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről”) a középiskolák szervezete és felügyelete kapcsán a tankönyvhasználatot illetően szintén megállapításokat tesz (lásd MÁRKUS, 1912b: 485-505). Egyrészt kifejti, hogy a törvényhatóságok, községek, társulatok és magánszemélyek által fenntartott középiskolákban csak olyan tankönyv használható, melyeket a kultuszminiszter a vezetése alatt álló tanintézményekben is engedélyezett. Másrészt megállapítja, hogy a felekezetek által fenntartott iskolákban használt tankönyvekről a felekezeti főhatóságok döntenek, melyeket minden esetben be kell jelenteni a vallás- és közoktatásügyi miniszternek (8. §) (MÁRKUS, 1912b: 488). Ezen felül a törvénycikk kimondja, hogy a kultuszminiszternek jogában áll a közvetlen vezetése alatt nem álló tanintézményektől az ott használt tankönyveket elbírálás végett bekérni. A vizsgálat során a tankönyvek állam-, alkotmány- és törvényellenességének feltérképezésére helyeződik a hangsúly (48. §) (MÁRKUS, 1912b: 499). Ha a tankönyv

„A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek 16.321. szám alatt valamennyi tankerületi kir. főigazgatósághoz intézett rendelete, a középiskolai tankönyvek és segédeszközök bírálata tárgyában.” (MRT, 1882: 742-744)

ilyen jellegű tanokat foglal magában, a kultuszminiszternek jogában áll annak használatát betiltani (49. §) (MÁRKUS, 1912b: 499). A magán középiskolák tankönyvhasználatát illetően pedig ugyanazon rendelkezések hatályosak, melyek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vezetése alá tartozó középiskolákban is fennállnak (55. §) (MÁRKUS, 1912b: 501).

Az 1885. évi 3887. sz. miniszteri rendelet⁴⁷ a tankönyv-engedélyezés és tankönyvhasználat tárgykörét tekintve további intézkedéseket helyez kilátásba. A szabályzat szerint – ahogy már az 1876. évi középiskolai rendtartásban is olvasható – „A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minister vezetése alatt álló középiskolákban tan- vagy segédkönyvül csupán a közoktatásügyi minister által különösen e célra engedélyezett könyv alkalmazható.” (MRT, 1885: 639; lásd még BARTOS, 2000: 70) A tankönyv-engedélyezést továbbra is a középiskolai tanártestületek kérvényéhez köti, mely a tankönyv kapcsán illetékes szaktanárnak az új munkáról készített jelentésén alapul (MRT, 1885: 639). Az új tankönyv engedélyezéséhez a tanártestület jegyzőkönyvén, s a szaktanári jelentés két példányán felül az új mű öt példányát is be kellett terjeszteni a miniszterhez (MRT, 1885: 641). A beküldött tankönyvet az OKT két szakférfi részére kiadja elbírálásra, melynek során górcső alá kerül a tankönyv tartalma és előadásmódja a tantervekben és a kapcsolódó utasításokban rögzített követelmények szempontjából, a tankönyv haladó szellemisége, nyelvezete, erkölcsi-sége, államellenessége, terjedelme, külleme, ára. Két különböző eredményt tükröző bírálat esetén a tankönyv egy harmadik bírálónak is kiadásra kerül (MRT, 1885: 642-643). A tankönyvek esetében az engedélyezési eljárás során két fokozat nyerhető el. A tankönyv vagy általános tanintézményi használatra bocsátható, vagy csak bizonyos tanintézetekben kap engedélyt a használatra (MRT, 1885: 643). A tankönyv engedélyezésének kérdésében a végső döntés meghozatalának joga a kultuszminisztert illeti meg, aki a határozatáról a felterjesztést kezdeményező tanintézményt tájékoztatja, s egyúttal a bírálatok másolatát is elküldi (MRT, 1885: 643-644). A tankönyvi engedély mindig csak az adott kiadásra vonatkozik, így a mű további kiadásait újabb eljárás alá kell vetni. Ha a további kiadás a korábbihoz képest „lényegében változatlan”, illetve akkor is, ha jelentős változásokat tartalmaz, soron kívüli elbírálás alá esik (MRT, 1885: 644). A tankönyveket a kultuszminiszter évente felülvizsgálhatja, s a tantervi és tudományos szempontból elavult munkák engedélyét visszavonja (MRT, 1885: 644-645). Abban az esetben, ha egy tankönyv több évfolyamon keresztül a tanítás alapjául szolgál, annak megváltoztatása csak a kezdő évfolyamon

⁴⁷ „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministeriumtól. – 3887. szám. Szabályzat a középiskolai tan- és segédkönyvek megbírálása, engedélyezése és használata tárgyában.” (MRT, 1885: 639-646)

lehetséges. A tankönyvváltoztatás engedélyezése kultuszminiszteri döntéshez kötött, melynek elnyerése a tantestület kellő írásos indoklása alapján kérhető. E jegyzőkönyv elkészítése során meg kell határozni, hogy a régi tankönyv mennyi ideig volt használatban, s azt is, miért előnyösebb, illetve megfelelőbb az új tankönyv tanintézeti alkalmazása (MRT, 1885: 645-646).

Az 1886. évi 28.472. sz. miniszteri rendelet⁴⁸ a népoktatási tankönyvek használatát érinti. A határozat megszületésének háttérében Trefort Ágoston korábbi utasításának elégtelen végrehajtása áll. Az oktatási tárca vezetője ezért – a népiskolák, a polgári iskolák és az alsófokú ipar- és kereskedelmi iskolák vonatkozásában – ismét megerősíti, hogy „csak az állam által kiadott, vagy a kormány által az illető iskolánál [...] számára különösen engedélyezett tankönyvek és taneszközök használhatók.” (RENDELET, 1886: 394) A rendelet arra is kitér, hogy ezekben a tanintézményekben csak akkor használhatók más iskolatípusok számára készített tankönyvek, ha erre külön engedélyt szereznek. Engedéllyel nem rendelkező tankönyveket – ha azok a rendelet kiadása előtt már használatban voltak – az 1886/1887. tanév végéig lehet alkalmazni az iskolai gyakorlatban, de ezt követően engedélyezett tankönyvekre kell cserélni azokat. Az egyes tanintézményekben engedéllyel használt tankönyvek cseréjét lehetőség szerint kerülni kell, ám ha ez mégis szükséges, akkor az csak az új tanév elején, alapos indoklással kérhető (RENDELET, 1886: 394).

A tankönyv-engedélyezési eljárás 1887-ig díjmentes volt, ám ez évtől kezdve a bírálatért díjat kellett fizetni. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1887. évi 842. sz. rendelete⁴⁹ ugyanis megállapítja, hogy az engedélyezésre benyújtott tankönyvek számának gyarapodása olyan méreteket öltött, mely indokolttá teszi a megnövekedett költségek egy részének áthárítását a kiadókra, illetve a szerzőkre (MRT, 1887a: 1623-1624; lásd még BARTOS, 2000: 70-71). E rendelettel szoros összefüggésben áll a miniszter 1887. évi 21.243. sz. rendelete⁵⁰, mely a középiskolai tan- és segédkönyvek bírálati díjáról, annak befizetési ügymenetéről nyújt hivatalos tájékoztatást, s egyúttal rögzíti, hogy a befizetett bírálati díjakról az OKT egy könyvet köteles vezetni (MRT, 1887b: 1745). 1887-ben Trefort Ágoston a tankönyveket érintő kérdések kapcsán egy harmadik rendeletet is kibocsá-

⁴⁸ „Rendelet a népoktatási tankönyvek dolgában.” (RENDELET, 1886)

⁴⁹ „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 842. számú rendelete, a tankönyvek bírálatáért fizetendő díj tárgyában.” (MRT, 1887a: 1623-1624)

⁵⁰ „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 21.243. számú rendelete, a középiskolai tankönyvek bírálati díjáról.” (MRT, 1887b: 1745-1746)

tott. A 10.034. sz. rendelet⁵¹ több, nem magyar (román és szerb) tannyelvű iskolában használt tankönyv tanintézményi kitiltásáról intézkedik. A tiltott munkák közt egy román történelemtankönyv, egy román térkép, egy szerb történelemtankönyv és egy szerb földrajztankönyv található. Indoklásképp pedig a történetírás hamisítása, az eltorzított ábrázolásmód, az egymásnak ellentmondó történelmi tények felvonultatása, illetve a magyar vonatkozások mellékes tárgyalása sorakozik (MRT, 1887a: 1445-1446).

A Trefort Ágoston kezdeményezésére 1887-ben megindított tankönyvi felülvizsgálatot Csáky Albin kultuszminiszter (1888-1894) tovább folytatta, s a népiskolai tankönyveken felül a középiskolai tankönyvekre is kiterjesztette. Az OKT 1887. március 24-én tartott ülésének jegyzőkönyve is megerősíti, hogy egy, a minisztériumban tartott értekezleten „Tárgyalásul kitűzetett a népiskolai tankönyvek megbírálnak, melyről az határozatott, hogy a közokt. tanácsra bizassék e munkálat, oly módon, hogy még 10 új váltakozó tag neveztessek ki s a kiadók részéről fizetendő díjak a tanács rendelkezésére bocsáttassanak.”⁵²

Csáky Albin 1888-ban a tan- és segédkönyvek engedélyezése és használata kapcsán rendeletet bocsátott közre.⁵³ A szabályzat kiemeli, hogy „a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister vezetése alá tartozó tanintézetekben [...] csak szabályszerűen megvizsgált és engedélyezett tan- és segédkönyvek használhatók.” (MRT, 1888: 2443) A tankönyvek bírálatát, illetve az engedélyezési eljárást a kultuszminiszter rendeli el, s az engedélyt elnyerő tankönyvek jegyzékét időnként közzéteszi (MRT, 1888: 2443). Az új tankönyvek engedélyezését egyrészt az adott tantestület, másrészt maguk a tankönyvszerzők – a királyi tanfelügyelőségen keresztül, annak felterjesztése révén – kérhetik a tankönyv öt példányának, továbbá a bírálati díj befizetését igazoló nyugtának a benyújtásával (MRT, 1888: 2444-2445). Az OKT – ahogy már az 1885. évi 3887. sz. rendelet is kimondta – a benyújtott tankönyvet két szakférfi részére a beérkezés után azonnal köteles kiadni, ám a rendelet azt is kiköti, hogy „közülük az egyik lehetőleg az illető iskola terén működő vagy legalább amaz iskola módszerét gyakorlatilag ismerő egyén legyen.” (MRT, 1888: 2451) A bírálati szempontok szintén hasonlóak az 1885. évi 3887. sz. rendeletben megfogalmazott, a középiskolai tankönyvek elbírálására vonatkozó aspektusokhoz. Azon túlmenően azonban, e rendelet értelmében vizsgálják még a tankönyvekben a nemzetiségi és felekezeti elfogult-

⁵¹ „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 10.034. szám alatt valamennyi kir. tanfelügyelőhöz és tankerületi kir. főigazgatóhoz, továbbá valamennyi egyházi főhatósághoz intézett rendelete, több tankönyvnek a hazai román és szerb ajkú iskolákból való kitiltása tárgyában.” (MRT, 1887a: 1445-1446)

⁵² Jegyzőkönyv az 1887. márcz. 24-iki ülésről. In: Az Orsz. Közoktatási Tanács Jegyzőkönyvei 1886-1889. OPKM, Budapest. 391. sz./1887. márcz. 25.

⁵³ „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 17.589. számú szabályrendelete, az állami, községi társulati és magánjellegű népoktatási intézetek, kereskedelmi és alsófokú ipariskolák tan- és segédkönyveinek megbírálnak, engedélyezése és használata tárgyában.” (MRT, 1888: 2443-2454)

ság mértékét, a korosztályi adottságoknak való megfelelést, a többkötetes munkák esetén pedig a fokozatosság elvének érvényesülését (MRT, 1888: 2451-2452). A bírálatok megszületése után annak elfogadásáról először az OKT plénuma dönt. Ha a tanács a bírálatot nem fogadja el, illetve ha a két szakbírálat egymásnak ellentmondó, akkor egy harmadik szakférfinak is bírálatot kell készítenie a műről. Az OKT a bírálat alá eső tankönyvnek – szintén az 1885. évi 3887. sz. rendeletben már közzétett módon – kétféle engedélyezési fokozatot javasolhat. Vagy feltétel nélkül ajánlhatja a tankönyvet engedélyezésre, vagy csak bizonyos tanintézmények számára támogatja annak használatát (MRT, 1888: 2452). A tankönyv engedélyezésének kérdésében a végső döntés joga a vallás- és közoktatásügyi minisztert illeti meg, aki elhatározását egyrészt tudatja a felterjesztő tantestülettel, s a bírálatok másolatát igény szerint megküldi a tanintézménynek, másrészt döntését a *Néptanítók Lapjában* is nyilvánosságra hozza (MRT, 1888: 2452-2453). Az engedély elnyerése mindig csak az adott kiadásra vonatkozik, minden további kiadás újabb engedélyezési eljárást von maga után. Ha az új kiadás lényegében változatlan, akkor annak bírálatára a vallás- és közoktatásügyi miniszter – két új és egy régi tankönyvi példány benyújtásával – soron kívül utasítást ad az OKT-nak, s ebben az esetben a bírálati díj fele fizetendő. Ha az új kiadás a korábbihoz képest lényeges változásokat tartalmaz, az eljárás a bevett utat követi (MRT, 1888: 2453). A befolyt bírálati díjak jegyzékét az OKT egy könyvben rögzíti, s arról a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak beszámol (MRT, 1888: 2453). A rendelet végül kimondja, hogy az engedéllyel nem rendelkező, ám használatban lévő tankönyvek az 1889/1890. tanév végéig alkalmazhatók az iskolában, ezt követően – az 1890/1891. tanév elejétől – azonban csak engedélyezés esetén maradhatnak forgalomban, s a nem engedélyezett tankönyveket engedélyezett művekkel kell felcserélni (MRT, 1888: 2454). Csáky Albin 1888-ban egy további rendeletet is megalkotott, melyet az előző (1888. évi 17.589. sz.) rendeletére hivatkozva, azzal egyidőben, s azt több ponton megerősítve bocsátott ki.⁵⁴ A határozat – érvényben hagyva a korábban engedélyt nyert tankönyveket is – az általánosan engedélyezett tankönyvek ún. első jegyzékét foglalja magában (MRT, 1888: 2460-2498). 1889-ben a kultuszminiszter kibocsátotta az engedélyezett tankönyvek második jegyzékét is, melyet 1890-ben a harmadik jegyzék követett (MRT, 1889: 1176-1182; MRT, 1890: 906-938). E rendeletek az 1888. évi két rendeletre, illetve – a három jegyzéket tekintve – egymásra épülnek.

⁵⁴ „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 17.358. számú rendelete, az állami, községi, társulati és magánjellegű népoktatási tanintézetek, kereskedelmi és ipariskolák használatára engedélyezett tankönyvek I. jegyzékének kiadása iránt.” (MRT, 1888: 2455-2498)

1891-ben további három tankönyvi rendelet született Csáky Albin miniszter jóvoltából.⁵⁵ A 15.364. sz. rendelet abból a megállapításból indul ki, mely szerint az állami és az állam által segélyezett községi iskolákban sok esetben nem az állam által kiadott tankönyveket használják, annak ellenére, hogy előnyei vitathatatlanok a magánkiadók tankönyveivel szemben. A rendelet ezért kinyilvánítja, hogy a következő (1891/1892.) tanévtől kezdve ezekben a tanintézményekben főként az állam által kiadott munkákat kell használni, melyek konkrét listáját is felsorakoztatja (MRT, 1891a: 512-514). A 33.028. sz. rendelet az előbbi határozat kiegészítéseként – a magánkiadók védelmében – kimondja, hogy a magánkiadók ezen tanintézményekben ténylegesen használatban lévő általánosan engedélyezett tankönyvei továbbra is használatban maradhatnak, ha az iskolaszék nem kívánja felcserélni ezen tankönyveket az állami munkákkal. Kiköti azonban azt is, hogy ezekben az iskolákban a szükséges tankönyvváltoztatások alkalmával a magánkiadók tankönyveit lecserélve csak akkor lehet – az állami munkák rovására – újfent magánkiadói munkákat használatba venni, amennyiben a helyi igények indokoltá teszik, s azok előnye – anyagi szempontból is – bizonyítható (MRT, 1891b: 1296-1297). Csáky Albin harmadik (1891. évi 42.929. sz.) rendelete – főként egészségügyi szempontokat szem előtt tartva – a tankönyvek külleme, illetve előállítása ügyében intézkedik, így a korabeli tankönyvek fizikai jellemzőit, minőségi jegyeit is feltárja (MRT, 1891b: 1708-1710). A rendelet utasítást ad arra, hogy a tankönyveket a jövőben jó minőségű – lehetőleg kékes szürke színű – papíron, bekötve állítsák elő, mely mindenekelőtt a fa- és szalmagyártású papiros mellőzését jelenti. A fényes simított, valamint a simítatlan papír előnyeit és hátrányait mérlegelve az illusztrációk elhelyezése és nyomtathatósága érdekében a simított papír mellett teszi le a voksát. Ahogy a rendelet is rögzíti: „A szemléltetés pedig ma már oly fontos didaktikai követelmény a tanításban, hogy a tankönyvek nagy részében a képeket nem lehet mellőzni.” (MRT, 1891b: 1709) A tankönyvek betűméretét tekintve az elemi népiskolai munkákban az ún. ciceró, magasabb iskolai fokokon pedig az ún. garmond, esetleg bourgeois betűk alkalmazását teszi kötelezővé – ügyelve a megfelelő színerősség biztosítására, a sötét fekete nyomdafesték alkalmazására. A térképek és atlaszok vonatkozásában szintén a megfele-

⁵⁵ „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 15.364. szám alatt valamennyi kir. tanfelügyelőséghez intézett rendelete, mely szerint az állami és államilag segélyezett községi iskolákban, az 1891/92. tanév elejétől kezdve, csak az állam kormánya által kiadott tankönyvek használhatók.” (MRT: 1891a: 512-514)

„A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 33.028. szám alatt valamennyi kir. tanfelügyelőhöz intézett rendelete, a magán könyvkiadók általánosan engedélyezett tankönyveinek az állami és államilag segélyezett községi iskolákban való használata tárgyában.” (MRT, 1891b: 1296-1297)

„A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 42.929. számú rendelete, a tankönyvek külső kiállítása tárgyában.” (MRT, 1891b: 1708-1710)

lő betűméret és betűszín jelentőségét hangsúlyozza. A rendelet végül a tankönyvek – nyomtatástól függő – (irány)árát is megszabja (MRT, 1891b: 1709-1710).

Az 1892. évben két tankönyvi rendelet fémjelzi Csáky Albin kultuszminiszteri munkásságát, melyek a tankönyv-engedélyezés és -használat tárgyában születtek.⁵⁶ Az 55.800/891. sz. rendelet – az 1876. évi középiskolai rendtartásban, illetve az 1885. évi 3887. sz. rendeletben rögzített elvekhez hasonlóan – megállapítja, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter vezetése alá tartozó iskolákban „tankönyvül vagy segédkönyvül csupán a miniszter által különösen e célra kiadott vagy engedélyezett könyv használható.” (MRT, 1892: 369) Az engedélyt –, mely lehet általános vagy egy adott megye, illetve a nem magyar tannyelvű iskolák számára biztosított, – a korábbi gyakorlatot megerősítve a vallás- és közoktatásügyi miniszter adja ki. A tankönyvek engedélyezését a tankönyvek szerzői (vagy jogutódjai) kérvényezhetik a vallás- és közoktatásügyi miniszternél a tankönyv hat példányának, s a bírálati díj befizetését igazoló nyugtának a benyújtásával (MRT, 1892: 369-371). A miniszter a művet továbbküldi elbírálásra az OKT-nak⁵⁷, amely két bírálónak adja ki a művet a bírálat elkészítésére (MRT, 1892: 375). A bírálók nem lehetnek olyan személyek, akik a bírálat alá eső tankönyvvel azonos tárgyú művet a korábbiakban maguk is írtak, de egyikük az adott intézménytípusban dolgozó férfi kell, hogy legyen (MRT, 1892: 376). A rendeletben újfent az 1885. évi 3887. sz. rendelet bírálati szempontsora jelenik meg; a tankönyv tudományos színvonala és az egészségügyi követelményeknek megfelelő külleme azonban hangsúlyosabb, míg a tankönyvek terjedelme nem kerül említésre. A korábbi, tankönyv-engedélyezést tárgyaló rendeletektől eltérően, e szabályzat azt is rögzíti, hogy az OKT-n belül a nyelvészeti-történelmi szakosztályhoz tartozik a filozófia-, a nyelvi, az irodalmi, a történelem-, illetve az ének-zene tankönyvek elbírálása, míg a többi tárgyat érintő tankönyv bírálatát a mennyiségtani-természettudományi szakosztály felügyeli (MRT, 1892: 376-378). A rendelet megerősíti azt a gyakorlatot is, mely szerint egy tankönyv engedélyezése csak az adott kiadásra vonatkozik. Ha új kiadás lát napvilágot, s ez

⁵⁶ „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministertől. – 55.800/891. szám. Szabályzat a népoktatási és kisdudóvó intézetek, felsőbb leányiskolák kereskedelmi és alsófokú ipariskolák tan- és segédkönyveinek megbírálása, engedélyezése és használatba vétele tárgyában.” (MRT, 1892: 369-383)

„A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 54.043. ex 1891. sz. alatt valamennyi tankerületi kir. főigazgatósághoz intézett rendelete, a középiskolai tankönyvek és segédkönyvek megbírálása, engedélyezése és használata tárgyában.” (MRT, 1892: 800-812)

⁵⁷ Varga Ottó 1892-ben *A tankönyvekről* című munkájában az OKT haszonnal kecsegtető feladatait a következők szerint vázolja: „A legjobb tanácsokkal látja el a közoktatás vezetőit [...]. Gondoskodik a megállapított, az idő szerint általánosan jónak ismert rendszerek keresztülviteléről és mert e körül oly fontosak a tankönyvek, hát föltétlenül az ügy érdekében elbírálja azokat. Visszaszorítja a tankönyvárdatot, útját állja a cégek pusztán az anyagiakat tekintő versengésének, [...] egységet ad a tankönyveknek rendszerben [...]. Megakadályozza az anyaghalmozással járó túlterhelést, figyel a könyvek azonos methodikájára és minden szavában, tetteiben vaslogikával, vaskövetkezetességgel jár el.” (VARGA, 1892a: 5-6)

lényegében változatlan – a címben is jelölt – kiadás, akkor öt példányt szükséges benyújtani a miniszternek az engedélyezés elnyeréséhez. A benyújtott munkát az OKT egyetlen bíráló részére adja ki elbírálásra. Ha a beterjesztett munka egy lényegesen megváltozott kiadás, akkor a bírálati eljárás az új munkákhoz hasonló módon történik, annyi eltéréssel, hogy a művet azonnal elbírálás alá veszik az iskolai felhasználás folyamatosságának biztosítása érdekében (MRT, 1892: 379-380). Szintén újdonságot jelent a korábbi tankönyv-rendeletekhez képest, hogy a bírálatokat – a miniszteri engedély elnyerését vagy megtagadását követően, másolat formájában – a bíráló személy nevének feltüntetésével – az OKT két héten belül megküldi a szerzőknek (vagy jogutódjaiknak) (MRT, 1892: 380). Teljesen új tankönyv iskolai használatának engedélyét csak abban az esetben teszi lehetővé a rendelet, ha a régi tankönyv legalább három évig használatban volt. Ha a régi tankönyv újabb kiadásáról van szó, az – engedély elnyerése esetén – három éven belül is felválthatja a régi munkát (MRT, 1892: 382). Az 54.043. sz. rendelet a középiskolák tankönyveit veszi górcső alá, s két változásra hívja fel a figyelmet a tankönyv-engedélyezések kapcsán. Egyrészt a miniszter kijelenti, hogy az engedélyt nyert tankönyvekről évente kétszer jegyzéket bocsát ki, így nem minden bírálat után teszi azt közzé, másrészt az elkövetkező tanévben használni kívánt tankönyvek jegyzékének elbírálási jogát a tankerületi főigazgatóknak adja át (MRT, 1892: 800-801). A szabályzat a középiskolai tankönyvek esetében – több korábbi rendelet nyomán ismét – egyértelművé teszi, hogy a „m. kir. vallás- és közoktatásügyi minister rendelkezése és vezetése alatt álló középiskolákban tankönyvül vagy segédkönyvül csupán a minister által különösen e célra engedélyezett könyv használható.” (MRT, 1892: 802) Az elnyerhető tankönyv-engedély általános, tehát érvényes lehet az összes gimnáziumra, vagy az összes reáliskolára, vagy valamennyi középiskolára. Kivételt képeznek ez alól a nem magyar vagy vegyes tannyelvű középiskolák tankönyvei (MRT, 1892: 802). A tankönyvek engedélyezését a középiskolai munkák esetében is a szerzőknek vagy jogutódjaiknak kell kérniük, ugyanannyi példányban és feltételekkel, ahogy az 55.800/891. sz. rendelet alapján ismertetésre került (lásd MRT, 1892: 369-383).

Csáky Albin tehát számos rendeletet bocsátott közre a tankönyvek engedélyezése, színvonalas megjelenése, előállítására érdekében. Utóda, Eötvös Loránd (1894-1895) szintén a jó tankönyvek szükségességét hirdette (MANN, 1996: 80).

A századforduló kultuszminisztere, Wlassics Gyula (1895-1903) már az 1895. évi költségvetési vita kapcsán teendői közt a tankönyvbírálati rend megújítását célul tűzte, s a

következő évben a tankönyv-engedélyezés és -használat tárgyában rendeletet⁵⁸ bocsátott közre (FELKAI, 1994: 12-13). Szebenyi Péter – a tankönyvjóváhagyás történetét tárgyaló, 1994-ben megjelent tanulmányában – e szabályzatot a tankönyvjóváhagyás hazai történetét meghatározó egyik legfőbb dokumentumnak nevezi, mely „Egyrészt magában foglalta az addig kimunkálódott, jól használható technikákat; másrészt az iskolai érdekeket is védve lehetővé tette a szabad versenyt.” (SZEKENYI, 1994: 610) Az 1896. szeptember 1-én életbe lépő rendelet ismét kinyilvánítja, hogy „A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelkezése és vezetése alatt álló összes tanintézetekben tankönyvül csupán a miniszter által e célra engedélyezett könyv használható.” (MRT, 1896: 213) A tankönyv-engedélyezést a szerző (vagy jogutódja) kérheti – a kultuszminiszterhez benyújtott folyamodványban, a tankönyv öt példányának csatolásával, s a bírálati díj befizetésével (MRT, 1896: 214). A tankönyvek vizsgálatát az 1885. évi 3887. sz. rendeletben is rögzített szempontok mentén irányozzák elő (MRT, 1896: 215). A szabályzat kimondja, hogy a tankönyv- és segédkönyv-bírálattal kapcsolatos miniszteri döntések a *Hivatalos Közlöny* hasábjain kapnak helyet⁵⁹, s az engedélyezett tankönyvek jegyzékét is közzéteszik (MRT, 1896: 216). A korábban engedélyezett tankönyvek további kiadásai szintén újabb engedélyezéshez kötöttek (MRT, 1896: 216). A vallás- és közoktatásügyi miniszternek jogában áll a tankönyveket és segédkönyveket időről időre felülvizsgáltatni és a – főként tantervi szempontból – elavult könyveket kicseréltetni (MRT, 1896: 216-217). A rendelkezés a következő tanévben használandó tankönyvek kiválasztásának, illetve a tankönyvjegyzék összeállításának szabályait is tárgyalja, s a tankönyvváltoztatás engedélyeztetését a felterjesztő-testület kellő indoklásához köti (MRT, 1896: 217-218).⁶⁰ 1896-ban – ahogy Felkai László is rávilágít – „az akkor engedélyezett 196 tankönyv közül 52 volt új, 164 jelent meg új kiadásban. Ez évben a benyújtott tankönyvek 86 %-át engedélyezték.” (FELKAI, 1994: 65) Fináczy Ernő egy további adattal is szolgál az 1883. évi XXX. törvénycikk megszületése és az 1896. esztendő közti időszak tankönyveit illetően, hiszen kinyilvánítja, hogy „Amióta a törvény életbe lépett, a középiskolákban használt tan- és segédkönyvek közül állami tekintetből 24 tankönyvet és 9 térképet vagy atlaszt tiltott el a miniszter.” (FINÁCZY, 1896: 100) 1896-

⁵⁸ „A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter. – 1896. évi 1940/eln. szám. Szabályzat a tankönyvek megbírálása, engedélyezése és használatba vétele tárgyában.” (MRT, 1896: 213-218).

⁵⁹ A *Hivatalos Közlöny* a vallás- és közoktatásügyi miniszter által jóváhagyott tankönyv-engedélyezéseket a lap megindítását követően, már a kezdő számtól (1893. évi 1. szám) közölte (lásd HIVATALOS KÖZLÖNY, 1893). Az 1897. évi 2. számtól kezdve pedig a *Közlemény* című rovaton belül a tankönyv-engedélyezéseket és konkrét tankönyv-bírálatokat közlő rész egy nagyobb, önálló egységet képezett (lásd HIVATALOS KÖZLÖNY, 1897).

⁶⁰ Bartos Károly – a dualizmus kori történelemtankönyvek és taneszközök kapcsán íródott tanulmányában – a tankönyvcserre kérdésében megjegyzi, hogy „A rendeletek az oktatás érdekében igyekeztek meggátolni a tankönyvváltást.” (BARTOS, 2000: 71)

ban – ahogy Gyürky Ödön ekkor megjelent munkájában megjegyzi – „Wlassics reformja folytán a tankönyvbírálat az országos közoktatásügyi tanácstól elvételét” (GYÜRKY, 1896: 80). A tankönyvbírálati kérdésekben tehát 1896-tól a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium elnöki ügyosztálya volt illetékes.

Wlassics Gyula minisztersége idején a nemzetiségi középiskolák tankönyveinek kérdését is fókuszba emelte. Minden, a középiskolában tanított tárgyból új tankönyvek írására adott utasítást, melyet állami támogatással magyar szerzőkre bízott (MANN, 1996: 102). E szándékát 1898-ban jelentette be, s 1899-ben már készültek a nem magyar tantervű iskolák új tankönyvei (FELKAI, 1994: 39). A tanítóképzők 1903-ban kiadott tanterve kapcsán szintén új tankönyvek írását rendelte el. 1900-ban a miniszter két rendelete kapcsán a tankönyvek előállításának kérdését is érintőlegesen tárgyalja.⁶¹ Mindkét határozat a hazai papíripar pártolását tűzi célul. Az egyik rendelet kimondja, hogy a tankönyvek engedélyezése során a miniszter külön figyelmet fordít arra, hogy a tankönyvek – az iskolában használt füzetekkel és tanszerekkel együtt – hazai gyártású papírra készüljenek (MRT, 1896: 251-253). A másik rendelet pedig ehhez kapcsolódóan, az 1901-1902. tanévtől teszi kötelezővé a hazai papírgyártás támogatása érdekében hozott miniszteri döntés életbe lépését (MRT, 1896: 253).

A Wlassics Gyula miniszterségét követő mintegy másfél évtizedben is több említésre méltó kultuszminiszteri intézkedés történt a tankönyveket érintő kérdésekben. 1905-ben Berzeviczy Albert jóvoltából (1904-1905) új tanterv született a népiskolák számára, melynek nyomán – az 1869. évi tantervhez hasonlóan – új tankönyvek és oktatási segédeszközök (például térképek) láttak napvilágot. 1906 júniusától a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium – a (tan)könyvgyűjtemény gyarapodása végett – az approbált tankönyveket hivatalosan is megküldte az Országos Pedagógiai Könyvtárnak (VÁNGEL, 1907: 14). 1906 decemberében – gróf Apponyi Albert kultuszminisztersége (1906-1910) idején – a kereskedelemügyi miniszter által jóváhagyott rendelet született a kereskedelmi és iparoktatási tanintézetek tankönyveinek engedélyezése és használata ügyében.⁶² A szabályzat e tankönyvek esetében is kimondja, hogy a „kereskedelmi és iparoktatási intézetekben tankönyvül csupán a vallás- és közoktatásügyi, illetőleg a kereskedelemügyi m. kir. minister által

⁶¹ „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister 1900. évi 231. eln. sz. a. kelt rendelete [...], a hazai papíripar pártolása tárgyában.” (MRT, 1900: 251-253)

„A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister 1900. évi 3433. eln. számú rendelete [...], a hazai papíripar pártolása tárgyában.” (MRT, 1900: 253)

⁶² „A kereskedelemügyi m. kir. minister 1906. évi 93.434. számú rendeletével jóváhagyott szabályzat a kereskedelmi és iparoktatási intézetek tankönyveinek és segédkönyveinek megbírálásáról, engedélyezéséről és használatba vételéről.” (MRT, 1906: 2590-2597)

engedélyezett könyv használható.” (MRT, 1906: 2590) E tekintetben az engedélyezés joga megosztott. A vallás- és közoktatásügyi miniszter a tanonciskolák, a kereskedelmi iskolák, akadémiák és tanfolyamok, míg a kereskedelemügyi miniszter a kézműves iskolák, az ipari szakiskolák és ipariskolák tankönyveinek engedélyezésében dönt (MRT, 1906: 2591). A tankönyvek engedélyezését –, mely lehet általános vagy esetenként részletes (adott vidék vagy iskola számára szóló), – a miniszterek az Országos Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanács (a továbbiakban: OIKOT) véleménye alapján adják meg. A tankönyv engedélyezését vagy a szerző (esetleg jogutódja) vagy a könyv kiadója kérheti a mű öt példányának, a bírálati díj nyugtájának, továbbá a szerző szakjelentésének csatolásával, melyben kifejti a mű előnyeit, megjelöli az iskolatípust és a könyv árát (MRT, 1906: 2592). Az OIKOT a betérjesztett tankönyvet két bíráló részére kiadja, akik négy héten belül elkészítik a bírálatot. A bírálat során – ahogy az 1885. évi 3887. sz. rendeletben is olvasható – vizsgálat alá esik a tankönyv szaktudományi tartalma, előadásmódja, tantervi megfelelése, haladó szellemisége, állam- és alkotmányellenessége, vallás-erkölcsössége, helyesírása, terjedelme, külleme és ára (MRT, 1906: 2593-2594). Az elkészült bírálatot a szerzők részére megküldik, akinek két hét áll rendelkezésére, hogy a szükséges javításokat elvégezze, észrevételeket tegyen. Ezt követően a Tanács dönt az engedélyezés javaslatának kérdésében, melyet az illetékes miniszternek is elküldenek. Az engedélyezés kérdésében –, mely mindig csak az adott kiadásra vonatkozik – a végső döntés a miniszteré (MRT, 1906: 2594). Az engedélyezés terén hozott döntésekről a két miniszter egymást is értesíti, s az engedélyezéseket a minisztériumi lapokban, valamint az OIKOT közlönyében is közzéteszik (MRT, 1906: 2594-2595). Szintén miniszteri jog az engedélyezett tankönyvek időnkénti felülvizsgálatának elrendelése. A miniszterek fennhatósága alá tartozó iskolákban a tantestület állítja össze a következő tanév intézményi tankönyvjegyzékét az engedélyezett tankönyvek alapján. E listát az illetékes főigazgatók hagyják végül jóvá. Bármely tankönyvváltoztatás engedélyezése csak alapos indokkal lehetséges (MRT, 1906: 2596).

Az 1908-ban Londonban megrendezett magyar kulturális kiállításon – gróf Apponyi Albert törekvéseinek eleget téve – többek között a magyar iskolaügyet prezentáló tankönyveket is bemutattak, míg gróf Zichy János az első minisztersége idején (1910-1913) a középiskolai tananyag-bővítési terveivel összhangban a tankönyvek revízióját is előírta (MANN, 1996: 135, 137).

Összegzés

A tankönyvkiadás állami kereteinek feltárása, a dualizmus korának tankönyvi kérdéseit meghatározó kultuszminiszteri döntések realizálása a korszak tankönyvtörténeti, tankönyvpolitikai feldolgozásának, s nem utolsósorban a tankönyvelméleti kutatásoknak és tankönyvelemzéseknek az alapját jelenti. A rendelkezésre álló – főként elsődleges – források alapján mindenképp a dualizmus korának 1867-1903 közötti időszakot felölelő évtizedei, különösképpen Eötvös József, Pauler Tivadar, Trefort Ágoston, Csáky Albin és Wlassics Gyula miniszteri évei – a törvényi háttér megteremtése és a rendeleti szabályozás tekintetében – feltárhatóak behatóbban. A tankönyvbírálatokat hozzáértő szakemberek (szakférfiak) végezték, melyhez az engedélyezésre szánt új tankönyv öt – illetve egy 1892. évi rendelet szerint hat – példányát, továbbá 1887-től – a bírálati díj bevezetésével párhuzamosan – a bírálati díj nyugtáját is mellékelni kellett. Akár a népiskolai, akár a középiskolai tankönyvek engedélyezési folyamatát tekintjük, a források alapján megállapítható, hogy a tankönyvek bírálata – egy-két vizsgálati aspektustól eltekintve – a korszak egészében azonos szempontrendszer mentén történt. A rendeletek azonban nem nyújtanak elmélyült és részletekbe menő vizsgálati szempontrendszert, nem közölnek viszonyítási mutatókat, csupán a főbb kereteket, irányadó elveket jelölik ki. A tankönyvek többnyire általános engedélyezési fokozatot nyertek, ám bizonyos esetekben csak adott iskolák kaptak engedélyt a használatukra. A dualizmus kori vallás- és közoktatásügyi miniszterek által kiadott tankönyvi rendeletek rendszerint kinyilvánítják, hogy a kultuszminiszter vezetése alatt álló iskolákban csak a miniszter által engedélyezett tankönyvek használhatók.

A tankönyvek kapcsán hozott miniszteri rendeletek alapján tehát egyértelműen kirajzolódik a korszakban divó tankönyvbírálati és -engedélyezési eljárás szokásrendszere, törvényi és intézményi háttere, továbbá a kultuszminiszteri törekvések irányvonalai.

III.3. A tankönyvszerzői életutak párhuzamai

Bevezetés

A 19-20. század fordulójának tankönyvei és tankönyvírói kapcsán Unger Mátyás *A történelmi tudat alakulása* című munkájában a tankönyvírók népes táboráról, vegyes összetételéről értekezik (UNGER, 1979: 27). Az alfejezet keretei közt e szílat tovább fűzve – a kuta-

tás műfaji dimenzióját érintve – megvizsgáljuk, hogy a hazai tankönyvszerzői gárda egy sajátos tábora – a középiskolai egyetemes történelemtankönyv-szerzők – munkássága közt milyen párhuzamok és lényegi különbségek érhetők tetten. Egy összehasonlító vizsgálat keretei közt kísérletet teszünk tehát a szerzői életutak strukturált és tematizált áttekintésére. (lásd még MOLNÁR-KOVÁCS, 2013f)

Az összevetés forrásai

A szerzők életrajzi adatainak feltárásához, a tankönyvírást övező munkásságuk felvázolásához alapvető másodlagos forrást jelentett Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című 14 kötetes lexikonja, mely 1891 és 1914 között látott napvilágot (lásd SZINNYEI, 1891, 1893, 1894, 1899, 1900, 1902, 1906, 1908, 1909, 1914). Gulyás Pál lexikonsorozata, mely sokatmondóan szintén a *Magyar írók élete és munkái* címet viseli – a Szinnyei által megkezdett munkát folytatva – további kiegészítő adatokkal szolgál a tankönyvszerzői életutak megismeréséhez (lásd GULYÁS, 1990). A sorozat első hat kötete (A-Dz betűk) 1939 és 1944 között – évi egy kötettel – jelent meg, majd 1990 és 2002 között Viczián János rendezte sajtó alá a VII-XIX. köteteket (E-Ö betűk). Gulyás Pál kéziratban maradt további anyagait (P- Zs betűk cédulái) 2004-ben digitalizálták, így online kereshetőek és használhatóak.⁶³ Emellett az életrajzi keretek meghatározásához a Kenyeres Ágnes által szerkesztett *Magyar Életrajzi Lexikon* két kötete (KENYERES, 1967, 1969), a Markó László főszerkesztésével kiadott *Új Magyar Életrajzi Lexikon* több kötete (MARKÓ, 2001a, 2001b, 2004), valamint Kemény Ferenc *Magyar Pedagógiai Lexikonja* (KEMÉNY, 1933) is intenzíven hozzájárult. Az 1976-1979. évi *Pedagógiai Lexikon* ugyan nem közöl dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyv-szerzői életrajzokat, de a Báthory Zoltán és Falus Iván főszerkesztése nyomán 1997-ben kiadott háromkötetes *Pedagógiai Lexikon* tartalmaz néhány szerzői szócikket (BÁTHORY-FALUS, 1997b, 1997c, 1997d). Ez utóbbi lexikon külön köteteként megjelenő *Pedagógiai Ki Kicsoda* „mintegy ezerkétszáz kortárs magyar és külföldi pedagógus életrajzi adatait tartalmazza” (BÁTHORY-FALUS, 1997a: 5), így a vizsgálati források körét nem gazdagítja. További kiemelkedő kútfőt képviselnek az iskolai értesítők (valamint a névtárak és évkönyvek), melyek e tekintetben mindenképp az adott intézményben tanárként működő tankönyvszerzőkről árulnak el életrajzi adatokat

⁶³ Lásd Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*. Cédulatár. <http://gulyaspal.mtak.hu/> [2013.01.11.]

(a tanári állás betöltésének kezdete, illetve vége, a tanított tárgyak köre, egyéb feladatkörök stb.).

A tankönyvszerzői életutak párhuzamai

A dualizmus kori egyetemes középiskolai történelemtankönyvek esetében összesen 26 tankönyvíró, illetve tankönyvszerkesztő⁶⁴ azonosítható. A szerzői életrajzok áttekintését, s a munkásságukat – néhol átfogóan, néhol részleteiben is – közreadó szócikkek, – évkönyvekben, névtárakban és értesítőkben olvasható – feljegyzések összevetését követően az egyéni pályák, azon belül pedig a hivatásgyakorlás terén néhány közös pont felfedezhető.

Unger Mátyás a 19-20. század fordulójának történelemtankönyv-szerzőiről értekezve a következő sorokat vetette papírra: „Találunk tankönyvírókat *a tudósok* soraiban, például [...] Márki Sándort, Mika Sándort, Mangold Lajost, [...] és akadnak jól képzett *tanáro*k, pl. Varga Ottó, Ujházy László, Szigethy Lajos, Takáts György, Sebestyén Gyula stb., akik tankönyvírásra vállalkoznak. (A két kategóriát különben sem lehetett akkor élesen külön választani, mert pl. Márki Sándor több évtizedes tanári működése után lett egyetemi tanár, s nem a professzorsággal került a tudósok sorába.)” (UNGER, 1979: 27) Unger Mátyás megállapítása – a középiskolai egyetemes történelemtankönyv-szerzőkre szűkítve a kört – az életrajzok feltárásával egyértelműen igazolható. A vizsgált tankönyvszerzők kivétel nélkül (fő)gimnáziumi és/vagy (fő)reáliskolai tanárok voltak, akik a megfelelő képzettség megszerzését követően vállaltak tanári állást. A tankönyvszerzők közel fele egyetemi tanári státuszt is betöltött, illetve a szerzők közül többeket a Magyar Tudományos Akadémia (a továbbiakban: MTA) tagjává is választottak. Ladányi Gedeon és Somhegyi Ferenc az MTA levelező tagja, Márki Sándor, Szilágyi Sándor és Zsilinszky Mihály előbb levelező, majd rendes tagja, Vaszary Kolos (Ferencz) pedig igazgatósági tagja volt (GLATZ, 2003a: 185-186; GLATZ, 2003b: 769-770, 839-840; GLATZ, 2003c: 1146-1147, 1246-1247, 1370, 1441). Somhegyi Ferenc 1835-ben Nagykanizsán próbaéves tanár, 1836-1837-ben Vácott bölcsselethallgató. 1837-ben a pesti egyetem bölcséleti doktorává avatják. 1838 és 1840 között Nyitrán, majd Szentgyörgyön a Papnevelő Intézetben teológiát tanul. 1840-1842 között Tatán, 1840-1844 között Budán gimnáziumi tanár. 1844-től 1849-ig a váci

⁶⁴ Ábécérendben: Batizfalvi István, Csuday Jenő, Györffy Endre, Kerényi Ede, Király Pál, Kiss Lajos, Kontraszty Dezső, Ladányi Gedeon, Létmányi Nándor, Mangold Lajos, Márki Sándor, Mika Sándor, Ribáry Ferencz, Sebestyén Gyula, Sebestyén Károly, Somhegyi (Schröck) Ferencz, Szende Gyula, Szigethy Lajos, Szilágyi Sándor, Szölgyémy János, Takáts György, Tankó János, Ujházy László, Varga Ottó, Vaszary Kolos és Zsilinszky Mihály.

liceum tanára. 1850-ben a szegedi piarista gimnázium tanára. 1851-1858 között a kegyes tanítórend pesti nagygyimnáziumának tanára. 1858-1864 között ismét Szegeden tanít. 1865-ben újra Pestre kerül: főgimnáziumi igazgató, történelem tanár. 1866-tól 1878-ig a pesti egyetem nyilvános rendes tanára. (lásd SZINNYEI, 1908: 1236-1238; MARKÓ, 2004: 1209; KENYERES, 1969: 641; NÉVTÁR, 1879: 47; DIÓS, 2007: 206-207)

A tanárként dolgozó tankönyvszerzők egy része – többnyire egyazon intézményben – igazgatói tisztséget is viselt. Király Pál 1877-től a dévai főreáliskola tanára, az 1891/1892. tanévtől a fehértemplomi állami főgimnázium igazgatója (KIRÁLY, 1892: 63). Létmányi Nándor a Rákospalotai Wágner Manó Nyilvános Jogú Gimnázium igazgatója (SZINNYEI, 1900: 1133-1134). Sebestyén Gyula 1877-1896 között a budapesti VI. kerületi állami polgári iskolai tanítónőképző-intézet rendes tanára, 1894-1896 között társigazgatója (MARKÓ, 2004: 1085; BERTA, 1913: 14). Sebestyén Károly 1907-től a budapesti Színművészeti Akadémia rendes tanára, 1928-1930 között igazgatója (MARKÓ, 2004: 1088). Somhegyi Ferenc 1851-1858 között a kegyes tanítórend pesti nagygyimnáziumának tanára. 1858-1864 között a szegedi piarista gimnáziumban tanít, 1860-64 között igazgatója. 1865-ben újra Pestre kerül: főgimnáziumi igazgató, történelem tanár (MARKÓ, 2004: 1209; DIÓS, 2007: 206). Szölgvény János a budapesti Kalazantinum igazgatója (SZINNYEI, 1909: 1097). Vaszary Kolos (Ferencz) 1869 és 1885 között a győri főgimnázium igazgatója (SZINNYEI, 1914: 994; DOLENECZ, 1885: 318).

Az egyetemes középiskolai történelemtankönyv-szerzők többsége a történelem tantárgyat gimnáziumi, reáliskolai vagy egyetemi szinten oktatta, melyhez sok esetben a földrajz tárgy tanítása is társult. E két tantárgyon felül gyakran további tárgyak (pl. magyar nyelv és irodalom, német nyelv, klasszikus nyelvek, számtan) oktatása is jellemző. Csuday Jenő az 1875/1876. tanévtől az 1892/1893. tanévig a szombathelyi Királyi Katolikus Főgimnázium rendes tanára, ahol történelmet, földrajzot, vallástant, magyar nyelvet és számtant tanít. 1894-től a budapesti VI. kerületi reáliskola rendes tanára. Szintén ez évtől a budapesti egyetem magántanára, ahol új- és legújabb kori magyar történelmet oktat (lásd SZINNYEI, 1893: 439; KENYERES, 1967: 325; MARKÓ, 2001a: 1189; SIMONFFY, 1939: 5; KUNC, 1876: 21). Király Pál 1877-től a dévai főreáliskola tanára, az 1891/1892. tanévtől pedig a fehértemplomi állami főgimnázium igazgatója. A gimnáziumban görög pótló tárgyat, történelmet, földrajzot, németet és számtant tanít (lásd SZINNYEI, 1899: 234-236; KENYERES, 1967: 918; KIRÁLY, 1892: 63).

A munkahelyet nyújtó iskolák tekintetében – a tankönyvszerzők teljes körére fókuszálva, illetve egyénileg is – a kép rendkívül változatos, hiszen Szombathelytől, Budapes-

ten és Iglón át Kolozsvárig a betöltött tanári állások a dualizmus kori Magyarország egész területére kiterjedtek. Szölgyémy János például tanított Tatán, Magyaróváron, Kecskeméten, Szegeden, Temesváron, Kolozsváron és Budapesten (1884-1888) (lásd SZINNYEI, 1909: 1097-1098; NÉVTÁR, 1908: 12; DIÓS, 2008: 455-456). Kontraszty Dezső Magyaróváron, Kolozsvárott, Vácon (1906-tól), Temesvárott (1910-től), Szegeden (1918-tól), majd Sátoraljaújhelyen (1922-től haláláig) gimnáziumi tanár (lásd NEUHAUSER, 1936: 13; NEUHAUSER, 1937: I-II; NÉVTÁR, 1908: 48; DIÓS, 2002: 178-179). Fejes István 1857-től 1859-ig Fehérgyarmaton, 1860-ban Csurgón tanító, ezt követően Hódmezővásárhelyen tanár. 1865-től lelkész Sátoraljaújhelyen, majd 1882-től a Sárospataki Református Kollégium gondnoka. Fejes István (tankönyv)írói álneve Kerényi Ede volt. (lásd SZINNYEI, 1894: 280-282; KENYERES, 1967: 482; MARKÓ, 2001b: 573; GULYÁS, 1956: 249)

A tankönyvszerzők tankönyvírói munkássága, azon belül pedig kiemelten az ún. többgenerációs egyetemes történelemtankönyvek⁶⁵ készítői külön figyelmet érdemelnek. Egyrészt a tankönyvírók mintegy fele⁶⁶ készített olyan egyetemes középiskolai történelemtankönyvet, melyet a dualizmus korában évtizedekig kiadtak és használtak. Példaként említhetjük Mangold Lajos *Világtörténelmét*, mely az 1870-es évektől az 1900-as évek elejéig megjelent (lásd SZINNYEI, 1902: 509; MANGOLD, 1878a, 1878b, 1879, 1883, 1884, 1885, 1889, 1891, 1892, 1895, 1902, 1903, 1904; UNGER, 1979: 331; lásd még *III.4. A középiskolai egyetemes történelemtankönyvek és azok változatai* című alfejezet). Másrészt pedig Mika Sándor, Ujházy László és Takáts György egyetemes középiskolai történelemtankönyvei a dualizmus időszakát követően, még az 1920-as években is forgalomban voltak (bővebben lásd a *III.4. A középiskolai egyetemes történelemtankönyvek és azok változatai* című alfejezet).

A munkásságokat vizsgálva szintén szembeötlő a tankönyvszerzők tankönyveken felül publikált műveinek jegyzéke. E listákat átnézve azt tapasztaljuk, hogy a szerzők többsége az egyetemes történelemtankönyveken felül magyar történelmi eseményeket tárgyaló tankönyvek írásával is foglalkozott (például Ujházy László: *A magyar nemzet oknyomozó történelme. Középiskolák VIII. oszt. számára.* Budapest, 1906., Mangold Lajos: *A magyarok oknyomozó történelme. A középtanodák VIII. osztálya számára.* Budapest, 1883., vagy

⁶⁵ A *többgenerációs tankönyv* kifejezést Albert Gábor nyomán használjuk, aki a Horthy-korszak történelemtankönyv-használati vizsgálata során igazolta, hogy „a dualizmus korában született, többször átdolgozott tankönyvek még a klebelsbergi időszakban is forgalomban voltak, sőt egyes tankönyvek a legkeresettebbek közé tartoztak.” (ALBERT, 2013: 38)

⁶⁶ Batizfalvi István, Kiss Lajos, Mangold Lajos, Mika Sándor, Ribáry Ferencz, Somhegyi (Schröck) Ferencz, Szilágyi Sándor, Szölgyémy János, Takáts György, Tankó János, Ujházy László, Varga Ottó, Vaszary Kolos és Zsilinszky Mihály.

Tankó János: Magyarország pragmatikai története a reáliskolák VII. osztálya számára. Budapest, 1877.) (lásd SZINNYEI, 1914: 639; SZINNYEI, 1902: 509; SZINNYEI, 1909: 1287). A tankönyveken felül pedig más tudományos írásokat is megjelentettek (például Vaszary Kólos: A várnai csata. Pest, 1864. vagy Varga Ottó: Báró Nordenskiöld Adolf Erik, Ázsia és Európa körülhajózása a Végán. Budapest, 1883.) (lásd SZINNYEI, 1914: 994-996, 905-908).

A tankönyvszerzői életutak egyedi vonásai

A tankönyvszerzői életutak közti különbségek mindenképp a viselt (egyéb) tisztségekben megragadhatóak. Példaként állíthatjuk Csuday Jenőt, aki a tanári foglalkozásán felül premontrai kanonok, s a Magyar Nemzeti Múzeum múzeumi segédőre, vagy Sebestyén Gyulát, aki királyi tanácsos, állami tanítóképző-intézeti szakfelügyelő, s az OKT titkára, emellett több lap szerkesztője is volt (lásd SZINNYEI, 1893: 439; KENYERES, 1967: 325; SZINNYEI, 1908: 819-822; KENYERES, 1969: 611).

További összevetési lehetőséget kínálnak a – már említett – szerzői publikációs listák, melyek hűen tükrözik az egyéni érdeklődési területeket. Példaként említhetjük Szende Gyula: A pozsonyi kir. kath. főgymnasium régiséggyűjteménye (Pozsony, 1901.), Király Pál: A markomann háborúk (Budapest, 1891.), vagy Ribáry Ferenc: Egy lap Egyiptom őskori történetéből (Budapest, 1875.) című munkáit (lásd SZINNYEI, 1909: 699-700; SZINNYEI, 1899: 234-236; SZINNYEI, 1906: 945-948).

Összegzés

E rövid összevetés keretei közt az igen sokrétű és tartalmas, ugyanakkor több ponton hasonlóságot mutató tankönyvszerzői életutak vizsgálatára nyílt lehetőség, mely számos forráson – köztük mindenképp (életrajzi) lexikonokból és iskolai értesítőkből nyert adatokon – nyugszik. Az áttekintés során, a párhuzamok feltárásakor a tankönyvszerzők teljes körére fókuszálva igyekeztünk példákat közzétenni, ugyanakkor a rendelkezésre álló források eltérő részletességgel vázolják fel az életrajzi momentumokat, megnehezítve ezzel a minden szerzőre egyértelműen vonatkoztatható hasonlóságok és különbségek megállapítását. A dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvek szerzőinek strukturált áttekintése a dualizmus kori tankönyvkiadás –, ezen belül a történelemtankönyv-kiadás – egy sajátos szegmensét képviseli. A tudatosan konstruált és hangsúlyozott párhuzamok,

továbbá a különbségeket felvillantó összevetések tovább árnyalhatják ismereteinket a korszakról, annak tankönyvkiadását jellemző főbb vonásairól, a tankönyvírók köréről.

III.4. A középiskolai egyetemes történelemtankönyvek és azok változatai

Bevezetés

A dualizmus kori tankönyvek egy sajátos csoportját alkotják a középiskolai egyetemes történelemtankönyvek, melyek szerzőitől – ahogy Bartos Károly is kiemeli – „elvárták, hogy az érvényes tantervi előírásoknak megfelelően a kitűzött célt szolgálják. [...] A tankönyvnek illeszkednie kellett az előző és a következő év anyagához.” (BARTOS, 2000: 73) Az alfejezetben – a kutatás műfaji dimenziójára fókuszálva – bemutatásra kerülnek a dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvek, azok – szakirodalmi forrásokban megemléített – kiadásai, s az ismertetés során kronológiai rendet követve, az adott tankönyvek/tankönyvsorozatok első kiadási éve mentén (lehetőség szerint az első kiadástól az utolsóig) – szerzőnként – vesszük sorra a tankönyveket.

A tankönyv-szintézis forrásai

Az 1867 és 1918 közötti időszakban megjelent magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvek számbavétele során több szakirodalmi forrásmunkára is támaszkodhatunk. A művek közül mindenekelőtt az OFI-PKM 1980-as években közzétett két kötetkatalógusa az irányadó. A középiskolai tankönyvek jegyzéke az 1868-1948 közötti tankönyvekről nyújt tájékoztatást (BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989), míg a gimnáziumi tankönyvekről az 1868-1944 közötti időszakot tekintve értesülünk (TÓTHPÁL, 1987). További kiemelt kútfő az Unger Mátyás 1970-es években publikált kötetében közreadott középiskolai történelemtankönyvek jegyzéke, mely a szerző által – a dualizmus korától a második világháború „árnyékáig” – fellelt valamennyi tankönyv bibliográfiai adatait rögzíti (UNGER, 1979: 331-338).⁶⁷ A korszak középiskolai történelemtankönyveiről értekezve meg kell azonban jegyeznünk, hogy az említett művek – bár a teljesség igényével készültek, s az OFI-PKM gyűjtőmunkája nagy hangsúlyt fektet a Tankönyvtár állományának gyarapítására, a kor-

⁶⁷ A dualizmus korának középiskolai történelemtankönyveit tekintve a szerző főként a 19-20. század fordulójától a korszak végéig bezárólag megjelent tankönyvek listázását preferálja (lásd UNGER, 1979: 331-333).

szak tankönyvkínálatát átfogó adatbázis összeállítására – csupán a kézzelfogható módon napvilágot látott, a szerző(k) által kézbevert tankönyveket, illetve az adatbázisban⁶⁸ szereplő tételeket rögzítik. A dualizmus korában ténylegesen megjelent valamennyi középiskolai történelemtankönyv áttekintésére és vizsgálatára ezért nem vállalkozhatunk. A forrásokra támaszkodva azonban reprezentatív mintát nyújthatunk a korszak tankönyvi paramétereit felölelő szintézis megalkotásához, illetve további (mélyebb) kutatási horizontok megalapozásához.⁶⁹

Az említett forrásmunkák mellett további szakirodalomként használható Márki Sándor munkája, aki a középiskolai történettanítás kapcsán a 19. századi segédeszközök (többek között a világtörténeti tankönyvek) tematikus áttekintését is megvalósítja (MÁRKI, 1902c). Kiemelkedik továbbá Bartos Károly tanulmánya, aki a dualizmus kori történelemtankönyvek mellett a korabeli taneszközökről is szót ejt (lásd BARTOS, 2000), valamint Mészáros István a *Köznevelés* hasábjain megjelent cikke, melyben a „régis iskolák” (19. század második fele – 20. század első fele) tankönyvválasztásáról emlékezik meg, a középiskolai történelemtankönyv-kínálatra külön is kitérve (lásd MÉSZÁROS, 1988b). Gózszy Zoltán és Dévényi Anna egyetemi jegyzetében szintén foglalkozik a dualizmus időszakának történelemtankönyveivel (GÓZSY – DÉVÉNYI, 2011). Emellett pedig Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című lexikonsorozata is eredményesen alkalmazható az egyes tankönyvsorozatok kiadási évének meghatározásához, hiszen a tankönyvszerzők életrajzi adatai mellett Szinnyei a munkásságukat, fő műveiket (köztük a tankönyveket) is felvázolja (lásd SZINNYEI, 1893, 1894, 1899, 1900, 1902, 1908, 1909, 1914).⁷⁰

A forgalomba hozott történelemtankönyveket tekintve különbséget tehetünk, illetve kell tennünk az egyetemes és magyar történelmet taglaló tankönyvek és tankönyvsorozatok között. A disszertációban kizárólag az egyetemes történelemtankönyvek elemzésére vállalkozunk, így a továbbiakban a magyar történelemre fókuszáló középiskolai tankönyvek áttekintésétől, rendszerezésétől eltekintünk.

⁶⁸ Az OFI-PKM online katalógusában az 1980-as években kiadott kötetkatalógusok megjelenését követően beszerzett korabeli tankönyvek is megtalálhatóak, kereshetőek, így az aktuális tankönyvi állomány részletes feltárásához az online adatbázis használata is szükséges.

Lásd OFI-PKM OpenLib - WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php> [2014.06.25.]

Az online adatbázisban fellelhető dualizmus kori egyetemes történelemtankönyvek áttekintése 2012-2013. év folyamán az OFI-PKM Tankönyvtárban, a helyszínen is megtörtént.

⁶⁹ A disszertáció irodalomjegyzékében (lásd *VI. Irodalom*) egy külön egységet képez azon dualizmus kori egyetemes történelemtankönyvek listája, melyek az OFI-PKM Tankönyvtárban fellelhetőek (lásd *VI.1. Elsődleges források*). A bibliográfiai adatok rögzítése során – a tételek végén, zárójelben – a tankönyvek jelzetét is megadjuk. E tankönyvekre az alfejezet megírása során – a megfelelő helyen – hivatkozás is történik.

⁷⁰ A dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyv-szerzők életrajzáról bővebben lásd a *III.3. A tankönyvszerzői életutak párhuzamai* című alfejezetet; lásd még MOLNÁR-KOVÁCS, 2013f.

A tankönyvszerzők tankönyvei és azok változatai

Somhegyi Ferencz

Somhegyi (Schröck) Ferencz *Egyetemes világtörténet* című tankönyvének 1. (és valószínűsíthetően szintűgy a 2.) kiadása az 1850-es években látott napvilágot három kötetben, Pesten (I. kötet: Ó-kor: 1851; II. kötet: Középkor: 1853.; III. kötet: Újkor: 1856) (lásd SZINNYEI, 1908: 1237; MÁRKI, 1902c: 76). A 3. és 4. kiadások az 1860-as, az 5-7. kiadások az 1870-es, míg a 8-10. kiadások az 1880-as években jelentek meg (lásd SZINNYEI, 1908: 1237; TÓTHPÁL, 1987: 151; lásd még SOMHEGYI, 1868, 1873a, 1873b, 1875, 1878, 1881).⁷¹ Somhegyi tankönyvei tehát az 1850-es évektől az 1880-as évekig bezárólag jelentek meg.

Batizfalvi István

Batizfalvi István középiskolai egyetemes történelemtankönyvei kapcsán három sorozat hangsúlyozása szükséges, melyek kiadása az 1860-1880-as évek közé tehető. Az egyik széria a gimnázium alsó, míg a másik kettő a gimnázium felső osztályai számára készült. Algimnáziumi tankönyvként szolgált a *Vezérfonal a világtörténet első oktatásánál* című háromkötetes (ókor-középkor-újkor történetei) tankönyv, melynek 1861-1862-ben jelent meg az 1., 1871-ben a 2., 1877-ben pedig a 3. kiadása (lásd TÓTHPÁL, 1987: 153; SZINNYEI, 1891: 680; MÁRKI, 1902c: 77; lásd még BARTOS, 2000: 66; BATIZFALVI, 1870, 1877a, 1877b). A felső évfolyamok számára készített tankönyvsorozatok közül az egyik *A világtörténet alaprajza*, a másik pedig *Az egyetemes történelem kézikönyve* címet viseli. Az előbbi gimnáziumi sorozatról – Szinnyei József munkája nyomán – megállapítható, hogy 1864-1872-ben jött ki a nyomdából két kötetben (lásd SZINNYEI, 1891: 680; lásd még BATIZFALVI, 1872). Az utóbbi pedig az 1870-es évek végén, az 1880-as évek elején látott

⁷¹ Az *I. kötet* (ókor történelme) II. kiadása 1856-ra, a III. kiadása 1862-re, a IV. kiadása 1865-re, a VI. javított kiadása 1870-re, a VII. kiadása 1873-ra, a VII. javított kiadása 1878-ra, a VIII. javított kiadása 1880-ra, a IX. javított kiadása 1883-ra, míg a X. javított kiadása 1886-ra tehető (SZINNYEI, 1908: 1237). Az V. kiadást a szerző nem említi. A *II. kötet* (középkor történelme) III. kiadása 1863-ban, az V. javított kiadása 1870-ben, a VI. kiadása 1873-ban, a VII. javított kiadása 1875-ben, a VIII. kiadása 1883-ban jelent meg (SZINNYEI, 1908: 1237). E kötet II., IV., IX. és X. kiadása ismeretlen. A *III. kötet* (újkor történelme) III. kiadását 1864-ben, a IV. javított kiadást 1870-ben, az V. kiadást 1874-ben, a VI. javított kiadást 1875-ben, a VII. javított kiadást 1883-ban, míg a VIII. javított kiadást 1886-ban tették közzé (SZINNYEI, 1908: 1237). A III. kötet II., IX. és X. kiadása szintén ismeretlen.

Lásd még Somhegyi Ferenc - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&q=%23%23%23AU%23%23%23Somhegyi+Ferenc&f=&t=> [2014.07.13.]

napvilágot (lásd BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 104; BATIZFALVI, 1879a, 1879b, 1880).⁷²

Szilágyi Sándor

Szilágyi Sándor egyetemes történelemtankönyvei kapcsán egy háromfüzetes tankönyvsorozat (*Egyetemes történet*) bemutatása kézenfekvő. A széria az 1860-as években, 1863-1865 között jelent meg, s összesen három kiadására található utalás Szinnyei József munkájában (1890-ig bezáróan) (SZINNYEI, 1909: 916). A könyv harmadik füzeté (az újkort tárgyalva) az OFI-PKM-ben elérhető (SZILÁGYI, 1874).⁷³

Ladányi Gedeon

Ladányi Gedeonnak egyetlen egyetemes középiskolai történelemtankönyvéről (*A világtörténet főbb eseményei rövid kivonatban* című alginmáziumi tankönyv) áll rendelkezésre adat a dualizmus korában, melynek 3. javított kiadása 1873-ra, 5. kiadása 1882-re tehető (lásd TÓTHPÁL, 1987: 154; UNGER, 1979: 331; SZINNYEI, 1900: 627; lásd még LADÁNYI, 1873, 1882).⁷⁴ (A további kiadásokról nem áll rendelkezésre adat.)

Ribáry Ferencz

Ribáry Ferenc *Világtörténelme* 1869-1871 között jelent meg 1. kiadásban, három kötetben (ókor-középkor-újkor) (lásd SZINNYEI, 1906: 946; BARTOS, 2000: 67; lásd még RIBÁRY, 1869, 1871). A további kiadások az 1870-es⁷⁵, az 1880-as⁷⁶ és az 1890-es⁷⁷ években készültek el. A háromkötetes sorozat Ribáry halálát (1880) követően előbb Mangold Lajos, majd Márki Sándor átdolgozásában jelent meg (MÁRKI, 1902c: 78; BARTOS, 2000: 67).⁷⁸

⁷² Lásd még Batizfalvi István - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Batizfalvi+Istv%C3%A1n&f=&t=> [2014.07.13.]

⁷³ Lásd még Szilágyi Sándor - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Szil%C3%A1gyi+S%C3%A1ndor&f=&t=> [2014.07.13.]

⁷⁴ Lásd még Ladányi Gedeon - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Lad%C3%A1nyi+Gedeon&f=&t=> [2014.07.13.]

⁷⁵ I. kötet: 2. kiadás: 1871, 3. javított kiadás: 1875, 4. kiadás: 1878; II. kötet: 2. kiadás: 1872, 3. javított és bővített kiadás: 1878, 4. kiadás: 1879; III. kötet: 2. javított kiadás: 1876 (SZINNYEI, 1906: 946; lásd még RIBÁRY, 1872a, 1872b, 1875, 1876).

⁷⁶ I. kötet: 5. kiadás: 1882, 6. kiadás: 1889; III. kötet: 3. javított kiadás: 1881, 4. kiadás: 1887 (SZINNYEI, 1906: 946; RIBÁRY, 1882).

⁷⁷ II. kötet: 5. kiadás: 1894, III. kötet: 5. kiadás: 1893 (SZINNYEI, 1906: 946).

⁷⁸ Lásd még Ribáry Ferenc - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Rib%C3%A1ry+Ferenc&f=&t=> [2014.07.13.]

Vaszary Kolos (Ferencz)

Vaszary Kolos (Ferencz) tollából kétféle egyetemes középiskolai történelemtankönyv (-sorozat) is született a dualizmus korában, melyek közül az egyik (*Történelem rövid előadásban*) az alsó évfolyamnak, a másik (*Világtörténelem*) pedig a felső évfolyamnak szólt. A *Történelem rövid előadásban* egy két részes munka, mely 1869-1870-ben jelent meg Győrött (SZINNYEI, 1914: 996; TÓTHPÁL, 1987: 156, 157). Az I. rész 2. és 3. kiadása az 1870-es években jött ki a nyomdából (lásd TÓTHPÁL, 1987: 152; VASZARY, 1874a, 1877a). A II. rész esetében egy 1877-es kiadás áll még rendelkezésre (a kiadás számának feltüntetése nélkül) (TÓTHPÁL, 1987: 157; VASZARY, 1877b). A *Világtörténelem* című háromkötetes tankönyvet 1868-1870-ben adták ki Esztergomban, illetve Győrött (VASZARY, 1868, 1870b, 1870c). A köteteket az 1860-es évek végétől az 1910-es évek elejéig⁷⁹ adták ki, számos kiadást megéltek. Az 1910-1912-es kiadások Németh Ambrus kiegészítései nyomán, illetve átdolgozásában készültek (lásd VASZARY, 1910a, 1910b, 1912; lásd még BARTOS, 2000: 66).⁸⁰

Zsilinszky Mihály

Zsilinszky Mihály tankönyveit tekintve *Az egyetemes történelem főbb eseményei életirati vázlatokban* című gimnáziumi mű érdemel említést. A kétrészes egyetemes történelemtankönyv 1867 és 1899 között hét kiadást élt meg (MÁRKI, 1902c: 78; BARTOS, 2000: 66-67), ugyanakkor az OFI-PKM-ben a kiadások csupán egy töredéke elérhető és azonosítható (lásd ZSILINSZKY, 1873, 1875, 1878, 1880; lásd még TÓTHPÁL, 1987: 150).⁸¹

⁷⁹ Az egyes kiadásokról rendelkezésre álló adatok alapján.

I. kötet: 2. javított és bővített kiadás: 1873, 3. javított és bővített kiadás: 1880, 4. kiadás: 1882, 5. kiadás: 1883, 6. kiadás: ismeretlen, 7., lényegében változatlan kiadás: 1889, 8. kiadás: 1892, 9. kiadás: 1895, 10. kiadás: 1899, 11. kiadás: ismeretlen, 12. kiadás: 1910; II. kötet: 2. javított és bővített kiadás: 1874, 3. kiadás: 1882, 4. kiadás: 1884, 5., lényegében változatlan kiadás: 1889, 6., lényegében kiadás: 1892, 7., lényegében változatlan kiadás: 1897, 8. kiadás: 1902, 9. kiadás: 1910; III. kötet: 2. javított és bővített kiadás: 1877, 3. kiadás: 1883, 4., lényegében változatlan kiadás: 1892, 5., lényegében változatlan kiadás: 1896, 6. kiadás: 1904, 7. kiadás: 1912 (SZINNYEI, 1914: 995-996; UNGER, 1979: 333; lásd még VASZARY, 1873, 1874b, 1877c, 1880, 1882a, 1882b, 1883a, 1883b, 1884, 1889a, 1889b, 1892a, 1892b, 1892c, 1895, 1896, 1897, 1899, 1902, 1904, 1910a, 1910b, 1912).

⁸⁰ Lásd még Vaszary Kolos - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&q=%23%23%23AU%23%23%23Vaszary+Kolos&f=&t=> [2014.07.13.]

⁸¹ I. rész: 3. javított kiadás: 1875, 5. javított kiadás: 1880; II. rész: 2. javított kiadás: 1873, 3. javított kiadás: 1878 (lásd ZSILINSZKY, 1873, 1875, 1878, 1880).

Lásd még Zsilinszky Mihály - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&q=%23%23%23AU%23%23%23Zsilinszky+Mih%C3%A1ly&f=&t=> [2014.07.13.]

Kerényi Ede

A Kerényi Ede által szerkesztett *A világtörténelem időrendi átnézete* című egyetemes történelemtankönyvről, annak kiadásairól szintűgy kevés adat áll rendelkezésre. Egy 1875. évi (4.) kiadása ismert, mely Budapesten, Klein Alfréd Könyvkiadásában jelent meg 130 oldalon (lásd TÓTHPÁL, 1987: 153; KERÉNYI, 1875).

Tankó János

Tankó János *Világtörténelme* 1875 és 1877 között három részben jelent meg a reáliskolai tanulók számára (lásd SZINNYEI, 1909: 1287; lásd még TANKÓ, 1877).⁸² Szinnyei József külön említést tesz a VII. osztályos középiskolai tanulók részére 1877-ben készült *Világtörténelem* („A forradalmak kora és az újabb állami alakulások”) című tankönyvről, továbbá annak második, 1890. évi úgynevezett olcsó kiadásáról (lásd SZINNYEI, 1909: 1287).

Mangold Lajos

Mangold Lajos *Világtörténelem* című háromkötetes tankönyvének első kiadása 1878-1879-re tehető (SZINNYEI, 1902: 509; MANGOLD, 1878a, 1878b, 1879). A második kiadást az 1880-as években⁸³, a harmadik és negyedik kiadást az 1890-es⁸⁴, míg az ötödik kiadást az 1900-as évek elején⁸⁵ adták ki. A tankönyvről, annak kiadásairól tehát az 1870-es évek végétől az 1900-as évek elejéig állnak rendelkezésre adatok.⁸⁶

Csuday Jenő

Csuday Jenő nevével fémjelezve szintén napvilágot látott a dualizmus korában, illetve az 1880-as években (1885-1888 között), négy kötetben *Világtörténelem* címmel gimnáziumi tankönyv (SZINNYEI, 1893: 439). A konkrét kötetek és kiadások kapcsán ugyanakkor töre-

⁸² Lásd még Tankó János - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&q=%23%23%23AU%23%23%23Tank%C3%B3%23%23%23A1nos&f=&t=> [2014.07.13.]

⁸³ I. kötet: 2. átdolgozott bővített kiadás: 1883; II. kötet: 2., az új tantervalapján átdolgozott, bővített kiadás: 1884; III. kötet: 2., az új tanterv alapján kidolgozott kiadás: 1885 (lásd MANGOLD, 1883, 1884, 1885; UNGER, 1979: 331).

⁸⁴ I. kötet: 3. javított kiadás: 1889, 4. javított kiadás: 1895; II. kötet: 3. kiadás: 1892, 4. kiadás: ismeretlen; III. kötet: 3. kiadás: 1891, 4. kiadás: ismeretlen (lásd MANGOLD, 1889, 1895, 1892, 1891).

⁸⁵ I. kötet: 5., az új tanterv alapján átnézett kiadás: 1904; II. kötet: 5. kiadás: 1903; III. kötet: 5., az új tanterv alapján átdolgozott kiadás: 1902 (lásd MANGOLD, 1904, 1903, 1902; UNGER, 1979: 331).

⁸⁶ Lásd még Mangold Lajos - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&q=%23%23%23AU%23%23%23Mangold+Lajos&f=&t=> [2014.07.13.]

dékes információval rendelkezünk, hiszen mindössze az első kötet második kiadásáról tudjuk pontosan, hogy 1886-ban jött ki a nyomdából (lásd TÓTHPÁL, 1987: 153; CSUDAY, 1886).⁸⁷

Varga Ottó

Varga Ottó *Világtörténetének* kiadásai az 1880-as évek végétől a dualizmus korának végéig (1918) ismertek. A szerző munkája szintén háromkötetes, ugyanakkor az egyes kiadások megismerésére ezúttal is több-kevesebb lehetőség kínálkozik. Az 1. és 2. kiadások az 1880-as évek végén, az 1890-es években, illetve az 1900-as évek elején⁸⁸, míg a 3., 4. és 5. kiadások az 1890-es évek végén, az 1900-as évek elején és az 1910-es években⁸⁹ jelentek meg (lásd BAKONYI–SASI–TÓTHPÁL, 1989: 113-114; UNGER, 1979: 333; MÁRKI, 1902c: 81).⁹⁰

Szölgyémy János

Szölgyémy János *Világtörténet* című középiskolai (gimnáziumi) tankönyvének három része először Budapesten jelent meg 1891-1899 között (lásd SZINNYEI, 1909: 1098; SZÖLGYÉMY, 1893).⁹¹ A sorozat kiadásairól ezúttal is elmondható, hogy keveset tudunk róla: 1891-1914 között néhány kiadása ismert.⁹²

Kiss Lajos

Kiss Lajos szintén háromkötetes *Világtörténelem* című középiskolai tankönyvének egy-két kiadásáról áll rendelkezésre adat. Az *Ó-kor* alcímű munka 1. kiadása 1893-ra, 2. kiadása 1913-ra, míg a *Középkor* alcímű kötet 1. kiadása 1896-ra, az *Ujkor* 1. kiadása 1897-ra tehe-

⁸⁷ Lásd még Csuday Jenő - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&q=%23%23%23AU%23%23%23Csuday+Jen%C5%91&f=&t=> [2014.07.13.]

⁸⁸ I. kötet: 1. kiadás: 1888, 2. javított, bővített kiadás: 1890, 1894; II. kötet: 1. kiadás: 1892, 2. kiadás: 1902; III. kötet: 1. kiadás: 1893, 2. kiadás: 1902 (lásd SZINNYEI, 1914: 907; VARGA, 1888, 1890, 1892b).

⁸⁹ I. kötet: 3. kiadás: 1899, 4. kiadás: 1902, 5. kiadás: 1907, 1912, 1918; II. kötet: 3. kiadás: 1902, 4. kiadás: 1902, 1909, 5. kiadás: ismeretlen; III. kötet: 3. javított kiadás: 1904, 4. kiadás: 1909, 5. kiadás: ismeretlen (lásd SZINNYEI, 1914: 907; UNGER, 1979: 333; VARGA, 1899, 1902a, 1902b, 1902c, 1904, 1907, 1918).

⁹⁰ Lásd még Varga Ottó - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&q=%23%23%23AU%23%23%23Varga+Ott%C3%B3&f=&t=> [2014.07.13.]

⁹¹ Az első rész első kiadása nem került forgalomba (lásd SZINNYEI, 1909: 1098).

⁹² I. rész: 3. kiadás: 1910; II. rész: 2. kiadás: 1892, 3. kiadás: 1903, 4. átdolgozott kiadás: 1912; III. rész: 1. kiadás: 1893, 2. kiadás: 1904, 3. átdolgozott kiadás: 1914 (SZINNYEI, 1909: 1098; UNGER, 1979: 332; SZÖLGYÉMY, 1892, 1893, 1910, 1912, 1914). A II. rész 3. kiadását, valamint a III. rész 2. kiadását Unger Mátyás a kötetében *Egyetemes történet* címmel említi (lásd UNGER, 1979: 332).

Lásd még Szölgyémy János - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&q=%23%23%23AU%23%23%23Sz%C3%B6lgy%C3%A9my+J%C3%A1nos&f=&t=> [2014.07.13.]

tő (lásd SZINNYEI, 1899: 367-368; TÓTHPÁL, 1987: 153; BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 110; UNGER, 1979: 331; KISS, 1896, 1913).⁹³

Király Pál

Király Pál – vélhetően többkötetes – *Egyetemes történet* című középiskolai tankönyvének egyetlen kiadása azonosítható, mely 1. kötetként – Az ó-kor alcímmel – 1902-ben jött ki a nyomdából (BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 108).⁹⁴ További kötetek és kiadások nem ismertek.

Szigethy Lajos

Szigethy Lajos szintén *Egyetemes történet* címet viselő háromkötetes tankönyvének 1. kiadásai 1902-1903-ban jelentek meg Budapesten (lásd BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 121,122, 123; SZINNYEI, 1909: 843; UNGER, 1979: 332; SZIGETHY, 1902a, 1902b, 1903).⁹⁵ A sorozat esetleges további kiadásairól nincs adat.

Márki Sándor

Márki Sándor nevéhez szintén kötődik középiskolai egyetemes történelemtankönyv (*Egyetemes történelem* három részben), melynek 1. kiadásai – Szigethy Lajos munkájához hasonlóan – 1902-1903-ra tehetők (lásd SZINNYEI, 1902: 630; TÓTHPÁL, 1987: 158, 160, 161; MÁRKI, 1902a, 1902b, 1903). Második (átdolgozott) kiadása csupán a II. résznek ismert (lásd MÁRKI, 1907).⁹⁶

Győrffi Endre

Győrffi Endre összeállításában egy rövid (50 oldalas), segédkönyvnek tekinthető középiskolai tankönyv (*Világtörténelmi kortáblák különös tekintettel hazánk történelmére*) látott

⁹³ Lásd még Kiss Lajos - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC
<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=query&q=%23%23%23AU%23%23%23KISS+Lajos&f=1&t=10&hn=72> [2014.07.13.]

⁹⁴ Lásd még Király Pál - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC
<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=query&q=%23%23%23AU%23%23%23Kir%C3%A1ly+P%C3%A1l&f=1&t=10&hn=26> [2014.07.13.]

⁹⁵ Lásd még Szigethy Lajos - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC
<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&q=%23%23%23AU%23%23%23Szigethy+Lajos&f=&t=> [2014.07.13.]

⁹⁶ Unger Mátyás is megemlíti a sorozat I. és III. részét, ugyanakkor az általa felsorolt két mű esetében nem rögzíti a kiadás számát (I. rész: 1903; III. rész: 1910) (lásd UNGER, 1979: 332).

Lásd még Márki Sándor - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC
<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&q=%23%23%23AU%23%23%23M%C3%A1rki+S%C3%A1ndor&f=&t=> [2014.07.13.]

napvilágot 1905-ben, a korosztály (évfolyam) feltüntetése nélkül (lásd BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 112; GYÖRFFI, 1905).⁹⁷ A középiskolai egyetemes történelemtankönyvek vonatkozásában más mű a szerző nevéhez nem köthető.

Létmányi Nándor – Sebestyén Károly / Létmányi Nándor – Szende Gyula

Az 1900-as évek elején két szerzőpáros is közzétett egy-egy középiskolai egyetemes történelemtankönyvet, illetve -sorozatot Magyarországon. Mindkét szerzőpáros egyik tagja Létmányi Nándor volt. A Létmányi Nándor és Sebestyén Károly páros 1905-ben jelentette meg *Az ó-kor története* című tankönyvét a Stampfel-féle Könyvkiadóhivatalnál (BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 108; SZINNYEI, 1908: 836; LÉTMÁNYI – SEBESTYÉN, 1905). A másik szerzőpárost Létmányi Nándor és Szende Gyula jelentette, akik közösen alkották meg a *Világtörténelem* című sorozatukat 1906-1908-ban (lásd BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 121, 122; SZINNYEI, 1909: 700; LÉTMÁNYI – SZENDE, 1906, 1908). Ez utóbbi széria esetében annak két része (*Az ó-kor története*, valamint *A középkor története, Az újkor története 1648-ig*) ismert. További kiadásokról nem áll rendelkezésre adat.⁹⁸

Sebestyén Gyula

Sebestyén Gyula *Egyetemes történet* című középiskolai történelemtankönyve 1903-1906 között jelent meg Budapesten három kötetben (lásd BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 104; SZINNYEI, 1908: 821; UNGER, 1979: 332; SEBESTYÉN, 1903, 1904, 1906). Mindhárom rész esetében egy-egy kiadás érhető tetten (lásd SEBESTYÉN, 1903, 1904, 1906).⁹⁹

Mika Sándor

Mika Sándor nevéhez két középiskolai történelmi tankönyvsorozat is köthető. A háromkötetes *Világtörténet* című széria 1902-1904-től 1919-ig bezáróan jelent meg, összesen négy kiadásban (lásd BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 112, 113; UNGER, 1979: 332; SZINNYEI, 1902: 1302; lásd még MIKA, 1902a, 1902b, 1904a, 1904b, 1909c, 1911, 1912, 1915). Az

⁹⁷ Lásd még Györffy Endre - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC
<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Gy%C5%91rffy+Endre&f=&t=> [2014.07.13.]

⁹⁸ Lásd még Létmányi Nándor - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC
<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23L%C3%A9tm%C3%A1nyi+N%C3%A1ndor&f=&t=> [2014.07.13.]

⁹⁹ Lásd még Sebestyén Gyula - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC
<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Sebesty%C3%A9n+Gyula&f=&t=> [2014.07.13.]

utolsó, 1919-ben kiadott köteteket Szabó Dezső rendezte sajtó alá.¹⁰⁰ A sorozat az 1920-as években (1927 és 1930 között) – *Világtörténelem* címmel – Marczinkó Ferenc átdolgozásában, immáron négy kötetben (újra) megjelent (lásd BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 120, 121, 123). A másik, szintén Mika Sándor által szerkesztett tankönyv-, illetve segédkönyv-sorozat, a *Történelmi olvasókönyvek* hat kötetben, melynek első kettő, illetve hatodik része a magyar történelemre összpontosít, így – az egyetemes történelmi szempontokat szem előtt tartva – az alábbiakban csupán a 3., 4. és 5. rész kiemelését valósítjuk meg (lásd TÓTHPÁL, 1987: 152-153; BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 109; MIKA, 1908, 1909a, 1909b, 1916). Az említett 3., 4. és 5. köteteket 1908-1909-ben adták ki a gimnáziumi tanulók számára (lásd MIKA, 1908, 1909a, 1909b). Az első rész esetében egy 2. kiadás is elérhető, melyet – a *Világtörténet* című Mika-sorozathoz hasonlóan – 1916-ban és 1922-ben Szabó Dezső rendezett sajtó alá (lásd BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 109; MIKA, 1916).¹⁰¹ „A sorozat a történelmi események érzékeltetésére egykorú, vagy közel egykorú beszámolókból válogatott.” (BARTOS, 2000: 81)

Ujházy László

Ujházy László háromkötetes *Egyetemes történelem* című középiskolai tankönyve három kiadásban látott napvilágot. Első kiadásai 1902-1904-ben, második átdolgozott kiadásai 1911-1913-ban, harmadik kiadásai pedig 1917-1918-ban jelentek meg (lásd BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 121, 122, 123; UNGER, 1979: 333; SZINNYEI, 1914: 639; lásd még UJHÁZY, 1902, 1903, 1904, 1911, 1912, 1913, 1917, 1918). Az I. és II. kötet harmadik kiadását az 1920-as években (1923, 1924, 1926) változatlan formában ismét közreadták (lásd BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 121, 122).¹⁰²

Kontraszty Dezső

A korszak középiskolai egyetemes történelemtankönyveit tovább vizsgálva Kontraszty Dezső tollából egy érettségi segédkönyv ismert. A *Történelmi összefoglalásokat* 1911-ben adta közre, mely kötetet földrajzi összefoglalásokkal kiegészítve a két világháború között

¹⁰⁰ I. kötet: 4. kiadás: 1919; II. kötet 3. kiadás: 1919, 1922; III. kötet: 3. kiadás: 1919 (lásd BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 112, 113).

¹⁰¹ Lásd még Mika Sándor - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC
[http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Mika+S%C3%A1ndor&f=&t=\[2014.07.13.\]](http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Mika+S%C3%A1ndor&f=&t=[2014.07.13.])

¹⁰² Lásd még Ujházy László - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC
[http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Ujh%C3%A1zy+L%C3%A1szl%C3%B3&f=&t=\[2014.07.13.\]](http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Ujh%C3%A1zy+L%C3%A1szl%C3%B3&f=&t=[2014.07.13.])

több ízben is megjelentetett (lásd KONTRASZTY, 1911; BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 109, 110).¹⁰³

Takáts György

Takáts György dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvei kapcsán elsősorban a leányközépiskolák számára készített tankönyvei a mérvadóak. Az egyik szériát az elsőként 1902-1904 között kiadott – sorozatcím nélküli – háromrészes tankönyv jelentette, mely az ókor, a középkor és az újkor történetét tekintette át (lásd SZINNYEI, 1909: 1233; UNGER, 1979: 332). A sorozat köteteinek három kiadása ismert.¹⁰⁴ Egy további Takáts-féle tankönyvsorozat volt a *Történelem* címet viselő, leányközépiskolai használatra készült többkötetes történelemtankönyv, melynek a dualizmus idején mindössze a 4. átdolgozott kiadásairól állnak rendelkezésre adatok. E kötetek 1917-1918-ban jelentek meg (lásd TAKÁTS, 1917b, 1918b, 1918c). A szériát az 1920-as évek elejéig adták ki.¹⁰⁵ Egy harmadik, leánygimnáziumok számára szánt tankönyvsorozat – *Egyetemes történelem* címmel – 1917-1920-ban látott napvilágot három kötetben (lásd UNGER, 1979: 332; TAKÁTS, 1917a, 1918a). E tankönyveket –, melyek az 5-6-7. osztálynak szóltak – az 1920-as évek elején is publikálták (TÓTHPÁL, 1987: 159, 160, 162).¹⁰⁶

Összegzés

A dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvek áttekintése révén a korszak egy adott iskolatípusának egy sajátos tankönyvi bázisa került fókuszba, mely – kutatási forrásként – széleskörű elemzési lehetőségek tárházát kínálja. A vizsgált tankönyveket tekintve –, melyek sokszínű palettájának hangsúlyozására a fenti bemutatás is törekszik – Mészáros István több szerzőről is említést tesz, akiknek a történelemtankönyveit az 1870-es években használták a hazai középiskolákban (MÉSZÁROS, 1988b: 16). E szerzők közt

¹⁰³ Lásd még Kontraszty Dezső - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC
<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&q=%23%23%23AU%23%23%23Kontraszty+Dezs%C5%91&f=&t=> [2014.07.13.]

¹⁰⁴ I. kötet: 1. kiadás: 1902, 2. kiadás: 1906, 3. kiadás: 1911; II. kötet: 1. kiadás: 1903, 2. kiadás: 1907; 3. kiadás: 1912; III. kötet: 1. kiadás: 1904, 2. és 3. kiadás: nem ismert (lásd SZINNYEI, 1909: 1233; TAKÁTS, 1906, 1911, 1912).

¹⁰⁵ Lásd még Takáts György - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC
<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&q=%23%23%23AU%23%23%23Tak%C3%A1ts+Gy%C3%B6rgy&f=&t=> [2014.07.13.]

¹⁰⁶ Takáts György Koczogh Andrással közösen jelentette meg – szintén *Egyetemes történelem* címmel – háromrészes sorozatát az 1920-as években a gimnáziumok és reáliskolák 5-6-7. osztálya számára (lásd TÓTHPÁL, 1987: 158, 160, 161).

találjuk: Zsilinszky Mihályt, Somhegyi Ferenczet, Ladányi Gedeont, Vaszary Kolost, Batizfalvi Istvánt és Kerényi Edét (MÉSZÁROS, 1988b: 16). Szintén a változatos tankönyv-kínálatot támasztják alá Varga Ottó korabeli, továbbá Bartos Károly mintegy száz évvel később, az ezredforduló idején megfogalmazott gondolatai. Varga Ottó szerint „Már a tankönyveknek pusztán a száma is érdekes; bizonyítja, hogy ez ágban tanügyi irodalmunk *virágzik*, gazdag; hogy sok a talentumos, törekvő, munkás ember, ki észszel-kézzel dolgozik a tanítás emelésén.” (VARGA, 1892a: 338) Bartos Károly hasonlóképpen vélekedik, hiszen szerinte „Az 1890-es évek elejére a tankönyvfejlesztés eredményeként gazdag tankönyvválaszték alakult ki, a minőség a korábbi évekhez képest javult.” (BARTOS, 2000: 75) A tankönyvhasználat kérdéskörét Unger Mátyás is érinti, aki a 19-20. század fordulójának tankönyveiről értekezve megjegyzi: „Egy-egy nagyobb sikerű szerző könyvei – kisebb-nagyobb átdolgozásokkal – *több évtizeden át* fogalomban maradnak.” (UNGER, 1979: 27) Ezt a megállapítást az előtérbe került történelemtankönyvek (átdolgozott) kiadásainak jegyzéke is alátámasztja.

A korszakban számos középiskolai egyetemes történelemtankönyv, illetve -sorozat jelent meg számos neves tankönyvszerző tollából, mely könyvek többnyire három kötetben – a három fő korszakot (ókor-középkor-újkor) tárgyalva – jöttek ki a nyomdából. Szintén elmondható, hogy az egyes kiadásokról sok esetben csupán törekékes információk, rövid utalások állnak rendelkezésre.

III.5. Az egyetemes történelem tantervi interpretációja

Bevezetés

„A XIX. századot beárnyékolta történelemtanítás körüli küzdelmek. [...] Különösen a század második felétől-harmadik harmadától éleződtek ki [...], elsősorban az egyetemes és a nemzeti tábor között.” – vélekedett Szabolcs Ottó a dualizmus időszakának történelemtanítására fókuszáló munkájában (SZABOLCS, 2000: 28). E küzdelmek, illetve az egyetemes és a magyar történelem tanítása közötti kapcsolat, a hangsúlyváltás a korszak tanterveiben is tetten érhető.

Ezen alfejezet keretei között – a kutatás térbeli-intézményi dimenzióját érintve – a dualizmus kori középiskolai tantervek elemzésére vállalkozunk, melynek során a történe-

lem tantárgyat, azon belül pedig kiemelten az egyetemes történelem tanítására vonatkozó előírásokat helyezzük a vizsgálat középpontjába (lásd még MOLNÁR-KOVÁCS, 2014a).

Gergely Gyula a *Tantervelemzés a paradigmaváltás jegyében* című szakkikkében kifejti vélekedését, mely szerint „A tanterveket [...] nem lehet egy az egyben összehasonlítni, ezért meg kell keresni azokat a belső lényegi vonásokat, amelyek mentén az összehasonlítást meg lehet tenni.” (GERGELY, 2004: 20) E gondolatot akceptálva a tantervi forrásbázist elsősorban a célból tekintjük át, hogy feltárjuk, a középiskolai tanulmányok során mely osztályokban (évfolyamokon) valósult meg az egyetemes történelem tanítása, milyen permanens, a történelem tárgyra (azon belül pedig az egyetemes történelem tanítására) vonatkozó tantervi vonások azonosíthatóak a korszak középiskolai tanterveiben, illetve középiskola-típusaiban. Továbbá milyen változások tapasztalhatóak az egyetemes történelemre vonatkozó tantervi előírások terén a vizsgált korszak folyamán, illetve Európa történelme hogyan jelenik meg az elemzett tantervekben.

Az áttekintés alapját kizárólag a tantervi dokumentumok (a dualizmus időszakának elején még érvényben lévő, ám azt megelőzően keletkezett, valamint a dualizmus korában érvénybe lépett középiskolai tantervek és a kapcsolódó utasítások) képezik¹⁰⁷, a törvények és rendeletek tanulmányozásától ezúttal eltekintünk.

Az egyetemes történelem a középiskolai tantervekben

1849. (1850/1851.) Entwurf

Az 1850/1851. tanévben Magyarországon érvénybe lépő *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* gimnáziumi tárgyai közt a „Földrajz és a történelem” címet viselő tantárgy kötelező elemként jelenik meg. A tanterv az al- és főgimnáziumra vonatkozóan külön-külön megállapítja az oktatási célokat és a tantárgy(ak) évfolyamonként (osztályonként) ütemezett tartalmi egységeit. Az algimnázium esetében célként fogalmazódik meg a „földfelszín áttekintő ismerete, természeti és politikai tagolódása szerint. A fontosabb személyek és események áttekintése a népek, nevezetesen Ausztria történelméből, valamint kronológiai összefüggéseik ismerete.” (ENTWURF, 1849: 49) A történelem tanításának előkészítése már az algimnáziumi I. osztályban kezdetét veszi, ahol (heti 3 órában) „a népekre és államokra vonatkozó legfontosabb ismereteket” (ENTWURF, 1849:

¹⁰⁷ Lásd *II.3.1. Elsődleges források* című alfejezet. Lásd még *III.1. A középiskola intézménytípusa a dualizmus korában* című alfejezet.

49-50) taglalják, párhuzamba állítva a földfelszín – természeti adottságok szerinti – leírásával (ENTWURF, 1849: 49-50). Mindehhez – a lehetőségekhez mérten – életrajzi ismeretek is társul(hat)nak. Az algimnáziumi II., III. és IV. osztály kapcsán a tantervi instrukciók kinyilvánítják annak jelentőségét, hogy a „történelem és földrajz egymással szoros kapcsolatba kerüljön. [...] Mindazonáltal fontos, hogy a történelem adja a fonalat” (ENTWURF, 1849: 134). II. osztályban (heti 3 órában) tehát a történelemtanítás az ún. „Régebbi korok történelme”-től egészen Kr. u 476. évig terjed. A III. osztály (szintén heti 3 órában) Kr. u. 476-tól 1648-ig (a harmincéves háború végéig) öleli fel a történelmi tananyag tanítását. A III. osztályban a tanterv a megadott időbeli (és tematikus) keretet két részre bontva az 1. félévre a középkor történelmét, a második félévre pedig az osztrák történelmet írja elő, kiemelve azt is, hogy a 2. félévben az osztrák történelem tárgyalása során figyelembe kell venni a világtörténelem főbb mozzanatait is (ENTWURF, 1849: 50). A IV. osztályban (heti 3 órában) teljes mértékben az osztrák történelemé a főszerep. Az instrukció értelmében „az újabb történelmet az algimnáziumban lényegében az osztrák állam történeteként kell tárgyalni, s más államok legfontosabb eseményeit csak ott szerepeltetni, ahol azok Ausztriával kapcsolatosak [...]. Az újabb idők általános történelme ugyanis [...] lényegét tekintve túl nehéz, s anyagában túlságosan összetett és bonyolult ahhoz, semhogy ilyen életkorú tanulóknak általában érthetővé lehetne tenni.” (ENTWURF, 1849: 135)

A főgimnáziumi tananyag tulajdonképpen az algimnáziumban megtanultak magasabb szintű ismétlését, kiegészítését, elmélyítését jelenti (lásd ENTWURF, 1849: 137), hiszen – Unger Mátyás szavaival élve – „Két koncentrikus körben (II-IV., illetve V-VIII. osztály) viszonylag igen alapos ismertetést adott az ókorról, s áttekintette az akkori fogalmaknak megfelelő középkor- és újkor történetét, mindig különös tekintettel Ausztriára.” (UNGER, 1979: 10) A főgimnáziumot tekintve a történelemtanítás célja: „A világtörténelem főbb eseményeinek oknyomozó összefüggéseiben való áttekintése” (ENTWURF, 1849: 50). A főgimnáziumi osztályokban az egyetemes történelem tanítása – az algimnáziumhoz hasonlóan – az I., II. és III. osztályban valósul meg. I. osztályban (heti 4 órában) az ókor („Régebbi korok történelme a népvándorlásig”, azon belül pedig az 1. félévben a görög, 2. félévben a római történelem), a II. osztályban (heti 3 órában) a középkor („Közbenső korok történelme a népvándorlástól a 15. század végéig”), míg III. osztályban az újkor és legújabb kor („Újabb történelem a jelenkorig”) élvez tantervi prioritást (ENTWURF, 1849: 50). A tantervhez kapcsolódó instrukciók az újkor és a legújabb kor tanítása kapcsán megjegyzik, „Hogy az újkori történelmet a főgimnáziumban nem mint nemzeti, hanem mint egyetemes történelmet tárgyaljuk, szükségszerű következménye annak, hogy az események

pragmatikus összefüggését akarjuk megértetni. [...] Különös elővigyázatosságot igényel a francia forradalom utáni legújabb történelem előadása. Amennyire nem lehet ezt az időszakot az oktatásból kihagyni, hanem a jelenig kell eljutni, annyira óvakodni kell a tanárnak, hogy különös kiemeléssel, vagy részletességgel tárgyalja [...] Ezen felül ennek az időszaknak a hű története fölöttébb nehéz, alig megoldható feladat, hisz magunk is részesei vagyunk fejlődésének.” (ENTWURF, 1849: 138)

Az *Entwurf* reáliskolákra vonatkozó tantervi előírásai az alreáliskola (teljes, három évfolyamos, két évfolyamos) és a főreáliskola tantárgyi beosztását, évfolyamonkénti leírását, a heti óraszámait egyaránt tartalmazza. A teljes alreáliskola tanterve a „Földrajz és történelem” tárgy tanítását az I., II. és III. évfolyamra irányozza elő, amelynek során az oktatási cél: „Áttekintés a népek történelmének legjellemzőbb mozzanatairól, időrendi összefüggésben.” (ENTWURF, 1849: 191) Az egyetemes történelem tanítása tulajdonképpen a II. és III. osztályban valósul meg, hiszen II. osztályban (heti 3 órában) a „Régebbi korok történelme” kerül fókuszba Kr. u. 800-ig bezárólag, III. osztályban (heti 4 órában) pedig „Az újabb korok történelme” (Kr. u. 800-tól). A reáliskolai tanterv a III. osztály történelmi tananyagáról oly módon rendelkezik, hogy „A középkor végétől az újkori történelem mint Ausztria történelme kerül tárgyalásra, azoknak az eseményeknek a kiemelésével, melyek a szűkebb szülőhazát érintik, figyelembe véve a világtörténelem főbb mozzanatait.” (ENTWURF, 1849: 192) A három évfolyamos alreáliskolai tanterv a „Földrajz és történelem” tárgy – az ahhoz kapcsolódó tananyag-beosztás, azon belül pedig az egyetemes történelem – tekintetében meglehetősen szűkszavúan nyilatkozik. I. osztályban (heti 2 órában) az általános földrajzi leírás vázlatához kapcsolódnak a legszükségesebb – ugyanakkor nem európai országokat érintő – történelmi kiegészítések. II. osztályban (heti 2 órában) az európai országok kerülnek fókuszba, s azokhoz kapcsolódnak a történelmi megjegyzések. III. osztályban (heti 3 órában) a honismeret (Ausztria történelméé) a főszerep (lásd ENTWURF, 1849: 197). A két évfolyamos alreáliskolai tanterv pedig annak mindkét évfolyamát érintő „Földrajz és történelem” tantárgy minimális terjedelmű áttekintését nyújtja. Az I. osztályban (heti 2 órában) – a három évfolyamos alreáliskolához hasonlóan – a Föld felszínének leírásához kell kötni a történelmi megjegyzéseket, míg a II. osztályban (heti 2 órában) Ausztria földrajza és történelme (honismeret) jelenti a központi témát (ENTWURF, 1849: 200).

A főreáliskolai tanterv az I., II. és III. osztály számára írja elő a „Történelem és földrajz” tárgy oktatását. A történelem tanítása során – az egyetemes történelmi aspektus szempontjából – a cél „A világtörténelem főbb eseményeinek oknyomozó összefüggésükben való áttekintése” (ENTWURF, 1849: 202). Ennek függvényében az I. osztályban (heti 3

órában) az ókor, II. osztályban (szintén heti 3 órában) a középkor és az újkor 17. század kezdetéig datálható időszaka, míg III. osztályban (ugyancsak heti 3 órában) az újkor történelmének további szakasza hangsúlyos (ENTWURF, 1849: 202-203).

1861. Gimnáziumi tanterv

Az 1861. évi ideiglenes gimnáziumi tanterv a magyar és a világtörténet tanítása kapcsán azonos elveket érvényesít, melynek értelmében a történelem „eddigelé elhanyagolt vagy kicsinyes és sok részben korlátolt tanítását ezentúl a tárgy fontosságához mért terjedelmű, lehetőleg részrehajlatlan hűségű s helyel-közzel a kortannal, földleirattal és államismével felvilágosított történelmi élénk előadásnak kell felváltani.” (TANTERV, 1861: 125) A tanórák felosztását tekintve pedig III-V. osztályban heti 2 óra, VI-VIII. osztályban a vegyes gimnáziumok esetében heti 3 óra, a kizárólag magyar gimnáziumokban VI. osztályban heti 3 óra, míg VII-VIII. osztályban heti 4 óra áll rendelkezésre a tantárgy tanításához (lásd TANTERV, 1861: 125).

1868. Kis- és nagygimnáziumi tanterv

Az 1868-ban kiadott gimnáziumi tanterv a kiskimnázium és a nagykimnázium tanítási tervét foglalja magában (lásd TANTERV, 1868). A kiskimnáziumban rendes tárgyként tanított „Történelem” oktatási célja: „A megelőzőtt legfontosabb világesemények vázlatos ismertetésével a hazai történet alapvonásainak összefüggő tudása, folytonos tekintettel a világtörténet egyidejű nevezetesebb eseményeire. Ez utóbbiak közé számíttatnak: a) a nagyobbserű változások, melyeken [...] a föld felülete keresztülment, ugymint: a történetben fontosabb szerepet játszott nemzetek, országok, [...] egyes nagyobbserű dynastiáknak is keletkezése, vagy bukása, [...] b) nagyobb földrészek fölfedezése, [...] c) a legfontosabb találmányok keletkezési ideje és hazája.” (TANTERV, 1868: o. n.) A kiskimnázium tantárgyi beosztása szerint III. osztályban (heti 2 órában) a magyar történelem tanítása szükséges. Kivételt képez ez alól a III. osztály első négy hónapja, amikor a „magyarokat megelőzőtt legfőbb események” (TANTERV, 1868: o. n.) tárgyalására kerül(het) sor. A kiskimnázium IV. osztályában (szintén heti 2 órában) a magyar történelemre fókuszálva – a vegyesházi királyok, illetve a Habsburg-ház tárgyalásával összhangban – a korszak-meghatározó főbb világtörténeti események (és évszámok) hangsúlyozása valósul meg (TANTERV, 1868: o. n.). A nagykimnázium rendes tantárgyait gyarapítja az „Egyetemes történet különös tekintettel a görög és római- és később a magyar történetre” (TANTERV, 1868: o. n.). Ennek keretén belül – ahogy az elnevezés is utal rá – a világtörténeti ismeretek kerülnek áttekintés-

re. Az V. osztályban (heti 3 órában) a görög és római történelem témaköre a hangsúlyos a Kr. u. 476. évig bezárólag, amely tulajdonképpen az ókori görög és római történelmet foglalja magában. Ennek tárgyalása során a mitológiai és régészeti aspektusok is megjelennek. A VI. osztályban (szintén heti 3 órában) a közép- és újkor kerül előtérbe „különös tekintettel Magyarország történetére” (TANTERV, 1868: o. n.). A történelmi szálak pedig egészen a – már történetinek tekinthető – „jelenkorig” nyúlnak.

1871/1872. Gimnáziumi tanterv

Az 1871/1872. tanévtől életbe lépő gimnáziumi tantervben az al- és főgimnázium rendes tantárgyai közt a „Történet” tárgy egyaránt ott sorakozik. Az algimnáziumra vonatkozó előírások az 1868. évi gimnáziumi tanítási tervvel tartalmilag azonosak; csupán annyi eltérést tapasztalunk, hogy az oktatási cél nem jelenik meg külön, hanem részint a tananyagbeosztás évfolyamok mentén sorakozó leírásába épül be. A főgimnáziumot tekintve a tananyagbeosztás az V-től a VIII. osztályig jelenik meg, szűkszavúan meghatározva a tanítandó tananyag tartalmát. V. osztályban az ókor, VI. osztályban a középkor, VII. osztályban az újkor tanítását irányozza elő (heti 3 órában), ugyanakkor „Magyarország oknyomozó története”-nek tárgyalására szenteli a teljes VIII. osztályt (heti 4 órában) (TANTERV, 1871: 51).

1875. Reáliskolai tanterv

A nyolc évfolyamos reáliskola 1875. évi tanterve a „Történelem” tárgy tanításának célját három alpontban rögzíti, melynek „a” és „b” pontja az egyetemes történelem kapcsán fogalmazza meg a célkitűzéseket. A történelem tanításának célja egyrészt a görög és római történelem, másrészt a „modern történet” preferálásában érhető tetten (lásd KLAMARIK, 1881: 236). A tanterv évfolyamok szerinti leírása alapján az I., II. és III. osztályban (heti 2 órában) a „nyelvi oktatással kapcsolatban” kerül előtérbe az egyetemes történelem tárgyalása (I. osztályban görög mítoszok és mondák, II. osztály: görög történetek a perzsa háborúk lezárásáig, III. osztály: görög történetek: Periklész korától Nagy Sándor uralkodásáig) (lásd KLAMARIK, 1881: 237). IV-VII. osztály között pedig (heti 3-3 órában) az ókortól a legújabb korig időrendben halad előre a történelmi folyamatok kifejtése. Az egyetemes történelemre vonatkozóan IV. osztályban az ókori Róma történelme Augustus császár családjának uralkodásáig, V. osztályban a kereszténység története Amerika felfedezéséig (a nagy népvándorlások, az iszlám kialakulása és terjedése, a pápaság uralma, a keresztes hadjáratok), VI. osztályban Európa történelme a reformációtól II. József uralkodásáig (reneszánsz, vallásháborúk, fejedelmi abszolutizmus), VII. osztályban pedig a legújabb kor

történelme (amerikai szabadságharc, francia forradalom, Napóleon kora, az újabb államalakulatok) áll a történelemtanítás középpontjában (KLAMARIK, 1881: 237).

1879. Gimnáziumi tanterv

Az 1879. évi gimnáziumi tanítási terv a „Történelem” tárgy célját ekképpen jelöli meg: „Az egyetemes történelem összefüggő áttekintése s a magyar történetnek oknyomozó, s művelődéstörténettel egybekapcsolt ismerete.” (TANTERV, 1879: 7) A tananyag felosztása alapján az egyetemes történelem tanítására a IV., V., VI. és VII. osztályokban kerül sor. IV. osztályban az ókor – azon belül pedig főként a görögök és rómaiak – története képezi a tanítás tárgyát. Az V. osztály tekintetében Európa történetét irányozza elő a tanterv Amerika felfedezéséig bezárólag. A VI. osztály tananyaga az újkor történetére koncentrál, mely egészen a bécsi kongresszusig strukturálja a tartalmi elemeket. A VII. osztály pedig a legújabb kor történetét rögzíti, mely kiegészül Európa és Amerika politikai földrajzával (lásd TANTERV, 1879: 7-8). A tantervhez készített, 1880-ban napvilágot látott utasítások – illetve annak általános előírásai – közlése, hogy a „gymnasium középső fokának marad tárgya [...] ezenül is az európai műveltség fejlődésének áttekintése.” (UTASÍTÁSOK, 1880: 7) Az utasítás azonban azt is kiköti, hogy a nemzetek mélyreható ismertetése helyett csupán a főbb, iránymutató korszakok részletesebb feltárása a kívánatos (lásd UTASÍTÁSOK, 1880: 7-8). Ennek szellemében születtek a tantervben elrendelt tananyagbeosztás részletes utasításai is (lásd UTASÍTÁSOK, 1880: 62-77). Az osztályonkénti bontás szerint IV. osztályban, az előirányzott görög történeten belül a főbb államok megalakulása, a perzsa háborúk, a peloponnészoszi háború, a spártai hegemonia, Makedónia emelkedése és Nagy Sándor hódításai, míg a római történetet tekintve a római alkotmány kérdésköre, a köztársaság létrejötte, Róma világhuralma, az alkotmány megszűnése és a katonai monarchia előkészítése foglalnak el kiemelt helyet a tananyagban. V. osztályban a római császárság, a kereszténység kialakulása és terjedése, a barbárok betelepődése, a keleti birodalom, az iszlám vallás, az egyház fejlődése, a nyugati császárság megújítása, a Karolingok bukása, a pápaság emelkedése és küzdelme, a népvándorlás, a hűbériség, a keresztes háborúk, a királyságok (angol, francia, spanyol, magyar), valamint a középkori intézmények bomlása képezik az évfolyamban előirányzott gondolati ív főbb mozzanatait. A VI. osztály a reneszánsz és a nagy (földrajzi) felfedezések, a reformáció és ellenreformáció, a vallásháborúk, a nagyhatalmak megalakulása, a felvilágosult abszolutizmus, a demokratikus mozgalmak, a francia forradalom, valamint a francia császárság témaköröknek enged teret. A VII. osztályban pedig a tanár „földrajzi alapon ismertetni fogja a művelt népek jelen állami és társadalmi

állapotait, tekintettel azon történeti főbb jelenségekre is, melyek századunkban a közéletre befolyással voltak.” (UTASÍTÁSOK, 1880: 74) E jelenségek kiválasztásánál megköltésként jelentkezik, hogy csak az ún. „teljesen befejezett tényeket” lehet górcső alá venni, melyek hatása kimutatható (UTASÍTÁSOK, 1880: 74). A különböző országok kapcsán –, melyeket a tantervi utasításokban meg is határoz – azok földrajzi elhelyezkedésének függvényében – a történeti tények összefüggésére is hivatkozva – állapítja meg a tanórai tárgyalásuk sorrendjét. E listában első helyen Nyugat-Európát, míg másodikként Dél-Európát, harmadikként Közép-Európát, negyedikként Kelet-Európát, ötödikként a többi földrész európai gyarmatait, hatodik helyen pedig Amerika államait irányozza elő (UTASÍTÁSOK, 1880: 75).

1884. Reáliskolai tanterv

Az 1884. évi reáliskolai tantervben a „Történelem” tárgy célja az 1879. évi gimnáziumi tantervben foglaltakkal tartalmi azonosságot mutat, ugyanakkor a magyar történelem ismeretével kapcsolatban nem szerepel az „oknyomozó” áttekintés kitétele. A történelem tantárgy célja tehát a reáliskolákban „Az egyetemes történet összefüggő áttekintése és a magyar történetnek a művelődéstörténettel egybekapcsolt ismerete.” (REÁLISKOLAI TANTERV, 1884: 9) Az egyetemes történelem tanítása a tanterv értelmében az V., VI. és VII. osztályban valósul meg. V. osztályban (heti 3 órában) a központi téma az ókor története (kiemelten a görögök és a rómaiak történelme) Kr. u. 476-ig. VI. osztályban (heti 3 órában) a középkor története, valamint az újkori történelem (1648-ig bezárólag) a mérvadó. VII. osztályban (szintén heti 3 órában) az egyetemes történelmi események 1648-tól Napóleon bukásáig, a legújabb kort tekintve pedig – az 1879. évi gimnáziumi tantervhez hasonlóan – a „legújabb kor rövid történeti áttekintése után Europa és Amerika államai politikai földrajzának áttekintése” a hangsúlyos (REÁLISKOLAI TANTERV, 1884: 9). A reáliskolai tantervhez kapcsolódó utasítások szintén rávilágítanak a gimnáziumi és a reáliskolai tanterv közötti hasonlóságra, hiszen a földrajz és történelem tárgy vonatkozásában megállapítja, hogy a tananyag „csakis a feldolgozás sorrendjében tér el némileg a gymnasiumi tantervtől” (REÁLISKOLAI TANTERV, 1884: 21). A történelmi tananyag évfolyamok (osztályok) szerinti részletezése alapján V. osztályban az ún. prehisztórikus idők, a görög történelem (Hellász, a perzsa háborúk, Periklész kora, a peloponnészoszi háború, Spárta, Macedónia, Nagy Sándor) és Róma története (Itália, a királyság, a köztársaság és a császárság kora, a kereszténység terjedése) a meghatározó. VI. osztályban a népvándorlás kora, a keleti birodalom, az iszlám, a kereszténység elterjedése, a frank birodalom a hűbériség, az investitúra harc, a kereszties háborúk, a nagy királyságok, mongol betörések, a középkori intézmé-

nyek felbomlása, a reneszánsz, a nagy földrajzi felfedezések, a reformáció és ellenreformáció, illetve a vallásháborúk válnak tantervi csomóponttá. VII. osztályban pedig a nagyhatalmak alakulása, az abszolutizmus fejlődése, a demokratikus mozgalmak, a francia forradalom és a francia császárság, továbbá a modern európai államélet fejlődése (ezen belül pedig a nyugat-, dél-, közép-, kelet- és észak-európai, valamint az amerikai államok) jelentik a tantervi utasítás központi elemeit. (REÁLISKOLAI TANTERV, 1884: 79-92)

1899. Gimnáziumi és reáliskolai tanterv

Az 1899. évi gimnáziumi és 1899. évi reáliskolai tanítási tervben szereplő „Történet” című tárgy célja és tananyagfelosztása megegyezik egymással. Különbség csupán annyiban tapasztalható, hogy a tanterv a III. osztály számára előirányzott magyar nemzeti történelmet (1526-ig) a gimnáziumi osztályokban heti három, míg a reáliskolában heti két órában határozza meg (lásd GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: X; REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: X). A „Történet” c. tárgyra vonatkozó általános és részletes utasítások szintén azonosak, melyre a reáliskolai tantervi utasítások – a tananyag részletezésével párhuzamosan – fel is hívják a figyelmet: „A tanterv ugyanaz, mint a gimnáziumban; az anyagot egyformán szabja meg, csak az időben tesz különbséget a III. osztályban. Ehhez alkalmazkodják a tanár a megszábotott anyag feldolgozásában.” (REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 88)

Az 1899. évi gimnáziumi tanterv – s eképpen az 1899. évi reáliskolai tanterv is – a „Történet” című tárgy célját a következőkben határozza meg: „Cél: A történeti fejlődés áttekintése egyetemes történeti alapon s a magyar nemzet történetének beható ismerete szoros kapcsolatban az egyetemes történeti eseményekkel és hatásokkal.” (GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: X; lásd még REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: X) A tanterv értelmében az egyetemes történelem tanítása a gimnázium V., VI. és VII. osztályában kerül előtérbe (mindhárom évfolyamon heti 3 órában). E három évfolyam tananyagának rövid bemutatásához érdemes és szükséges a tantervhez kapcsolódó részletes utasításokat is szemügyre venni. Az évfolyamonként, illetve osztályonként közölt tananyag-csoportosítás – ahogy az utasítás is egyértelművé teszi – „*csak annyiban köti a tanárt, hogy a benne megjelölt események, intézmények, mozgalmak, eszmék és szempontok ismertetésére okvetlenül ki kell terjeszkednie.*” (GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: 170; lásd még REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 89) V. osztályban a tananyag középpontjában az ókor története áll a Nyugat-Római Birodalom bukásáig bezárólag. A témakör tárgyalása során a keleti (Egyiptom, valamint az előázsiai és az iráni) népek, a görög világ (a görög őskortól a makedón korszakig, Kr. u. 146-ig), valamint a római világ története (Itália őslakóinak és földrajzának feltárásától egészen

a Nyugat-Római Birodalom bukásáig, Kr. u. 476-ig) kerül áttekintésre (lásd GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: 175-177; REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 93-95). VI. osztályban az egyetemes történelem tárgyalása 476-tól 1648-ig hangsúlyos. Mivel a tantervi utasítások elrendelik, „*hogy a történettanítás középpontjába a nemzeti történet állíttassék*” (GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: 166; REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 84), továbbá, hogy „a VI. és VII. osztályban [...] az egyetemes és nemzeti történetnek kapcsolatai kellően megvilágíttassanak” (GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: 166; REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 84), ezért e két évfolyamon – illetve az V. osztályban is – az egyetemes történelem a magyar történelemmel párhuzamba állítva jelenik meg. E kívánalmakat figyelembe véve VI. osztályban a tananyag a modern nemzetek és államok, valamint a pápaság és a középkori Római Császárság megalakulása, a keresztes háborúk, a hűbériség, a középkori intézmények bomlása, a reneszánsz és humanizmus, a reformáció és ellenreformáció tematikai csomópontokra tér ki a vesztfáliai békéig (1648) bezárólag (lásd GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: 177-179; REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 95-97). VII. osztályban az 1648 és 1871 közötti egyetemes történelmi események – köztük mindenekelőtt a modern államélet kifejlődése, a felvilágosodás kora, a francia forradalom és kora, valamint az alkotmányos és nemzeti küzdelmek kora – kerülnek a tananyag fókuszába (lásd GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: 179-180; REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 97-99). VII. osztályban a történelemtanítás ezen felül kiterjed még „Európa és Amerika nevezetesebb államainak földrajza” (úgy mint Északnyugat-, Dél-, Közép- és Kelet-Európa, az európai gyarmatok, Amerika államai), valamint Kelet-Ázsia (Kína és Japán) ismertetésére is (lásd GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: 180; REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 98-99).

1916. Leányközépfiskolai tanterv

Az 1916. évi leányközépfiskolai tanterv három iskolatípus (felső leányiskola, leánygimnázium és felső kereskedelmi leányiskola) tantárgyainak évfolyamonkénti felosztását, s az általános óratervét szervezi egységbe. A „Történelem” tárgy vonatkozásában – ahogy a többi tárgy esetében is, – az alsó tagozat évfolyamainak (tehát az I., II., III. és IV. osztály) tantárgyleírása, tantárgyi felosztása mindhárom középfiskola-típusban azonos. A felső leányiskola és a felső kereskedelmi leányiskola 3-3 évfolyamos felső tagozatának „Történelmet” érintő felosztása szintén azonos. A különbség tehát a felső leányiskola-típusok és a leánygimnázium felső tagozatának beosztásában jelentkezik. A három leányközépfiskolai típus történelemtanításának célja „A világtörténelem áttekintése és Magyarország történelmének tüzetesebb ismerete.” (LEÁNYKÖZÉPFISKOLÁK TANTERVEI, 1916: 9, 34, 58) A hét-

osztályos felső leányiskola és a hétosztályos felső kereskedelmi leányiskola esetében II. osztályban az ókor és a középkor története körvonalazódik a (magyar) honfoglalásig bezárólag, III. osztályban pedig a középkor és az újkor története a honfoglalás utáni időkben (LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI, 1916: 10, 58). A felső tagozatot tekintve V. osztályban az ókori népek (görögök, rómaiak) története, továbbá a Nyugat-Római Birodalom bukásától Amerika felfedezéséig behatárolható világtörténet kiemelkedő, míg VI. osztályban Amerika felfedezésétől a bécsi kongresszusig terjed a történelmi áttekintés. VII. osztályban a legújabb kor „általános” tanórai tanulmányozása valósul meg (LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI, 1916: 10, 58). A leánygimnázium felső évfolyamaiban (heti 3-3 órában) az V. osztályban (az ókor és a középkor története), a VI. osztályban (a középkor története, illetve az újkor a Pragmatica Sanctioig), és a VII. osztályban (a Pragmatica Sanctiotól „napjainkig”) realizálódik az egyetemes történelem tanítása (LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI, 1916: 35).

1918. Leányközépiszkolai tanterv

Az 1918. évi leányközépiszkolai tantervben megfogalmazott történelemtanítási célok az 1916. évi tantervben rögzített irányelvekhez képest változatlanok. A három leányközépiszkola-típus alsó tagozatának (I-IV. évfolyam) tanterve ezúttal is közös, s a felső leányiskola és a felső kereskedelmi leányiskola V-VI. évfolyamának „Történelem” tárgyát érintő tantervi előírásai szintén megegyeznek egymással (lásd LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI, 1918: 10-11, 41-42, 67-68). A közös alsó tagozat II. osztályában (heti 2 órában) – a történelmi olvasmányok révén – az ókor és középkor kerülnek fókuszba a magyar honfoglalásig bezárólag. III. és IV. osztályban (heti 2 órában) pedig a „magyar történet ismertetésébe beillesztve” (LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI, 1918: 10) valósul meg a történelmi momentumok feltárása (III. osztályban: pápaság és császárság küzdelme, hűbériség, iszlám, keresztes háborúk, középkori műveltség; IV. osztályban: reneszánsz, reformáció, Habsburg-ház, harmincéves háború, XIV. Lajos és kora, francia forradalom, Napóleon, a 19. század társadalma és gazdasága) (lásd LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI, 1918: 10-11, 41, 67-68). A felső leányiskolában és a felső kereskedelmi leányiskolában az V. évfolyam tananyagfelosztása megegyezik az 1916. évi leányközépiszkolai tantervben foglaltakkal, annyi különbséggel, hogy az 1918. évi dokumentum az európai népek történetének fókuszba emelésére utal, míg a két évvel korábbi tanterv a „világtörténet” megfogalmazást használja. VI. osztályban pedig az 1916. évi tanterv a bécsi kongresszusig (1814-1815) írja elő a tananyag tárgyalását, míg az 1918. évi tanterv „napjainkig”. Emellett az 1918. évi tanterv a VI. osztályban a 19. század történelmének mélyrehatóbb ismertetését is

hangsúlyozza. (lásd LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI, 1916: 10, 58; LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI, 1918: 11, 68) A leánygimnázium felső tagozatának történelmi tananyag-felosztása – azon belül pedig az egyetemes történelmi tananyag leírása – az 1916. évi tantervvel teljes azonosságot mutat.

Összegzés

A 19. században kibontakozó, a történelemtanítás nemzeti vagy egyetemes jellegének dominanciáját hangsúlyozó nézetek egymásnak feszülése a tantervekben is tetten érhető. Ahogy Unger Mátyás is fogalmazott – „A reformkorban [...] a történelemtanítás anyagában és főleg szellemében addig elképzelhetetlen változás megy végbe. [...] Ezekben az évtizedekben itatódik át a történelem nemzeti tartalommal” (UNGER, 1979: 9-10). Az e századot övező európai és hazai történelmi események a történelemtanításra, a történelem-szemlélet formálódására jelentős befolyással bírtak. Az 1848-1849-es szabadságharc levezését követően a Magyarországon is életbe lépő osztrák gimnáziumi és reáliskolai tanterv (*Entwurf*) például „egészen más arculatot próbált adni a középiskolai történelemtanításnak. [...] a magyar történelmet lényegében száműzte a középiskolából.” (UNGER, 1979: 10) Az 1861. évi tanterv azonban ismét bevezeti a tanítását.

A dualizmus korszakának első felében az egyetemes történelem erőteljesebb hangsúlyozása tapasztalható az (akkor még érvényben lévő, illetve befolyással bíró) tantervekben, ugyanakkor a 19. század harmadik harmadában a nemzeti szemlélet erősödése egyértelműen látható. Az 1879. évi tantervre vonatkozóan Unger Mátyás is megjegyzi, hogy „A *Kármán-féle koncepció középpontjában* az igen gondos egyetemes történelmi alapvetés ellenére is – funkcionálisan – *a nemzeti történelem* áll.” (UNGER, 1979: 13-14) Mindemellett az egyetemes és a magyar történelem közti szoros kapcsolat, a történelmi párhuzamok tárgyalása meghatározó vonása a tanterveknek. E megállapítást Márki Sándor szavai is alátámasztják: „Az 1899. évi középiskolai tanterv a történelmet a nemzeti tárgyak közé sorolja s a hazai történelmet az egyetemesbe szervesen beillesztve rendeli tanítani.” (MÁRKI, 1902c: III)

Az egyetemes történelem tanítása a vizsgált középiskolai tantervek mindegyikében, alsó és felső tagozatban egyaránt megjelenik. A 19. század második felének kezdeti szakaszában érvényben lévő tantervek al-, illetve kisgimnáziumi előírásait tekintve az első három évfolyamon jellemző az egyetemes történelem tanítása, illetve annak előkészítése (lásd például ENTWURF, 1849), majd a dualizmus elején a III-IV. évfolyamon (lásd TAN-

TERV, 1868; TANTERV, 1871), illetve kifejezetten a IV. évfolyamon (lásd TANTERV, 1879) kerül előtérbe. A fő-, illetve nagygymnáziumot vizsgálva pedig – az 1868. évi tantervtől eltekintve – az V-VII. osztály között jellemző az egyetemes történelmi tananyag tantervi hangsúlyozása.

A reáliskolákat vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy annak alsó tagozatában csak az *Entwurf* (II-III. osztályban) és az 1875. évi tanterv (I-III. osztályban) rendeli el az egyetemes történelem tárgyalását, a későbbi tantervek (az 1884. évi és az 1899. évi tantervek)¹⁰⁸ nem. A főreáliskolákban, illetve a reáliskolák felső tagozatában a fókuszba emelt tantervek mindegyikében V-VII. osztály között folyt az egyetemes történelem tanítása.

A leányközépiskolák 1916. évi tanterve szerint a közös alsó tagozaton II-III. osztályban, míg az 1918. évi tanterv alapján II-IV. osztályban jelent meg az egyetemes történelem tanulmányozása. A felső tagozatot tekintve mindhárom középiskola-típusban az 1916. évi tantervi előírások az V-VII. osztályban jelzik az egyetemes történelem tárgyalását, a leánygimnáziumban pedig az 1918. évi tantervben is az 1916. évi elvárásokkal szembesülünk. Az 1918. évi tanterv a felső leányiskola és a felső kereskedelmi leányiskola V. és VI. osztályában jeleníti meg az egyetemes történelmet.

Az 1871. évi tantervtől kezdve a dualizmus időszakában napvilágot látott középiskolai tantervekben – beleértve a leányközépiskolák leánygimnáziumi tanterveit is – VIII. osztályban egy teljes évet szenteltek Magyarország történelmének. Kivételt képez ez alól a felső leányiskola és a felső kereskedelmi leányiskola, ahol nem volt 8. osztály, ugyanakkor a 7. osztályban Magyarországi története (is) áttekintésre került.

Állandó vonásként azonosítható az egyetemes történelmi tananyag kapcsán annak történelmi korszakok (ókor, középkor, újkor, legújabb kor) szerinti kronologikus tagolódása, ugyanakkor tantervenként változik annak leírása, hogy mely évfolyamban mely korszakot vagy korszakokat (vagy akár azok egy részét) tárgyalják. Valamennyi elemzett középiskolai tantervben az egyetemes történelmi tananyagra vonatkozó előírások tartalmi szempontból egészen Amerika felfedezésének (1492) tárgyalásáig bezárólag Európacentrikusak. Az azt követő korszakok áttekintésében is Európa történelme a domináns, de az ismertetés már túlmutat az európai kontinens históriáján.

¹⁰⁸ Az 1884. évi és az 1899. évi reáliskolai tantervekben tehát csak a felső tagozaton jelenik meg az egyetemes történelmi tananyag a tantervekben.

IV. Az „Európa-kép” vizsgálata – tankönyvelemzés

IV.1. A tankönyvi illusztrációk elemző vizsgálata

Bevezetés

„A dualizmus kori tankönyveknek már szerves része az illusztráció, a szemléltető kép.” – vélekedik Mészáros István a korszak tankönyveinek illusztrációs bázisáról (MÉSZÁROS, 1989: 116). Az alfejezet keretei között – ezen állításra (is) alapozva, s a kutatás tematikus dimenziójához illeszkedve – górcső alá vesszük a disszertáció forrásbázisát képező dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvek didaktikai apparátusát, ezen belül pedig a képi, a grafikus, a kartografikus és a szöveges illusztrációkat.

A vizsgálati kérdések

A tankönyvi illusztrációk vizsgálata során kísérletet teszünk azok – *ábrázolás jellege szerinti* – tipizálására (az illusztrációk fajtáinak rögzítésére), a mennyiségi és minőségi paraméterek meghatározására. Az elemzés részeként tehát sor kerül valamennyi illusztráció csoportosítására (tankönyvenként és összesítve egyaránt), és a textushoz viszonyított arányának feltérképezésére (a tankönyvi illusztrációk sűrűségének kiszámítására). Emellett pedig megvizsgáljuk, hogy az illusztrációk milyen kapcsolatban állnak a tankönyvi alapszöveggel (az illusztrációk milyen funkciót töltek be a dualizmus kori történelemtankönyvekben). A tankönyvi illusztrációkat górcső alá vesszük még abból az aspektusból is, hogy a tankönyvekben hol kaptak helyet, illetve milyen színvilággal rendelkeztek. Összefoglaljuk továbbá az illusztráció-tipizálás nehézségeit is.

A vizsgálat tárgya/forrásai

A dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvek képi elemeinek vizsgálata valamennyi, az elemzés tárgyát képező – az újkor történelmét 1648-tól a „jelenkorig” tárgyaló – VII. osztályos tankönyv didaktikai apparátusát fókuszába emeli. (A vizsgálati mintáról, az elemzés forrásairól bővebben lásd a *II.3. A kutatás forrásai* című alfejezetet.)

A vizsgálat tehát összesen 16 darab tankönyv elemző áttekintését valósítja meg (MANGOLD, 1885, 1891, 1902; MÁRKI, 1903; MIKA, 1904b, 1912; SEBESTYÉN, 1906; SZIGETHY, 1903; SZÖLGYÉMY, 1914; UJHÁZY, 1904, 1913; VARGA, 1904; VASZARY, 1904, 1912; TAKÁTS, 1917b, 1918c). Az elemzést, illetve annak szakirodalmi előkészítését/beágyazottságát segítik egyrészt a hazai (publikált) tankönyvi illusztráció-kutatások dualizmus kori megállapításai, másrészt pedig a korabeli tankönyvrendeletek és középiskolai tantervek (történelem) tankönyvi előírásai, a tankönyvi illusztrációkra vonatkozó utalásai.

A dualizmus kori tankönyv-illusztrációk a hazai szakirodalom tükrében

A tankönyvi illusztráció-kutatások publikálása Magyarországon – ahogy arra a *II.4.3. A tankönyvi illusztráció-kutatások előzményei a magyar szakirodalom tükrében* című alfejezetben már utaltunk (lásd még MOLNÁR-KOVÁCS, 2013b) – az 1960-as évektől követhető nyomon. Arra szintúgy korábban már kitértünk, hogy a tankönyvi illusztrációt fókuszba helyező szaktanulmányok, kutatások száma kevésnek mondható, így nem meglepő az sem, hogy a dualizmus kori *tankönyvek illusztrációinak kérdéskörét* csupán néhány hazai szakirodalom érinti. Mészáros István például *A tankönyvkiadás története Magyarországon* című kötetében néhány általános jellemvonásra tesz utalást (lásd MÉSZÁROS, 1989: 116-117). A szerző vélekedése szerint – ahogy erre az alfejezet Bevezetésében szintúgy felhív-
tuk a figyelmet – „A dualizmus kori tankönyveknek már szerves része az *illusztráció, a szemléltető kép.*” (MÉSZÁROS, 1989: 116) A képek minden tankönyvben fekete-fehérek voltak, ugyanakkor a fölrajz tankönyvek például színes térképmelléletekkel is bír(hat)ak (MÉSZÁROS, 1989: 116-117). Bartos Károly tanulmányában a dualizmus kori történelem-tankönyvekre és taneszközökre fókuszál (lásd BARTOS, 2000). Munkájában kifejti, hogy „Az illusztrációk az 1880-as évektől szaporodtak, a melléletekkel ellátott történelem tankönyvek 1890 körül jelentek meg. A századfordulón már többnyire illusztrált tankönyvekkel találkozhatunk, a korszak vége felé pedig szinte már minden tankönyv illusztrációkkal gazdagon jelentek meg.” (BARTOS, 2000: 77-78) Az (egyszínnyomású) tankönyvek illusztrációi –, melyek többnyire műtárgyak, régészeti leletek, portrék vagy tájképek rajzait jelenítették meg – a textushoz illeszkedtek, ám – ahogy Bartos Károly megállapítja – a korszak történelemtankönyveiben elsősorban hangulatkeltő szerepet tölthettek be (BARTOS, 2000: 78).

A tankönyvi illusztráció kérdésköre a dualizmus kori tankönyvrendeletek és tantervek tükrében

A dualizmus korában számos *tankönyvrendelet* született (lásd a *III.2. A tankönyvkiadás állami keretei a dualizmus korában* című alfejezetben; lásd még MOLNÁR-KOVÁCS, 2013c), melyeket áttekintve azt tapasztaljuk, hogy e dokumentumok közül csupán egy említi a tankönyvi illusztrációk kérdéskörét. Az illusztrációk tekintetében a rendeletek sorából tehát kiemelkedik az 1891. évi 42.929. sz. VKM rendelet¹⁰⁹, mely – főként egészségügyi szempontokat szem előtt tartva – a tankönyvek külleme, illetve előállítására ügyében intézkedik, így a korabeli tankönyvek fizikai jellemzőit, minőségi jegyeit is feltárja (MRT, 1891b: 1708-1710). A rendelet utasítást ad arra, hogy a tankönyveket a jövőben jó minőségű – lehetőleg kékes szürke színű – papíron, bekötve állítsák elő. A fényes simított, valamint a simítatlan papír előnyeit és hátrányait mérlegelve az illusztrációk elhelyezése és nyomtathatósága érdekében a simított papír mellett teszi le a voksát. Ahogy a rendelet is rögzíti: „A szemléltetés pedig ma már oly fontos didaktikai követelmény a tanításban, hogy a tankönyvek nagy részében a képeket nem lehet mellőzni.” (MRT, 1891b: 1709) A tankönyvek betűméretét tekintve az elemi népiskolai munkákban az ún. ciceró, magasabb iskolai fokokon pedig az ún. garmond, esetleg bourgeois betűk alkalmazását teszi kötelezővé – ügyelve a megfelelő színerősség biztosítására, a sötét fekete nyomdafesték alkalmazására. A térképek és atlaszok vonatkozásában szintén a megfelelő betűméret és betűszín jelentőségét hangsúlyozza. A rendelet végül a tankönyvek – nyomtatástól függő – (irány)árát is megszabja (MRT, 1891b: 1709-1710).

A dualizmus korában több hazai *középiskolai tanterv* is napvilágot látott (lásd a *III.5. Az egyetemes történelem tantervi interpretációja* című alfejezetet; lásd még MOLNÁR-KOVÁCS, 2014a), így érdemes és szükséges annak rövid áttekintése, hogy a vizsgált tantervi dokumentumok kitérnek-e általában véve a tankönyvek, illetve kimondottan a történelemtankönyvek kérdéskörére, ezen belül pedig a tankönyvi illusztrációk mibenlétére. A vizsgált tantervi dokumentumok közül a Magyarországon 1850/51-ben bevezetett *Organisationsentwurf*, az 1861. évi ideiglenes gimnáziumi tanterv, valamint az 1879. évi gimnáziumi, az 1884. évi reáliskolai, az 1899. évi gimnáziumi és reáliskolai

¹⁰⁹ „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 42.929. számú rendelete, a tankönyvek külső kiállítása tárgyában.” (MRT, 1891b: 1708-1710)

tantervek¹¹⁰ utasításai tartalmaznak utalásokat a középiskolai tankönyvekre és/vagy történelemtankönyvekre vonatkozóan, ugyanakkor a tankönyvi illusztrációkat tekintve egyik tanterv sem rögzít előírásokat.

Az értelmezési keretek tisztázása – didaktikai apparátus/tankönyvi illusztráció

Az elemzés megkezdése, illetve a didaktikai apparátus tipizálása előtt szükséges annak tisztázása, hogy a vizsgálat során mit értünk „*tankönyvi illusztráció*”, illetve „*didaktikai apparátus*” alatt. E tekintetben a Fischerné Dárdai Ágnes által meghatározott értelmezési keretből indulunk ki, mely szerint „az illusztráció kifejezést tágan értelmezzük: illusztrációnak tekintjük nemcsak a képi, hanem minden olyan *szöveges és képi jelrendszert*, amely az alapszöveg alátámasztására, kiegészítésére, szemléltetésére, megértésére szolgál.” (DÁRDAI, 2002a: 96) Szintén Fischerné Dárdai Ágnes nyomán –, aki *A tankönyvkutatás alapjai* című munkájában 1990 és 1999 között megjelent osztrák, német, svájci és magyar történelemtankönyvek elemzése kapcsán egy saját struktúraelem-hierarchiát dolgozott ki – „*Didaktikai apparátus*nak nevezzük az alapszöveg elsajátítását segítő didaktikai szövegeket (források, kérdések, feladatok, kronológia), a képi illusztrációt (kép, fotó, plakát, karikatúra), a grafikus illusztrációt (táblázat, grafikon, ábra, séma), valamint a kartografikus illusztrációt (térkép).” (DÁRDAI, 2002a: 92)

E definíciókat, illetve illusztráció-csoportosítást (képi, szöveges, grafikus és kartografikus illusztrációk) kiindulási alapnak tekintve – ugyanakkor az elemzés alá vont dualizmus kori tankönyvek didaktikai apparátusát szem előtt tartva – néhány illusztráció-besorolási elvi kitétel rögzítése is szükséges.

¹¹⁰ A vizsgált tantervi dokumentumok sorában az 1899. évi gimnáziumi és az 1899. évi reáliskolai tantervek utasításaiban (1903, 1912) találjuk a legrészletesebb előírásokat a történelemtankönyvekre vonatkozóan (lásd GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: 184-186; REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 103-104).

A vizsgált dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvek illusztrációinak fajtái¹¹¹:

1.) Az elemzés során *képi illusztráció*nak tekintjük a tankönyvekben helyet kapó ember- (portré/arckép, egészalakos, lovas), bibliai alakok/jelenetek/hitvilág-, eszköz-, tárgy-, címer-, esemény-, helyszín-, épület- és építményábrázolásokat, tájképeket, valamint névaláírásokat.

(A tankönyvek illusztrációs bázisát gazdagító *névaláírások* képi illusztrációk közé sorolását indokolja, hogy esetükben a primer szövegek eredeti képi/vizuális megjelenítése a hangsúlyos, nem pedig maga a szöveg – tehát a betűk és szavak –, illetve annak tartalma.)

2.) A *szöveges illusztrációk* közé kizárólag a tankönyvi alapszövegen túlmutató idézeteket soroljuk. A tankönyvi alapszövegtől egyértelműen elkülönülő, annak szerves részét nem képező szöveges forrást jelentenek.

3.) *Grafikus illusztráció*nak tekintjük azon grafikus szervezőket, melyek származási táblákat, családfákat, kortani/időrendi táblázatokat, statisztikai táblázatokat foglalnak magukban. A grafikus illusztrációk esetében a grafikus ábrázolásmódon, tagoláson van a hangsúly.

4.) *Kartografikus illusztrációk* közé tartozik valamennyi térkép, mely a tankönyvek lapjain található.

Az elemzés során tehát *négy illusztráció-csoportot vizsgálunk: a képi, a szöveges, a grafikus és a kartografikus illusztrációkat.*¹¹²

¹¹¹ E helyütt érdemes megemlíteni Jaan Mikk 2000-ben publikált angol nyelvű kötetét (*Textbook: Research and Writing*), melyben egy önálló egységet szentel a tankönyvi illusztrációk kérdéskörének (lásd MIKK, 2000: 269-307). A fejezeten belül a szerző több illusztrációtípusozási lehetőséget is felvet, melyeket az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején dolgoztak ki. Mikk ismertetésén keresztül feltárul M. Jagodzinska (1993) csoportosítása, aki az illusztrációk 2 fő típusát határozta meg (képi és szimbolikus) (Jagodzinska, 1993. Idézi: MIKK, 2000: 279). A. V. Antonov (1988) besorolási elveire is kitér, aki a piktográfok és az ideográfok csoportját rögzítette (Antonov, 1988. Idézi: MIKK, 2000: 280). Végül pedig B. Hunter, A. Crismore és D. P. Pearson (1987) kutatásait is megemlíti, akik 5 illusztrációtípust különböztettek meg az illusztrációk és a textus kapcsolatától függően (megerősítő, feldolgozó, összegző, új információt hordozó, összehasonlító) (Hunter – Crismore – Pearson, 1987. Idézi: MIKK, 2000: 282).

¹¹² Az elemzés megvalósítását (munka)táblázatok (tankönyvekre lebontott táblázatok és összesítő táblázatok) segítik (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 8-26. táblázatok).

A képi elemek reprezentációja a dualizmus kori történelemtankönyvekben

A tankönyvi illusztráció-tipizálás főbb markerei, a csoportosítási törekvések nehézségei

A vizsgált történelemtankönyvekben található illusztrációkat az *ábrázolás jellege szerint* kíséreljük meg csoportosítani, ugyanakkor ezzel párhuzamosan a tipizálás nehézségeit is szükséges megemlíteni. Az elemzés kezdeti szakaszában nem csupán az ábrázolás jellegének meghatározása került előtérbe a tipizálás során, hanem kutatói igény mutatkozott annak tisztázására is, hogy milyen technikával készültek a közzétett tankönyvi képek. Ez utóbbi szándék megvalósítása során, illetve a kutatás előrehaladtával azonban olyan problémák merültek fel, melyeket Csorba Csaba már 1995-ben, az *Iskolakultúrában* megjelent szaktanulmányában is megfogalmazott. Meglátása szerint „Az esetek többségében [...] a tankönyvekből [...] – kivéve a tudományos jellegű kiadványokat – nem derül ki világosan, hogy a kép az ábrázolások mely csoportjába tartozik, mi alapján készült a rekonstrukció [...]. (CSORBA, 1995: 70) Az illusztráció-csoportosítási törekvésekkel kapcsolatos dilemma jelen kutatás során is dominánsan megjelent, ebből kifolyólag pedig a tankönyvi képek technikai hátterének feltárására irányuló mélyebb vizsgálattól el kellett tekintenünk. A kutatás validitása (érvényessége) és reliabilitása (megbízhatósága) egyaránt sérült volna.

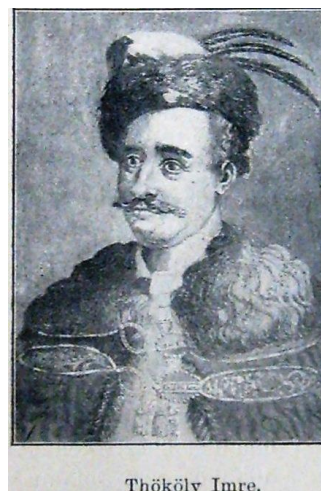
Tankönyvi példák az illusztráció-tipizálás nehézségeire (lásd *VII. Mellékletek* című fejezet: 1-3. képek):

1. kép – I. Károly angol király

(Forrás: MÁRKI, 1903: 7)

2. kép – Thököly Imre

(Forrás: SZIGETHY, 1903: 20)

3. kép – Napoleonnak és feleségének: Josephine-nek megkoronáztatása Notre-Dame templomában Párizsban

(Forrás: MIKA, 1904b: 101)

A 16 db vizsgált tankönyvben összesen 850 db illusztráció található, melyek közt a kutatás során képi, szöveges, grafikus és kartografikus illusztrációk szerint (kategorizálva) teszünk különbséget. A tankönyvi illusztrációk színvilágára jellemző, hogy a képi, a szöveges és a grafikus illusztrációk mindegyike fekete-fehér színű, míg a tankönyvekben helyet kapó kartografikus illusztrációk (térképek) részben fekete-fehérek, részben pedig színesek. A tankönyvi (belső) oldalakon található térképek minden esetben fekete-fehérek, ugyanakkor a kötetek lapjai közé fűzött térképek –, melyek egy-két kivételtől eltekintve az utolsó tankönyvi lap és a hátsó külső borító között találhatóak – színesek, emellett pedig kihajthatóak, s kétszer akkora méretű papíron helyezkednek el, mint a tankönyvi lapok (lásd VII. Mellékletek című fejezet: 4. kép).¹¹³ Ha a színvilág százalékos megoszlását is áttekintjük, akkor egyértelműen kirajzolódik a vizsgált tankönyvekben a fekete-fehér illusztrációk dominanciája, hiszen az illusztrációk (N = 850) 99,2 %-a fekete-fehér, s csupán 0,8 %-a színes. Ez utóbbi, közel 1 % tehát kizárólag a térképekre vonatkozik.

¹¹³ A vizsgált leányközépfiskolai tankönyvek nem tartalmazzák kartografikus illusztrációkat, ebből (is) kifolyólag a két Takáts-tankönyvben valamennyi illusztráció fekete-fehér színű (lásd TAKÁTS, 1917b, 1918c).

4. kép – Európa I. Napoleon korában

[Forrás: MANGOLD, 1902: o. n. (128-129 között)]

A tankönyvi illusztrációk döntő többsége (732 db – 86,1 %) a belső tankönyvi lap(ko)n található, ugyanakkor 13,9 %-uk (118 db) a tankönyvek hátuljában, az utolsó lapokon, vagy a kötetek végébe illesztve helyezkedik el. A könyv hátuljában a kartografikus illusztrációk mellett grafikus és képi illusztrációk is helyet kapnak. A grafikus illusztrációk közül mindenekelőtt származási táblák/családfák, valamint kortani/időrendi táblák sorakoznak a kötetek utolsó lapjain. A statisztikai táblázatok minden esetben a belső lapokon megtekinthetők. A tankönyvek hátuljában elhelyezett képi illusztrációk többsége helyszín-/épület- és építményábrázolás (lásd SZÖLGYÉMY, 1914; VASZARY, 1912).¹¹⁴

¹¹⁴ Két tankönyv esetében az elhelyezett illusztrációk kizárólag a kötetek hátuljában sorakoznak (lásd SZÖLGYÉMY, 1914; VASZARY, 1912).

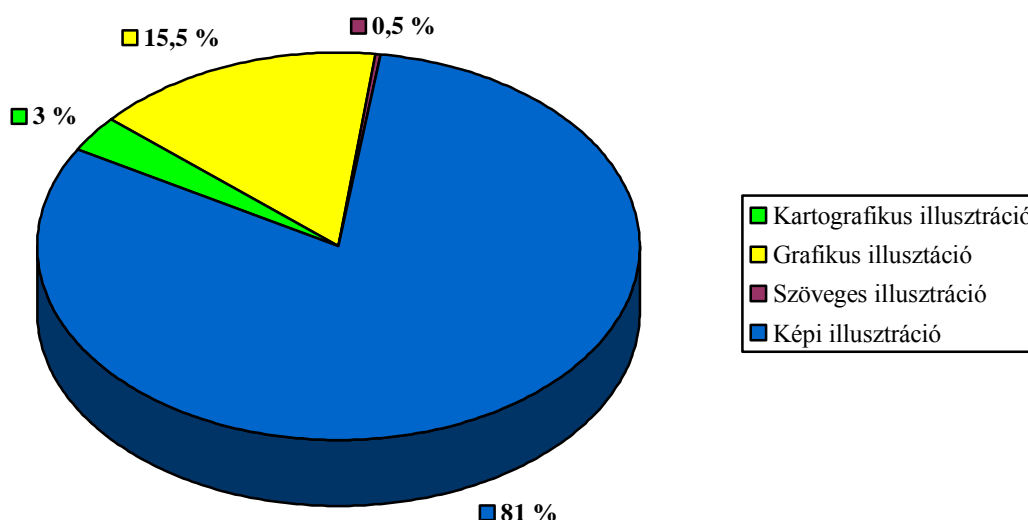
A vizsgált leányközépfiskolai tankönyvekben minden illusztráció a belső tankönyvi lapokon kapott helyet (lásd TAKÁTS, 1917b, 1918c).

Kevés kivételtől (26 db – 3 %) eltekintve a tankönyvi illusztrációk (824 db – 97 %) rendelkeztek címmel, mely a tankönyvi alapszöveghez való kapcsolódás, illetve a tankönyvi illusztráció-funkció elemzésének kiindulópontját is jelenti.¹¹⁵

A tankönyvi illusztráció-tipizálás analízise

A fókuszba került történelemtankönyvek – ahogy a fentiekben már rögzítettük – 850 db illusztrációt tartalmaznak, melyek 81 %-a (689 db) a képi illusztrációk közé tartozik. Viszonylag jelentős a grafikus illusztrációk száma, illetve aránya is (132 db – 15,5 %). Ugyanakkor a kartografikus és a szöveges illusztrációk száma kevésnek mondható.¹¹⁶ Előbbi aránya 3 % (25 db), utóbbié 0,5 % (4 db). (lásd VII. Mellékletek című fejezet: 1. diagram)

1. diagram – Az illusztrációk (N = 850) fajtáinak százalékos megoszlása a vizsgált tankönyvekben

(Forrás: saját szerkesztés)

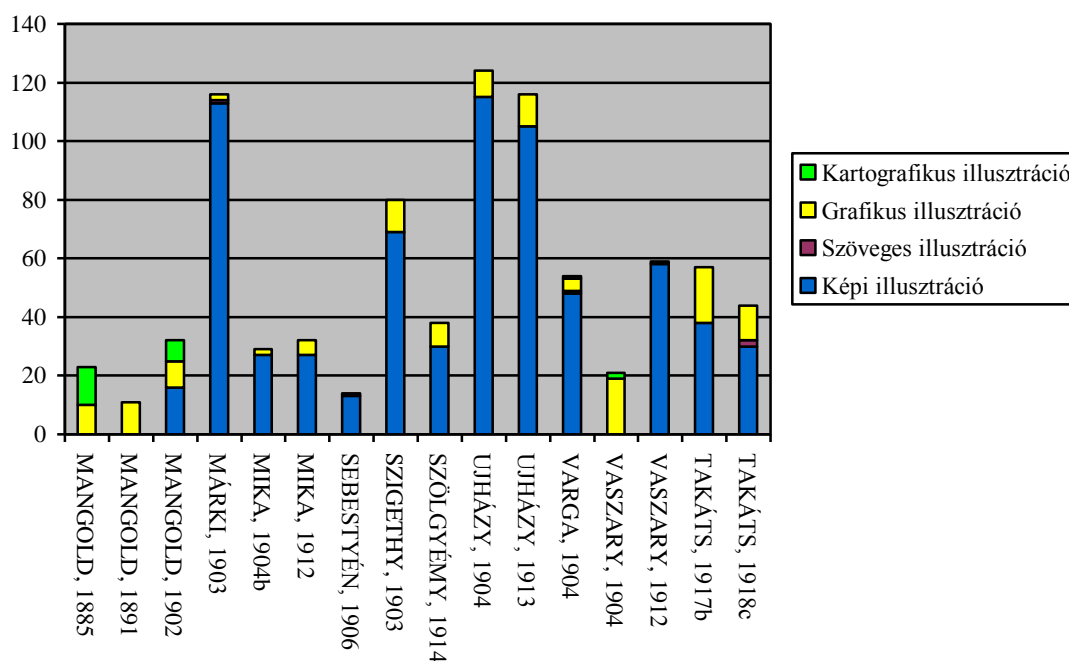
¹¹⁵ Ha a vizsgálati mintából a leányközépfiskolai tankönyveket az illusztráció-címek szempontjából kiemeljük, akkor a két Takáts-tankönyvben az összmintához hasonló arányt találunk. A 101 db (TAKÁTS, 1917b: 57 db; TAKÁTS, 1918c: 44 db) tankönyvi illusztrációt tekintve 91 %-uk (92 db) rendelkezik illusztráció-címmel, míg 8,9 %-uk (9 db) nem.

¹¹⁶ A vizsgált leányközépfiskolai történelemtankönyveket tekintve az összmintához hasonló tendencia figyelhető meg az illusztrációk fajtáinak megoszlását illetően. Mindamellet az összmintához viszonyítva a leányközépfiskolai történelemtankönyvek képi illusztrációinak aránya kevesebb (67,33 %), míg a grafikus illusztrációké több (30,69 %). (lásd TAKÁTS, 1917b, 1918c)

A továbbiakban érdemes egy rövid pillantást vetni az *illusztrációk fajtáinak megoszlására tankönyvenként*. Ha szerzők szerinti bontásban vizsgáljuk e megoszlást, akkor azt tapasztaljuk, hogy az azonos szerzők esetében ugyanazon tankönyvek egyes kiadásai hasonló tendenciát mutatnak; e tekintetben a feltáruló megoszlás homogén képet vetít elénk. Kivételt képeznek ez alól Mangold Lajos és Vaszary Kolos tankönyvei (lásd *VII. Mellékletek* című fejezet: 2. diagram; 8-10., 20-21. és 24. táblázatok; lásd még MANGOLD, 1885, 1891, 1902; VASZARY, 1904, 1912). Ha a szerzők szerinti bontást globálisan, a vizsgált tankönyvi minta egészét tekintve nézzük, akkor viszont a feltáruló kép meglehetősen heterogén. A tankönyvek illusztrációs megosztottsága mennyiségi tekintetben igencsak változó. Homogén jellemzőjük viszont a képi illusztrációk túlsúlya. A kartografikus illusztrációk többsége pedig Mangold Lajos tankönyveiben fordul elő (MANGOLD, 1885, 1891, 1902; lásd még *VII. Mellékletek* című fejezet: 2. diagram).

Két tankönyvtől eltekintve (MANGOLD, 1891; SEBESTYÉN, 1906) –, amelyekben alacsony számú illusztrációval találkozunk – az egyes tankönyvek illusztrációinak száma 20 db felett van; az egy tankönyvre jutó átlag illusztrációs szám 53 db (850 db illusztráció/16 db tankönyv) (lásd *VII. Mellékletek* című fejezet: 2. diagram; 9., 14. és 24. táblázatok). A 2. diagram alapján (is) szembetűnő, hogy – a többi vizsgált tankönyvhöz képest – az illusztrációk száma kimagaslóan sok Márki Sándor és Ujházy László tankönyveiben (MÁRKI, 1903; UJHÁZY, 1904, 1913).

2. diagram – A vizsgált tankönyvek illusztrációinak megoszlása tankönyvenként (szerzők szerinti csoportosításban) (db)

(Forrás: saját szerkesztés)

Az azonos szerzők egyes tankönyveinek különböző kiadásaira vonatkozó megállapítást érdemes összevetni a tankönyvi illusztrációk textushoz viszonyított arányával, tehát a *tankönyvi illusztrációk sűrűségével*. Ebben az esetben egy ún. *mutatószám* segítségével, melyet a tankönyvi illusztrációk számának és a tankönyvek oldalszámának hányadosa révén nyerünk, megkapjuk az egy oldalra jutó illusztrációk átlagszámát (lásd KOJANITZ, 2003: 83). A számítás során nem csupán a konkrét oldalszámmal ellátott oldalak a mérvadóak, illetve a tankönyvek külső borítójától eltekintve valamennyi belső oldal a számítás alapját képezi. Figyelembe kell venni továbbá, hogy a grafikus illusztrációk (időrendi és statisztikai táblázatok) több teljes oldalt is kitesznek – tehát 1 db grafikus illusztráció több oldalas is lehet –, így ebben az esetben akkor kapunk reális eredményt, ha a sűrűségszámítás során ezen illusztrációkat annyi darabnak vesszük, ahány teljes oldalt kitesznek. Emellett szintén szem előtt kell tartani, hogy a tankönyvekben találhatóak olyan térképek, melyek a kötetek végéhez vannak illesztve. E térképek esetében azok darabszámát vettük alapul, 1 oldalnak tekintve az 1 darab térképet. (A sűrűségszámítást lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 26. táblázat.) A sűrűségszámítás alapján elmondható, hogy átlagban 2-5 oldalanként található 1 db illusztráció a tankönyvekben. A legkevésbé illusztrált tankönyvekben pedig mintegy

16-20 oldalanként sorakozik 1 db illusztráció.¹¹⁷ A magas illusztrációs számmal bíró Márki Sándor és Ujházy László tankönyvekben (lásd MÁRKI, 1903; UJHÁZY, 1904, 1913) az illusztrációk sűrűségének mutatószáma is magasabb az átlagnál; e tankönyvekben – továbbá Takáts György 1917. évi tankönyvében (lásd TAKÁTS, 1917b) – a legnagyobb az illusztrációs index (0,39 – 0,51 között) a vizsgálati mintán belül. (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 26. táblázat)

26. táblázat – A tankönyvi illusztrációk sűrűsége (sűrűség szerinti sorrendben)

Sorszám	Vizsgált tankönyvek	Mutatószám*
1.	UJHÁZY, 1913	0,51**
2.	TAKÁTS, 1917b	0,47
3.	MÁRKI, 1903	0,45
4.	UJHÁZY, 1904	0,39
5.	SZIGETHY, 1903	0,32
6.	VARGA, 1904	0,29
7.	TAKÁTS, 1918c	0,28
8.	VASZARY, 1912	0,22
9.	SZÖLGYÉMY, 1914	0,17
10.	MIKA, 1904b	0,14
11.	MANGOLD, 1902	0,13
12.	MANGOLD, 1885	0,13
13.	MIKA, 1912	0,13
14.	VASZARY, 1904	0,09
15.	MANGOLD, 1891	0,06
16.	SEBESTYÉN, 1906	0,05***

* *Mutatószám* = egy oldalra jutó illusztrációk száma (illusztrációk száma/oldalszámok)

** Minden második oldalon található illusztráció a tankönyvben

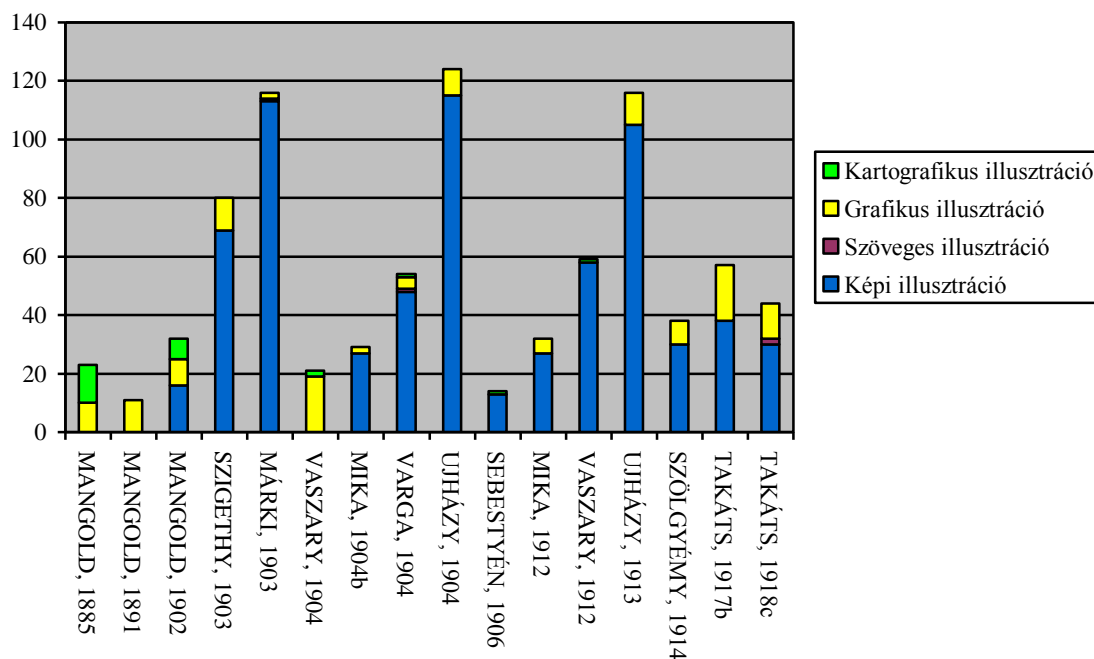
*** Húszoldalanként található illusztráció a tankönyvben

A vizsgált tankönyvek *illusztrációs bázisát tankönyvenként, a kiadás éve szerint is csoportosítjuk* (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 3. diagram). A 3. diagramon prezentált tankönyvi sorrend révén ezúttal is heterogén kép bontakozik ki, ugyanakkor láthatóvá válik, hogy az 1910-es években a tankönyvek illusztrációinak száma valamennyi tankönyvben

¹¹⁷ Viszonyításképpen érdemes a kapott adatokat összevetni Kojanitz László 2003-ban publikált, egy évszázaddal később, tehát a 21. század elején kiadott hazai szakiskolai történelemtankönyvekre kiterjedő illusztrációs-sűrűség vizsgálatával. Kojanitz László eredményei szerint a vizsgált szakiskolai tankönyvek közül a leggazdagabban illusztrált kötetben minden egyes oldalra jut 3 db kép, míg a legkevésbé illusztrált könyvben 10 oldalanként sorakozik 1 db képi illusztráció. (lásd KOJANITZ, 2003: 83)

markánsan 30 db felett van, tehát az illusztrációk száma egységesebb, illetve – az átlagot tekintve – növekvő tendenciát mutat.¹¹⁸

3. diagram – A vizsgált tankönyvek illusztrációinak megoszlása tankönyvenként (kiadás éve szerinti csoportosításban) (db)

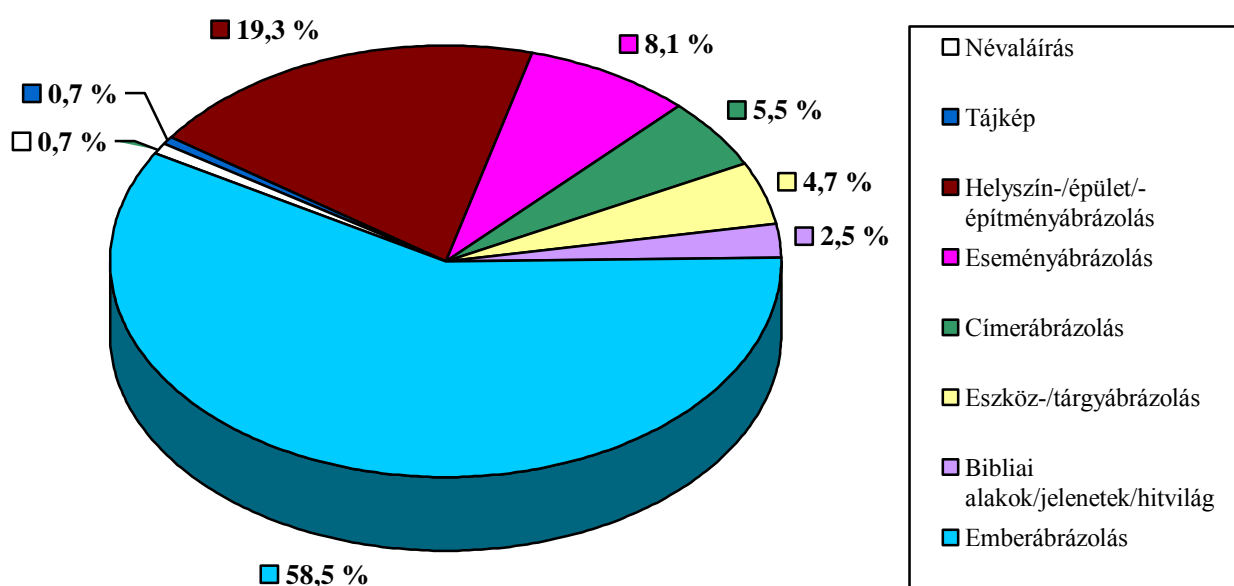
(Forrás: saját szerkesztés)

A – legmagasabb számban reprezentált – képi illusztrációkat, továbbá a grafikus illusztrációkat is érdemes közelebbről szemügyre venni. A 689 db *képi illusztráció*t tekintve két alkategória kiemelése szükséges – azok nagyobb számú képviselője miatt. A képek többsége (403 db – 58,5 %) emberábrázolás, azon belül pedig portré/arckép (325 db – 80,64 %). Emellett a képi illusztrációk közel ötöde (133 db – 19,3 %) pedig helyszín-/épület- és építményábrázolás. (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 4. diagram) A *grafikus illusztrációk* több mint fele (74 db – 56 %) származási tábla/családfa, egynegyede pedig kortani/időrendi táblázat (36 db – 27,3 %).¹¹⁹

¹¹⁸ Nemzetközi viszonylatban is elmondható, hogy a tankönyvi illusztrációk száma a 20. században növekedett (lásd MIKK, 2000: 295).

¹¹⁹ Ha a leányközépiskolai történelemtankönyveket kiemeljük a mintából, akkor láthatóvá válik, hogy az emberábrázolás, valamint helyszín-/épület- és építményábrázolás dominanciája a két Takáts-tankönyvben is kimutatható, ugyanakkor a leányközépiskolai tankönyvek esetében e két alkategória típus közel azonos arányban jelenik meg (N = 68; emberábrázolás: 42,65 %; helyszín-/épület- és építményábrázolás: 36,76 %). Emellett pedig a bibliai alakok/jelenetek/hitvilág alkategória nagyobb arányú megjelenésére is szükséges felhívni a figyelmet (14,71 %). (lásd TAKÁTS, 1917b, 1918c)

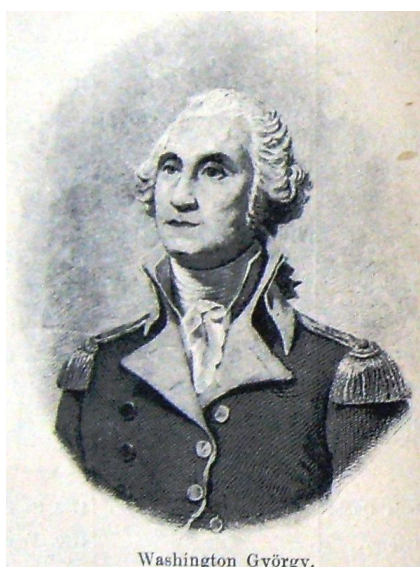
4. diagram – A képi illusztrációk (N = 689) típusainak százalékos megoszlása a vizsgált tankönyvekben

(Forrás: saját szerkesztés)

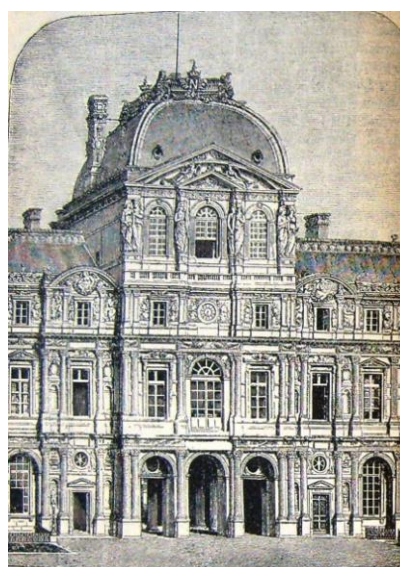
Tankönyvi példák a képi illusztrációkra (portré/arckép; helyszín-/épület- és építményábrázolás) (lásd VII. Mellékletek című fejezet: 5-6. képek):

5. kép – Washington György

(Forrás: MANGOLD, 1902: 100)

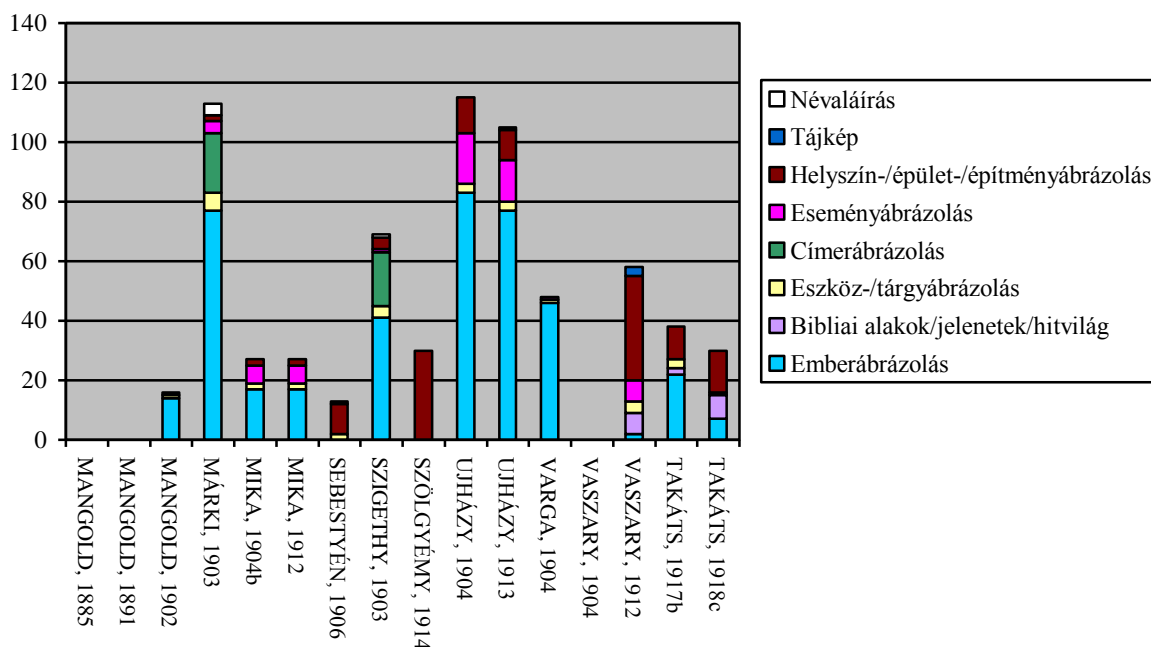
6. kép – Részlet a Louvre homlokzatából

(Forrás: SEBESTYÉN, 1906: 26)

Ha a képi illusztrációk megoszlását tankönyvenként, szerzők szerint csoportosítjuk, akkor újfent heterogén összkép mutatkozik. Hasonlóság csupán az egyes szerzők tankönyveinek különböző kiadásai között áll fenn, kivéve Vaszary Kolos tankönyveit (lásd VII. Mellékletek című fejezet: 5. diagram; lásd még MANGOLD, 1885, 1891; MIKA, 1904b, 1912; UJHÁZY, 1904, 1913; TAKÁTS, 1917b, 1918c; VASZARY, 1904, 1912). Vaszary Kolos munkái esetében magyarázatul szolgálhat az egyes kiadások képi illusztrációösszetételének eltérő voltára, hogy az elemzés alá vont két tankönyv (VASZARY, 1904, 1912) közül az 1912. évi tankönyv már Németh Ambrus átdolgozásában, kiegészítésekkel jelent meg. Az emberábrázolás alkategória dominanciája, továbbá a helyszín-/épület- és építményábrázolás alkategória jelentősége a 16 db elemzett tankönyv képi adatainak összevetésével, a szerzőnkénti bontás során is kirajzolódik (lásd VII. Mellékletek című fejezet: 5. diagram; 25. táblázat). Ugyanakkor az is szembetűnő, hogy 3 db tankönyvben nincsenek képi illusztrációk elhelyezve (lásd VII. Mellékletek című fejezet: 5. diagram; lásd még MANGOLD, 1885, 1891; VASZARY, 1904).

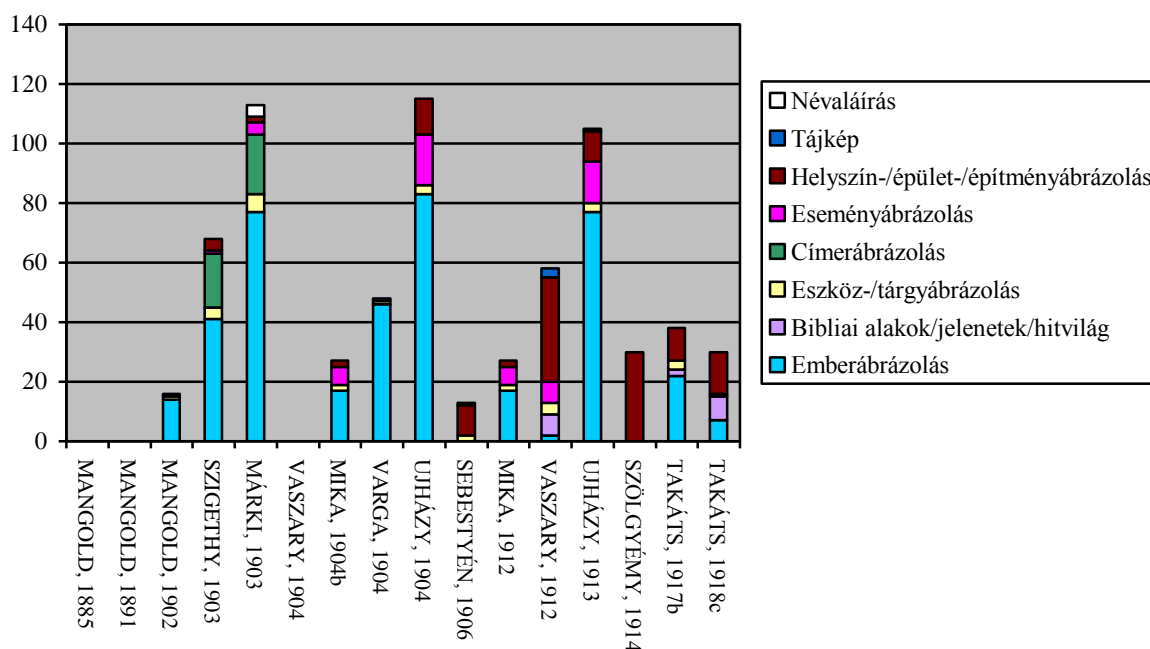
5. diagram – A vizsgált tankönyvek képi illusztrációinak megoszlása tankönyvenként (szerzők szerinti csoportosításban) (db)

(Forrás: saját szerkesztés)

A képi illusztrációk megoszlását tankönyvenként, a kiadás éve szerint is összevetjük egymással (lásd VII. Mellékletek című fejezet: 6. diagram). A képi illusztrációk száma és alkategória megosztottsága változó, ugyanakkor a képi illusztrációk száma – a vizsgált tankönyvek teljes illusztrációs bázisának kiadási év szerinti bontásához hasonlóan – a korszak 1910-es éveinek tankönyveiben egységesebb, a darabszám stabilan 20 felett van. Szintén az 1910-es évek tankönyvei esetében megfigyelhető a helyszín-/épület- és építményábrázolás növekvő száma és aránya a korábbi évek/évtizedek vizsgált tankönyveihez képest. Ha a tankönyvek illusztrációinak megoszlását összehasonlítjuk a képi illusztrációk megoszlásával a kiadás éve szerint, akkor a két csoport között hasonló tendencia figyelhető meg; attól eltekintve, hogy 3 db tankönyv –, melyekre fentebb már utalás történt – nem tartalmaz képi illusztrációt (lásd MANGOLD, 1885, 1891; VASZARY, 1904). Az 1910-es évek történelem-tankönyveiben tapasztalt egységesebb – minimálisan megjelenő – illusztrációs mennyiség (tankönyvi illusztrációk esetében: minimum 30 db, képi illusztrációk esetében: minimum 20 db) szintén alátámasztja a megállapítást, mely szerint az illusztrációk többsége képi illusztráció.

6. diagram – A vizsgált tankönyvek képi illusztrációinak megoszlása tankönyvenként (kiadás éve szerinti csoportosításban) (db)

(Forrás: saját szerkesztés)

A tankönyvi illusztrációk funkciói

A vizsgálat alá vont tankönyvekben – ahogy fentebb már rögzítettük – átlagban 2-5 oldalanként található 1 db illusztráció; a tankönyvi lapok további részét az ún. *üres helyek* (üres laprészek, illetve lapszélek) és az ún. *alapszöveg* (tankönyvi főszöveg) teszik ki. A 16 db elemzett tankönyv *egyike sem tartalmaz* – az illusztrációkhoz vagy akár az alapszöveghez kapcsolódó – *kérdéseket és feladatokat*, melyek biztosítanák a kapcsolatot a textus és a didaktikai apparátus között. Mindamellet az illusztrációk többségének (824 db – 97 %) van címe, illetve rendelkezik képaláírással, mely textuális elemként az illusztráció és a tankönyvi főszöveg közti reláció egyik biztosítékát jelenti. A képaláírás tehát a vizuális felismerés, megismerés elősegítésének, valamint a textuális és képi információ társításának, könnyebb megértésének lehetőségét rejti magában.

További lehetőségként kínálkozik az alapszövegben található, az *illusztrációkra vonatkozó utalások feltérképezése*, melyeket áttekintve „vegyes képet” kapunk: az illusztrációs hivatkozások száma és jellege széles skálán mozog. 4 db tankönyv egyáltalán nem tartalmaz szöveges utalásokat az illusztrációkra (MIKA, 1904b, 1912; SZÖLGYÉMY, 1914; UJHÁZY, 1904). 1 db tankönyvben 3 különböző kartografikus illusztrációra találunk hivatkozást, melyek azonban nem az adott tankönyvben kaptak helyet, hanem falí és kézi térképeket jeleznek (MÁRKI, 1903: 3, 52, 128). A 2 leányközépiskolai történelemtankönyvben és Szigethy Lajos munkájában 1-1 utalás sorakozik; mindhárom tankönyvben grafikus illusztrációra történik hivatkozás (a Takáts-tankönyvekben ún. származási táblázatra, a Szigethy-tankönyvben pedig egy családfára) (TAKÁTS, 1917b: 30; 1918c: 82; SZIGETHY, 1903: 32). Ezen felül további 5 db tankönyvben találunk utalásokat a grafikus illusztrációkra, mely kötetekben 2-5 közötti illusztrációs hivatkozás jelenik meg (az Ujházy-tankönyvben 2 db családfára, a Mangold-tankönyvekben 1-1 db családfára, illetve 1, majd 2 db kortani/időrendi táblázatra, a Vaszary-tankönyvben 4 db statisztikai táblázatra, a Varga-tankönyvben pedig 4 db családfára és 1 db származási táblázatra) (UJHÁZY, 1913: 26, 70; MANGOLD, 1891: 123, 252; MANGOLD, 1902: 50, 116, 178; VASZARY, 1904: 190, 194, 201-202, 208; VARGA, 1904: 34, 79, 83, 92, 113). Mangold egy további kötetében összesen 20 db hivatkozás sorakozik az ún. „Függelék”-ben elhelyezett 5 db térképre (MANGOLD, 1885: 14, 16, 17, 19, 64, 67, 73, 109, 110, 133, 153, 158, 161, 171, 174, 179, 181, 184). 2 db tankönyv tekintetében pedig elmondható, hogy valamennyi képi illusztrációra történik hivatkozás (a Sebestyén-tankönyvben ez 13 db képet, míg a Vaszary-tankönyvben 58 db képet jelent) (SEBESTYÉN, 1906: 25, 27, 30; VASZARY, 1912: 63-70, 167-174).

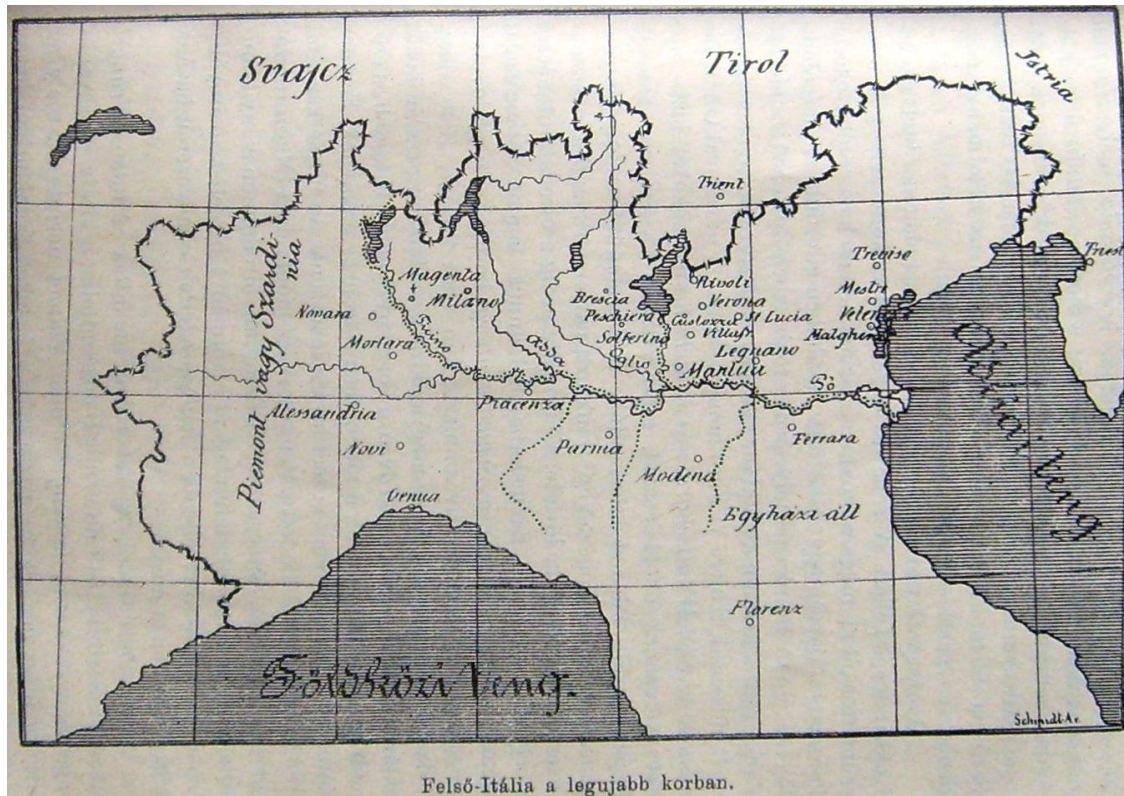
Szintén érdemes górcső alá venni a tankönyvi illusztrációkat abból a szempontból is, hogy maguk *az illusztrációk és/vagy az illusztrációcímek tartalmazzak-e utalásokat, információkat az illusztrációkészítő kilétére, személyére vonatkozóan*. E tekintetben újfent változatos megoldásokkal találkozunk a vizsgált tankönyvekben. Az elemzés során meghatározott négy illusztráció-csoportot (tehát a képi, a szöveges, a grafikus és a kartografikus illusztrációkat) szem előtt tartva elmondható, hogy a grafikus illusztrációk vélhetően az adott tankönyvszerző(k) munkái, valamint a szöveges illusztrációk – jellegükből adódóan – egy konkrét forrásrészletet közölnek, így szerzőjük az idézet forrásának feltüntetésével kiderül (amennyiben az idézet forrása ismert, s a tankönyvszerző ezt rögzíti). A képi és a kartografikus illusztrációk esetében, például MANGOLD (1891) tankönyvében nem található kép és térkép; MÁRKI (1903) tankönyvében pedig nincs utalás arra, hogy ki készítette a képi és kartografikus illusztrációkat. Néhány tankönyv –, melyben többek között képzőművészeti/művészettörténeti munkák kaptak helyet – a képaláírás részeként helyenként megadja, hogy mely művész festménye, építészeti alkotása stb. nyomán készült az illusztráció, de ez az eshetőség ismételtelen felveti azt a problémát, melyet fentebb, *A tankönyvi illusztráció-tipizálás főbb markerei, a csoportosítási törekvések nehézségei* című alegységben kifejtettünk, s melyet Csorba Csaba is megfogalmazott a szintén fentebb idézett munkájában, a közzétett tankönyvi képek (rekonstrukciók) technikai hátterének azonosítását illetően (lásd CSORBA, 1995: 70; lásd még MIKA, 1904b, 1912; SEBESTYÉN, 1906; SZIGETHY, 1903; SZÖLGYÉMY, 1914; VASZARY, 1912).¹²⁰ Az elemzés alá vont tankönyvek közül 6 olyan kötet vehető kézbe, melyekben vagy a tankönyvszerző – például az Előszóban, Tartalomjegyzékben – felfedi a képi vagy kartografikus illusztráció készítőjének nevét, vagy amelyekben maguk a képek/térképek tartalmazzák a készítő szignóját, monogramját vagy éppen a teljes nevét (lásd MANGOLD, 1885, 1902; UJHÁZY, 1904, 1913; VARGA, 1904; VASZARY, 1904).¹²¹

¹²⁰ A két vizsgált leányközépiszkolai tankönyv képi illusztrációs bázisára is ez a jellemző (lásd TAKÁTS, 1917b, 1918c).

¹²¹ Mangold 1885. évi tankönyvének előszavából és tartalomjegyzékéből (is) kiderül, hogy a Függelék 5 db térképe Jausz György munkája, emellett a tankönyv belső lapjain elhelyezett tervrajzokat és térképeket „Schmidt” készítette (lásd MANGOLD, 1885: 4, 237-238). Mangold 1902. évi tankönyvének belső lapjain található fekete-fehér térképeket szintén „Schmidt”/„Schmidt A.” jegyzi (lásd MANGOLD, 1902). Ujházy 1904. évi és 1913. évi tankönyvében a képi illusztrációk többségén a következő jelzetek szerepelnek: „Morelli G.”/„Morelli G. F. I.”/„Morelli”/„M. G.” (lásd UJHÁZY, 1904, 1913). Varga 1904. évi tankönyvében található egy „Pollák Zs.” jelzet (VARGA, 1904: 162), továbbá egy „An”(-nek tűnő) szignó, több képen is elhelyezve, mely nem vehető ki egyértelműen (lásd pl. VARGA, 1904: 67). Vaszary 1904. évi tankönyvének végébe illesztve két térkép is sorakozik, melyek „Idegen kútfők nyomán” készültek, Dr. Brózik Károly tervezésében (lásd VASZARY, 1904: o. n.).

Tankönyvi példák a képi illusztrációk készítőjének jelölésére (a képek jobb és bal alsó sarkában) (lásd VII. Mellékletek című fejezet: 7-8. képek):

7. kép – Felső-Itália a legujabb korban

(Forrás: MANGOLD, 1902: 175)

8. kép – Károly Albert, Szardínia királya

Károly Albert, Szardínia királya.

(Forrás: UJHÁZY, 1904: 208)

A vizsgált tankönyvek többsége (13 db – MANGOLD, 1885, 1891, 1902; SEBESTYÉN, 1906; SZIGETHY, 1903; SZÖLGYÉMY, 1914; UJHÁZY, 1904, 1913; VARGA, 1904; VASZARY, 1904, 1912; TAKÁTS, 1917b, 1918c) el van látva *tartalomjegyzékkel*, melyek mintegy felében (6 db tankönyv esetében – MANGOLD, 1885, 1891, 1902; SZÖLGYÉMY, 1914; UJHÁZY, 1904, 1913) találunk valamiféle illusztrációs jegyzéket (képek, térképek, kortani és származási táblák jegyzéke) a tartalommutatóban. 3 db tankönyv semmilyen tartalmi indexet sem vonultat fel (MÁRKI, 1903; MIKA, 1904b, 1912). Külön kiemelendő, hogy e 3 tankönyv egyike sem tartalmaz hivatkozást az alapszövegben a tankönyvi illusztrációkra. Márki tankönyve – ahogy fentebb említésre került – 3 fali és kézi térképre irányítja a figyelmet (MÁRKI, 1903: 3, 52, 128).

Ahogy fentebb már jeleztük, a tankönyvi illusztrációk többsége a belső tankönyvi lapokon kapott helyet, így lehetőség kínálkozik annak vizsgálatára is, hogy *maguk az illusztrációk* hogyan illeszkednek a konkrét tankönyvi textushoz, *mennyire kapcsolódnak az adott tankönyvi oldalon tárgyalt témakörhöz*, történelmi eseményhez stb. Az illusztrációk és a szöveg kapcsolódási pontjait ezen aspektusból feltárva elmondható, hogy a belső lapokon elhelyezett tankönyvi illusztrációk azon a ponton társulnak a szöveghez, illetve a szövegközben ott nyertek elhelyezést, ahol az illusztráción ábrázolt személyről, tárgyról, eseményről, összefüggésről stb. szó esik.

Összegzés

A dualizmus kori tankönyvek – azon belül pedig a középiskolai történelemtankönyvek – didaktikai apparátusának/tankönyvi illusztrációinak vizsgálata kevésbé tekinthető preferált kutatási témának; a dualizmus kori tankönyvek, mint elsődleges kutatási források feltáró elemzése a publikált hazai szakirodalom tükrében minimálisnak mondható.

A korabeli tankönyvrendeleteket és középiskolai tanterveket áttekintve nem találunk markáns, a tankönyvi illusztrációkra vonatkozó előírásokkal, utasításokkal, így nem meglepő az sem, hogy a jelen vizsgálati eredmények nem vonultatnak fel standard, valamennyi vizsgált tankönyvre érvényes, konzisztens megállapításokat. Mindamellet néhány, a tankönyvi illusztrációk mennyiségét, minőségét és funkcióját érintő tendencia kibontakozása megfigyelhető.

A dualizmus kori tankönyvi illusztrációk funkcióját tekintve egyet kell értenünk Bartos Károly gondolataival: az illusztrációk a textushoz illeszkedtek, ugyanakkor a korszak történelemtankönyveiben a hangulatkeltő szerepük mérvadó (BARTOS, 2000: 78). Az il-

lusztrációk – s mindenekelőtt a képi illusztrációk – vizualizálták a tartalmi mondanivaló egy-egy szegmensét (főként emberábrázolás, valamint helyszín-/épület- és építményábrázolás formájában).

IV.2. Az „Európa-kép” tartalmi vizsgálata

Bevezetés

A didaktikai apparátus vizsgálata az előző alfejezetben (lásd IV.1. *A tankönyvi illusztrációk elemző vizsgálata*) a teljes vizsgálati mintát, illetve annak teljes tankönyvi terjedelmét érintette. A textusra és az illusztrációs bázisra együttesen fókuszáló – a kutatás tematikus dimenzióját hangsúlyozó – tartalomelemzés azonban a tankönyvek egy meghatározott egységére: az 1815 utáni fejezetek, alfejezetek¹²² vizsgálatára épül.

E részek, szakaszok kezdő kronológiai éve azonos (1815), ugyanakkor az említett/ábrázolt utolsó (záró) kronológiai adat (év) a vizsgálat alá vont tankönyvek különböző kiadásainak előrehaladtával párhuzamosan halad időrendben előre. Mindez azt jelenti, hogy az adott tankönyv kiadási éve – vagy az azt megelőző 1-5 év – jelenti a záró kronológiai dátumot. Kivételt képez ez alól két kötet, melyekben az adott tankönyv kiadási évéhez viszonyítva 26, illetve 16 az utolsó említett év (lásd VASZARY, 1904; UJHÁZY, 1904; lásd még VII. *Mellékletek* című fejezet: 27. táblázat).

Ebből (is) kifolyólag az 1815 utáni fejezetek, alfejezetek kiválasztása és vizsgálata lehetővé teszi a dualizmus kori középiskolai történelemtankönyvekben tárgyalt/ábrázolt „jelenkor” „Európa-kép”-ének változó és állandó tendenciáit megragadó fejlődési ív megrajzolását. Ahogy a II.3. *A kutatás forrásai*, II.3.1. *Elsődleges források* című alfejezetben is jeleztük, az eredeti vizsgálati mintát képező 16 db tankönyv közül az egyik leányközépiskolai tankönyv (TAKÁTS, 1918c) tartalomelemzésétől ezúttal el kell tekintelnünk, melynek oka, hogy a kötet nem tárgyalja és ábrázolja az 1815 utáni világtörténelmet. A tartalomelemzés így 15 db tankönyvet érint.

¹²² A vizsgált tankönyvek esetében egy-egy tankönyvi egység elnevezése meglehetősen változó. A tankönyvszerzők előszeretettel használják a „fejezet”, a „szakasz”, illetve a „rész” elnevezést. Emellett pedig a különböző tankönyvek időrendi szakaszolása sem egységes, így több esetben nem egy komplett tankönyvi fejezetet, hanem több alfejezetet vontunk vizsgálat alá. A vizsgált során meghatározott tankönyvi egység(ek) esetében ezért is fogalmazunk árnyaltan, s használjuk a fejezet/alfejezet kifejezéseket.

A tankönyvek elemzése

Az 1815 utáni fejezetek, illetve alfejezetek az *ún. legújabb kor világtörténelmi áttekintésére* vállalkoznak, mely mindenekelőtt – a tankönyvi fejezetek, alfejezetek címe alapján – az *alkotmányos, nemzeti és szociális küzdelmek* tárgyalását helyezi a fókuszba (lásd MANGOLD, 1885: 188-212; MANGOLD, 1891: 229-274; MANGOLD, 1902: 156-205; MÁRKI, 1903: 134-173; MIKA, 1904b: 124-160; MIKA, 1912: 140-180; SEBESTYÉN, 1906: 178-222; SZIGETHY, 1903: 138-176; SZÖLGYÉMY, 1914: 106-139; UJHÁZY, 1904: 177-235; UJHÁZY, 1913: 123-167; VARGA, 1904: 145-175; VASZARY, 1904: 136-171; VASZARY, 1912: 125-163; TAKÁTS, 1917b: 106-120). A tankönyvek mintegy fele ugyanakkor külön egység keretén belül szót ejt a legújabb kor művelődéstörténeti viszonyairól (lásd MANGOLD, 1885: 213-228; MANGOLD, 1891: 274-277; MANGOLD, 1902: 205-207, 210; MÁRKI, 1903: 173-197; SZÖLGYÉMY, 1914: 140-143; VASZARY, 1912: 163-183; TAKÁTS, 1917b: 120-121), továbbá a vizsgált kötetek mintegy $\frac{3}{4}$ -e egy külön fejezetben politikai földrajzi vonásokat is tárgyal (lásd MANGOLD, 1902: 214-262; MÁRKI, 1903: 198-250; MIKA, 1904b: 169-248; MIKA, 1912: 189-259; SEBESTYÉN, 1906: 223-262; SZIGETHY, 1903: 180-254; SZÖLGYÉMY, 1914: 145-191; UJHÁZY, 1904: 236-307; UJHÁZY, 1913: 167-220; VASZARY, 1904: 185-236; VASZARY, 1912: 189-232). Jelen vizsgálat során azonban e két egység vizsgálatától eltekintettünk.

A tartalomelemzés előkészítéseként – ugyanakkor egy iránymutató vizsgálati fázisként – a fókuszba emelt tankönyvi fejezetek/alfejezetek oldalait először áttekintettük aszerint, hogy Európa, az Európán kívüli világ, vagy az Európán kívüli világ Európával közös történelmi említését, ábrázolását valósítja-e meg nagyobb oldalszámban, illetve arányban¹²³ (lásd *VII. Mellékletek* című fejezet: 28. táblázat). A kibontakozó eredmények –, illetve a 28. táblázatban rögzített adatok – alapján megállapítható Európa világtörténelmének tankönyvi dominanciája; kiemelkedően nagyarányú önálló tárgyalása/ábrázolása a vizsgált tankönyvi fejezetekben egyértelműen látható. Százalékos megoszlásban mindez azt jelenti, hogy a 15 db tankönyv vizsgálat alá vont fejezeteiben/alfejezeteiben átlag 93 %-ot tesz ki Európa történelme¹²⁴, mely az egyes kötetekre vetítve 79,5 - 100 % közötti tankönyvi reprezentációt jelent.

¹²³ Az oldalszámok megállapítása során kerekítést alkalmaztunk. 0 – 0,4 oldal között 0 oldalra, míg 0,5 – 1 oldal között 1 oldalra kerekítettük a tankönyvi oldalszámokat.

¹²⁴ Az Európán kívüli világ átlagban 1,4 %-ot, míg az Európán kívüli világ Európával közös említése, ábrázolása 5,6 %-ot tesz ki a vizsgált tankönyvi egységekben (lásd *VII. Mellékletek* című fejezet: 28. táblázat).

Az 1815 utáni tankönyvi fejezetek, alfejezetek tartalomelemzésének lépései a következőképpen foglalhatók össze:

1. A kutatói célok és kutatói kérdések alapján a kutatási források és a vizsgálati módszer(ek) meghatározása,
2. Tartalmi főkategóriák körvonalazása és rögzítése; a főkategóriák átfogó kvantitatív elemzése,
3. „Európa” mint tartalmi főkategória részletes vizsgálata; az „Európá”-val kapcsolatos kifejezések, gondolati ívek összegyűjtése, rendszerezése,
4. „Európá”-val kapcsolatos szókapcsolatok vizsgálata; hívószavak indukálása,
5. A hívószavak kategorizálása; tartalmi alkategóriák megalkotása,
6. A hívószavakra építve a tartalmi alkategóriák vizsgálata,
7. Összegzés – a vizsgálati eredmények rögzítése az „Európa” mint tartalmi főkategóriára vonatkozóan.

A továbbiakban a 2-7. vizsgálati lépéseket részletesen is feltárjuk, ismertetjük. Az 1. pontra azonban az alábbiakban nem térünk ki, melynek oka, hogy a kutatói célok, kutatói kérdések, a kutatás forrásai és a vizsgálati módszerek a *II. Kutatásmódszertani apparátus* című fejezetben már bemutatásra kerültek.

Tartalmi főkategóriák körvonalazása és rögzítése; a főkategóriák átfogó kvantitatív elemzése

A tartalmi főkategóriák felállítása során több szempont is mérlegelésre került. Egyrészt figyelembe kellett venni, hogy a meghatározásra kerülő főkategóriák azonos kategóriaszintet képezzenek, tehát ne merüljön fel az alá-fölérendeltségi viszony lehetősége a főkategóriák között. Másrészt pedig az „európaiság”, illetve az „Európa-kép”-vizsgálat aspektusának mélyebb elemzési lehetőségét és igényét előre vetítve „*Európa*” mint *alapvető főkategória* rögzítése kézenfekvő és tulajdonképpen evidens választásnak bizonyult.

Ebből kifolyólag a főkategóriák körvonalazása során a következő öt főkategória került meghatározásra:¹²⁵

1. Európa (*Európa, európai, európai-, europai, Európa-, európa-, Europe, Europa, europea, europ., Europäischer*)
2. Amerika (*Amerika, amerikai, Amerikai, Amerique, amerik, America*)

¹²⁵ A főkategóriák mögött zárójelben, dőlt betűvel valamennyi, a vizsgált tankönyvi fejezetekben/alfejezetekben szereplő, az adott főkategória elnevezését reprezentáló kifejezést, szóösszetételt, előtagot és rövidítést megadtuk (lásd még *VII. Mellékletek* című fejezet: 34. táblázat).

3. Ázsia (*Ázsia, ázsiai*)
4. Afrika (*Afrika, afrikai, sötét földrész*)
5. Ausztrália (*Ausztrália, ausztráliai, ausztrál, Oceania*)

A főkategóriákat először egy átfogó, valamennyi főkategóriát érintő kvantitatív elemzésnek vetettük alá. Ennek során az öt főkategóriát, illetve az azokat reprezentáló szóösszeteteleket, kifejezéseket, előtagokat és rövidítéseket minden egyes vizsgált tankönyvi fejezetben/alfejzetben megszámloltunk (lásd fentebb, a főkategóriák mögötti zárójeleket; lásd még 125. lábjegyzet), tehát rögzítettük az előfordulások számát. Az „Európa” főkategóriát ezen túlmenően, további lépésekben – hívószavak és alkategóriák felállítása révén – is vizsgáltuk, míg a többi főkategória („Amerika”, „Ázsia”, „Afrika” és „Ausztrália”, tehát összefoglalóan az „Európán kívüli világ”) mélyebb elemzésétől – a kutatói célokat és a kutatói kérdéseket szem előtt tartva – eltekintettünk.

Az átfogó kvantitatív elemzés eredményeit a *VII. Mellékletek* című fejezet 29. táblázata összesíti. Az öt főkategóriát a vizsgált 15 db tankönyv 1815 utáni fejezeteiben/alfejzeteiben összesen 727 db kifejezés reprezentálja. Valamennyi tankönyv esetében egyértelműen megállapítható az „Európa” főkategória előfordulásának dominanciája. A Vaszary Kolos 1912. évi történelemtankönyvéből nyert adatok például jól illusztrálják a teljes mintát – egyesével és összességében is – jellemző arányokat. E tankönyvben a vizsgálat alá volt 1815 utáni tankönyvi egységben „Európa” harmincöttször, „Amerika” tízszer, „Ázsia” nyolcszor, „Afrika” háromszor, míg az „Ausztrália” főkategória egyszer jelenik meg (lásd *VII. Mellékletek* című fejezet: 29. táblázat; lásd még VASZARY, 1912: 125-163). Ha az összesített eredményeket, tehát az egyes tankönyvi előfordulások összesített adatait áttekintjük, akkor világosan körvonalazódnak a teljes vizsgálati mintát meghatározó átlagszámok és átlagarányok. A 727 db (100 %) főkategória-előforduláson belül a legnagyobb számban és arányban az „Európa” főkategória van jelen 468 db (64,4 %) megjelenéssel. Ezen túlmenően „Amerika” összesen 136 db (18,7 %), „Ázsia” 65 db (9 %), „Afrika” 44 db (6 %), „Ausztrália” pedig 14 db (1,9 %) szóösszetétellel képviseli a további négy főkategóriát (lásd *VII. Mellékletek* című fejezet: 29. táblázat).

„Európa” mint tartalmi főkategória részletes vizsgálata; az „Európá”-val kapcsolatos kifejezések, gondolati ívek összegyűjtése, rendszerezése

A továbbiakban az „Európa” főkategória részletekbe menő elemzésére fókuszálunk. Ahogy fentebb már ismertettük, az „Európa” főkategória esetében is megszámloltuk a vizsgált tan-

könyvi fejezetekben/alfejezetekben az azt megjelenítő szóösszetételeket, kifejezéseket, előtagokat és rövidítéseket, mely 468 db előfordulást jelentett.¹²⁶ Ezt követően kvantitatív és kvalitatív irányú, analízáló és szisztematizáló munkafázis egyaránt következett. Ennek szellemében egyrészt figyelmet fordítottuk az „Európa” főkategória előfordulási gyakoriságának meghatározására a vizsgált tankönyvi fejezetekben/alfejezetekben egy ún. *sűrűségi mutatószám*¹²⁷ segítségével, másrészt pedig táblázatokba rendezve, idézetek formájában összegyűjtöttük azokat a gondolati íveket, tartalmi egységeket, melyekben az „Európa” főkategória megjelenik (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 30-32. és 35-49. táblázatok).

A kvantitatív munkafázis elvégzése során az egyes tankönyvi sűrűségi mutatókat több aspektusból is rendszereztük. Egyrészt csoportosítottuk a sűrűség szerinti sorrend, másrészt a tankönyvek kiadási éve szerinti sorrend, harmadrészt pedig a szerzői ábécérend (azon belül pedig a kiadás éve) alapján (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 30-32. táblázatok). A sűrűség szerinti sorrend mentén csoportosított mutatószámok nyilvánvalóvá teszik, hogy a vizsgált tankönyvi egységekben átlagosan minden tankönyvi oldalon egyszer említik/ábrázolják Európát, továbbá az 1891-1903 között megjelent tankönyvekben (kivéve: MANGOLD, 1902) a legnagyobb az „Európa” főkategória tankönyvi sűrűségi mutatója (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 30. táblázat).¹²⁸ Ez utóbbi megállapítást a kiadási év szerinti sorrend is megerősíti (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 31. táblázat). Ugyanakkor a szerzői ábécérend esetében elmondható, hogy a kapott eredmények meglehetősen heterogén képet mutatnak, s a sűrűségi mutatók alapján nem körvonalazódnak markáns tendenciák a korabeli tankönyvi „Európa-kép”-ről, annak állandó és változó jegyeiről.

A kvalitatív (előkészítő) munkafázis részeként minden vizsgálat alá vont tankönyvi egység esetében külön táblázatokban rendszereztük az „Európá”-t megjelenítő gondolati íveket (idézeteket) (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 35-49. táblázatok).

¹²⁶ Ehelyütt meg kell jegyeznünk, hogy a 468 db „Európa” tartalmi főkategória-előfordulás vizsgálata a tankönyvi textust és a tankönyvi illusztrációs bázist egyaránt érintette, ugyanakkor a vizsgált tankönyvi egységekben összesen csupán 3 db grafikus illusztráció található, melyekben szerepel „Európa” (lásd MANGOLD, 1891: 250-251; MANGOLD, 1902: 166-167; SZIGETHY, 1903: 176). Ebből kifolyólag az „Európa-kép” elmélyültebb vizuális elemzése, illetve az Európát ábrázoló képi illusztrációk ikonográfiai/ikonológiai elemzése nem valósul(hat) meg. A 3 db grafikus illusztráció a kortani/időrendi táblázatok közé tartozik, melyek a 468 db (100 %) „Európa” tartalmi főkategória-előfordulás csupán 0,6 %-át jelenítik meg.

¹²⁷ Mutatószám = egy oldalra jutó „Európa” tartalmi főkategória száma tankönyvenként („Európa” főkategória összesített száma a vizsgált fejezetekben, alfejezetekben / 1815 utáni vizsgált fejezetek, alfejezetek összoldalszáma)

¹²⁸ A legmagasabb tankönyvi sűrűségi mutatóval Márki Sándor tankönyve (MÁRKI, 1903), míg a legkevesebb Ujházy László tankönyvi kötete (UJHÁZY, 1904) rendelkezik. Az első esetében minden ¼-ed oldalon (tehát egy oldalon legalább egyszer), míg a második esetében minden negyedik oldalon tárgyalják/ábrázolják „Európá”-t a tankönyvi fejezetekben/alfejezetekben.

„Európa”-val kapcsolatos szókapcsolatok vizsgálata; hívószavak indukálása

Az előző lépésben ismertetett kvalitatív munkafázis az „Európa” főkategória elmélyültebb vizsgálatát készítette elő. Az „Európa”-val kapcsolatos kifejezések, gondolati ívek összegyűjtését követően minden egyes idézet esetében az azokban előforduló, „Európa”-t reprezentáló szókapcsolatokat megvizsgáltunk. E vizsgálat két allépésben történt. Egyrészt minden gondolati ívet, szókapcsolatot áttanulmányoztunk abból a szempontból, hogy azokban megjelenik-e az „európaiság” fogalma, „Európa” konkrét definíciója. Ennek során megállapítottuk, hogy a vizsgált tankönyvi egységek nem határozzák meg Európa fogalmát, tehát nem tesznek közzé konkrét definíciót Európáról, illetve az európaiságról. Másrészt pedig minden szókapcsolathoz, illetve szóösszetételhez egy-egy hívószót társítottunk.¹²⁹ E hívószavak indukálása során igyekeztünk az eredeti szövegkörnyezetben szereplő kifejezést megőrizni, hívószóként is felhasználni, illetve szükség esetén – ha a szövegkörnyezet nem tette lehetővé az eredeti kifejezések hívószóként való alkalmazását, akkor – törekedtünk a jelentésben hozzájuk legközelebb eső szavak és kifejezések hívószóként való megadására. Amennyiben egy gondolati ívbe több „Európa”-val kapcsolatos kifejezés is beletartozott, azokat egy idézetben belül tüntettük fel, ugyanakkor mindegyik kifejezéshez külön sorszámot és hívószót társítottunk. (lásd VII. Mellékletek című fejezet: 35-49. táblázatok)

A hívószavak kategorizálása; tartalmi alkategóriák megalkotása

A hívószavak rögzítését követően megszámloltuk azokat: összesen 104 db hívószó került meghatározásra az idézetekben fellelhető „Európa” szókapcsolatok tüzetesebb vizsgálata során. A hívószavak megalkotását követően pedig arra törekedtünk, hogy a hívószavakat kategorizáljuk, tehát az „Európa” tartalmi főkategórián belül olyan tartalmi alkategóriákat állítsunk fel, melyekbe az indukált hívószavak besorolhatóak. A tartalmi alkategóriák konstruálása során tudatosan eltekintettünk attól, hogy a felállításra kerülő alkategóriákhoz körülbelül azonos számú hívószavak tartozzanak, mert úgy véltük, hogy az egyes alkategóriákat reprezentálni képes hívószavak mennyisége is kifejezi/kifejezheti majd a hangsúlyokat. A hívószavak alapos és többszintű áttekintését követően az alábbi öt tartalmi alkategória született:

- *Európa mint az államok/nemzetállamok konstrukciója*
- *Európa mint (belső és külső) erőviszony-alakító/-fenntartó konstrukció*

¹²⁹ A VII. Mellékletek című fejezetben szereplő, az idézeteket felsorakoztató táblázatokban egy külön oszlopban a konkrét hívószavakat is rögzítettük (lásd 35-49. táblázatok).

- *Európa mint egységes egész konstrukció*
- *Európa mint ipari/kereskedelmi konstrukció*
- *Európa mint műveltségi/művelődési konstrukció*

A 104 db hívószó pedig az alábbi megoszlásban képviseli az egyes tartalmi alkategóriákat (tételesen lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 34. táblázat):

- *Európa mint az államok/nemzetállamok konstrukciója*: 30 db hívószó
- *Európa mint (belső és külső) erőviszony-alakító/-fenntartó konstrukció*: 49 db hívószó
- *Európa mint egységes egész konstrukció*: 8 db hívószó
- *Európa mint ipari/kereskedelmi konstrukció*: 9 db hívószó
- *Európa mint műveltségi/művelődési konstrukció*: 8 db hívószó

A hívószavakra építve a tartalmi alkategóriák vizsgálata

A megalkotott öt tartalmi alkategória közül tehát az „*Európa mint az államok/nemzetállamok konstrukciója*” és az „*Európa mint (belső és külső) erőviszony-alakító/-fenntartó konstrukció*” rendelkezik a legnagyobb hívószó bázissal (30, illetve 49 db hívószó). A további három alkategória pedig körülbelül azonos számú (8, 9, illetve 8 db), az előző kettő alkategóriához képest mintegy negyedével-ötödével kevesebb hívószó készlettel bír. (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 34. táblázat)

Az alkategória-rendszer felállításának, valamint a hívószavak alkategóriákhoz társításának véglegesítését követően először tankönyvenként, a tartalmi alkategóriák mentén csoportosítottuk a konkrét tankönyvi idézetekhez társított hívószavakat. A hívószavak tankönyvi rendszerezését táblázatok, illetve diagramok segítségével végeztük el, mely lehetőséget teremtett a hívószavak mennyiségi faktorainak többszintű – az „Európa” főkategória és a tartalmi alkategóriák szintjén horizontálisan és vertikálisan egyaránt szisztematizált – rögzítésére is (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 50-64. táblázatok; 7-9. diagramok).

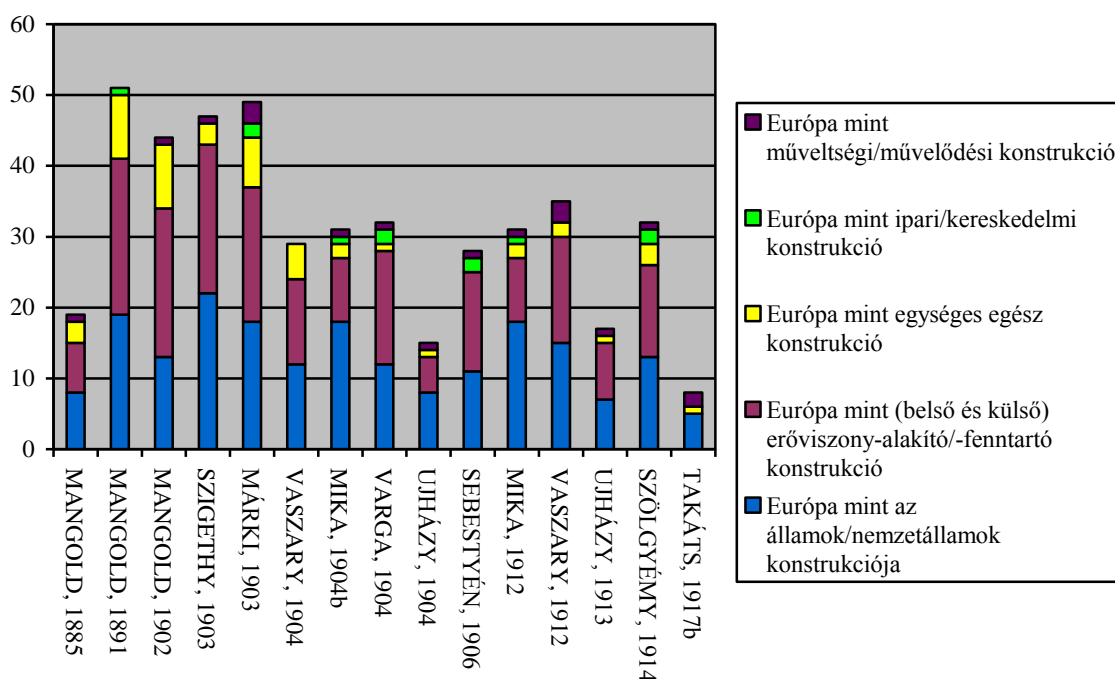
Ahogy fentebb már utaltunk rá, a 15 db történelemtankönyv vizsgált fejezeteiben/alfejezeteiben összesen 468 db „Európa” főkategória előfordulást („Európá”-t reprezentáló szóösszetételt, kifejezést, előtagot és rövidítést) azonosítottunk, melyek mindegyikéhez tehát egy-egy hívószót társítottunk (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 35-49. táblázatok). Ezt követően – ahogy az 50-64. táblázatokban is látható – a hívószavak előfordulását a tartalmi alkategóriák mentén, tankönyvenként összesítettük. Ennek során pedig – az

50-64. táblázatok adatai alapján készített 7-9. diagramok révén – többféle csoportosítási aspektust (kiadás éve, szerzői ábécérend és hívószavak száma szerinti csoportosítás) is figyelembe vettünk, mely néhány kutatói „alapkonzekvencia” érzékeltetésének teret engedett.

Mindhárom diagram esetében valamennyi tankönyvben egyértelműen látható az „*Európa mint az államok/nemzetállamok konstrukciója*” és az „*Európa mint (belső és külső) erőviszony-alakító/-fenntartó konstrukció*” tartalmi alkategóriák túlsúlya. Az előbbi – tankönyvtől függően – 29,5 %-tól 58 %-ig (a leányközépiskolai tankönyvben: 62,5 %-ban), míg az utóbbi hasonlóképpen 29 %-tól 50 %-ig (a leányközépiskolai tankönyvben: 0 %-ban) jellemzi a vizsgálati mintát. E két tartalmi alkategória tankönyvi előfordulása tehát körülbelül azonos arányú, amit az is bizonyít, hogy hat tankönyv esetében az egyik (lásd MANGOLD, 1885; MIKA, 1904b, 1912; SZIGETHY, 1903; UJHÁZY, 1904; TAKÁTS, 1917b), míg további hat tankönyv esetében (lásd MANGOLD, 1891, 1902; MÁRKI, 1903; SEBES-TYÉN, 1906; UJHÁZY, 1913; VARGA, 1904) a másik alkategória van jelen nagyobb arányban. Három tankönyvi egységben pedig a két alkategória százalékos megjelenése azonos (lásd SZÖLGYÉMY, 1914; VASZARY, 1904, 1912). A további három tartalmi alkategóriát tekintve ennél jóval kevesebb százalékos előfordulás jellemző. Az „*Európa mint egységes egész konstrukció*” 0-20,5 % között, az „*Európa mint ipari/kereskedelmi konstrukció*” 0-7,1 % között, míg az „*Európa mint műveltségi/művelődési konstrukció*” 0-8,5 % között van jelen a tankönyvekben.

A kiadás éve (időrend) szerinti csoportosítás alapján megállapítható, hogy az 1891 és 1903 közötti években megjelent tankönyvekben (MANGOLD, 1891, 1902; SZIGETHY, 1903; MÁRKI, 1903) a leggyakoribb az „Európa” főkategória előfordulása, tehát e kötetekben a legtöbb az „Európa” főkategória tartalmi alkategóriái hívószavainak összszáma (44-51 db között) (lásd VII. Mellékletek című fejezet: 7. diagram). Ha az egyes alkategóriák reprezentációját közelebbről is megvizsgáljuk, akkor egyrészt – ahogy fentebb utaltunk rá – az „*Európa mint az államok/nemzetállamok konstrukciója*” és az „*Európa mint (belső és külső) erőviszony-alakító/-fenntartó konstrukció*” tartalmi alkategóriák dominanciája nyilvánvaló. Másrészt pedig szintén az 1891-1903 közötti években az „*Európa mint egységes egész konstrukció*” alkategória hívószavainak a száma érzékelhetően (de nem kiemelkedően) magasabb mint az azt követő dualizmus kori években.

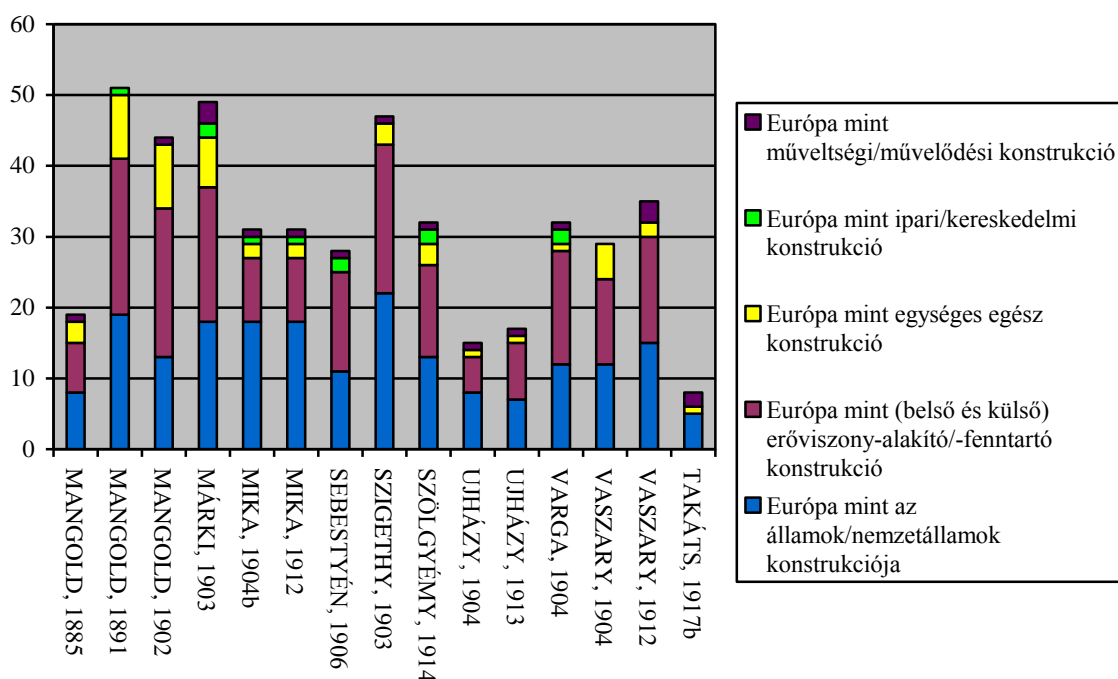
**7. diagram – A tartalmi alkategóriák megoszlása tankönyvenként
(kiadás éve szerinti csoportosításban) (db)**

(Forrás: saját szerkesztés)

További csoportosítási lehetőséget jelent a tartalmi alkategóriák megoszlására vonatkozó adatok *szerzői ábécérend* (azon belül pedig a kiadási évek) *alapján történő kategorizálása*. A tartalomelemzés során 10 szerző összesen 15 db tankönyvére fókuszálunk. E kötetekből 4 szerző munkája emelhető ki, amelyek több kiadását is megvizsgáltuk: MANGOLD, 1885, 1891, 1902; MIKA, 1904b, 1912; UJHÁZY, 1904, 1913; VASZARY, 1904, 1912). E tankönyveket áttekintve a kiadások előrehaladtával az „Európa” reprezentáció gyakorisága többnyire fokozódik, mindazonáltal a kötetektől (szerzőktől) függően ennek mértéke eltérő (lásd VII. Mellékletek című fejezet: 8. diagram).

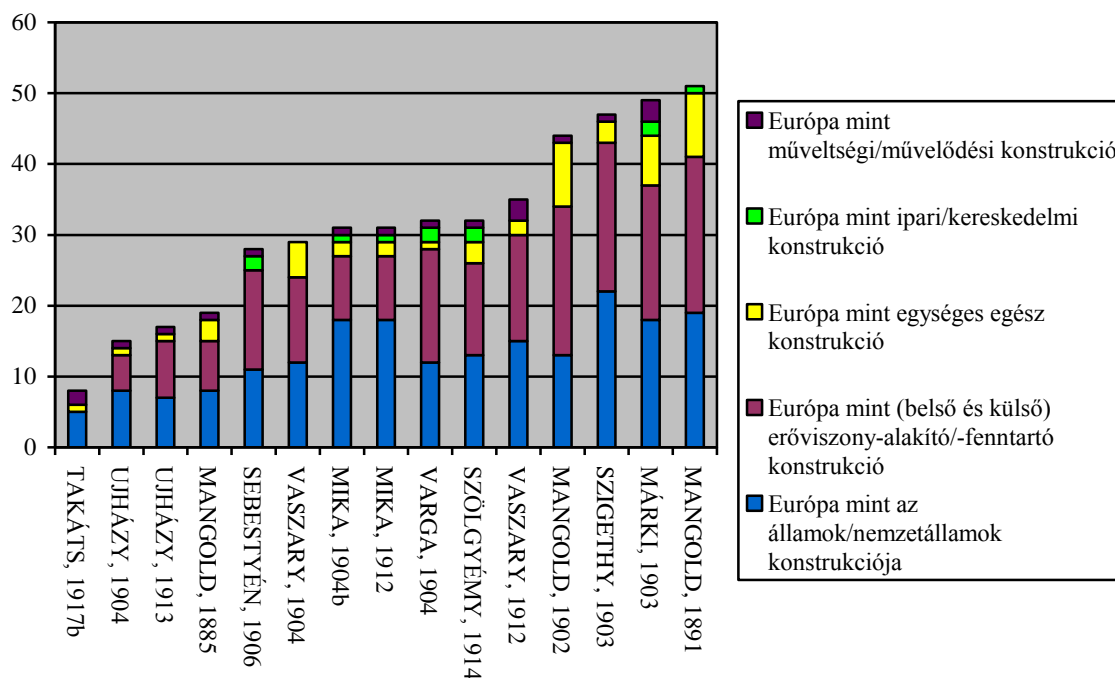
8. diagram – A tartalmi alkategóriák megoszlása tankönyvenként (szerzők szerinti csoportosításban) (db)

(Forrás: saját szerkesztés)

A harmadik csoportosítási törekvés a hívószavak mennyisége szerint rendező növekvő sorrendbe a tankönyvekből nyert adatokat. A 9. diagram alapján látható, hogy a kiadás éve (időrend) és a hívószavak mennyisége között nem áll fent releváns összefüggés. Mindazonáltal a diagram arra is rávilágít, hogy valamennyi vizsgált tankönyvi egységben az egyes tartalmi alkategóriák egymáshoz viszonyított aránya – figyelembe véve a változó hívószó bázis mennyiségét – körülbelül azonos (lásd az 1815 utáni tankönyvi fejezetek, alfejezetek tartalomelemzésének 6. lépése: A hívószavakra építve a tartalmi alkategóriák vizsgálata, 4. bekezdés).

**9. diagram – A tartalmi alkategóriák megoszlása tankönyvenként
(hívószavak száma szerinti csoportosításban) (db)**

(Forrás: saját szerkesztés)

A tankönyvenkénti bontás mellett a hívószavak számát a tartalmi alkategóriák mentén, a teljes vizsgálati minta szintjén is szükséges összesíteni (lásd VII. Mellékletek című fejezet: 65. táblázat). A 468 db hívószó 42,5 %-a (199 db hívószó) az „*Európa mint az államok/nemzetállamok konstrukciója*”, 40,8 %-a (191 db hívószó) pedig az „*Európa mint (belső és külső) erőviszony-alakító/-fenntartó konstrukció*” alkategóriát képviseli. E két (nagy) alkategória tehát a 468 db hívószó 83,3 %-át reprezentálja. Az „*Európa mint egységes egész konstrukció*” 10,5 %-ot (49 db), az „*Európa mint műveltségi/művelődési konstrukció*” 3,8 %-ot (18 db hívószó), míg az „*Európa mint ipari/kereskedelmi konstrukció*” alkategória 2,4 %-ot (11 db) tesz ki. Emellett érdemes egy pillantást vetni az egyes alkategóriák leggyakoribb, illetve legnagyobb számban előforduló hívószavaira is. Az „*Európa mint az államok/nemzetállamok konstrukciója*” tartalmi alkategória rendelkezik a legnagyobb számban előforduló hívószavakkal. Ezek közt találjuk a „*(nagy)hatalmak*” (48 db), az „*államok*” (31 db) és a „*nemzetek/népek*” (24 db) hívószavakat (lásd VII. Mellékletek című fejezet: 65. táblázat).

Tankönyvi példák (idézetek) a „(nagy)hatalmak”, az „államok” és a „nemzetek/népek” hívószavakhoz:

(nagy)hatalmak:

„De bámulatosan fejlődött az új német császárság is, mely teljesen nemzeti alapon alakult meg s néhány év alatt Európa vezető hatalmassága lett.” (MÁRKI, 1903: 163-164)

„Orosz-török háború 1828-29. E pillanatban a görög forradalmat a bukástól az európai hatalmak közbelépése mentette meg. [...] Midőn Mohamed szultán az európai hatalmak közbelépését visszautasította, az egyesült angol, francia és orosz hajóhadak a török hajóhadat a Navarinnál vívott ütközetben megsemmisítették (1827).” (MIKA, 1904b: 130-131)

államok:

„Az 1870-71. évi német háború a francziák ellen. [...] Mialatt a legtöbb európai állam a francziák diadalát biztosra vette, kik maguk is az egész hadjáratot Berlin-be teendő sétának nevezték, egyszerre csak a harctérről ellenkező hírek érkeztek, melyekből kitűnt, hogy a három német hadtest megtámadta a késedelmező francziákat és egyrészt Saarbrücken, másrészt Weiszenburg és Wörth-nél visszaszorította azokat, mely utóbbi két csatában a porosz trónörökös vezérlete alatt küzdő bajorok verték vissza Mac Mahon csapatjait. (1870. augusztus 2-6.)” (MANGOLD, 1891: 262)

„1867-ben *Ausztria* is alkotmányt kapott. Így tehát a hetvenes évek körül a legtöbb európai államban diadalra jutott a liberalizmus.” (VASZARY, 1912: 152)

nemzetek/népek:

„A februári forradalom hatása Olasz- és Németországban. Első kísérletek a nemzeti egyesülésre. – A júliusi forradalom nagy reményeket ébresztett az európai népekben, de Belgium kivételével mindenütt a reakció felülkerekedése járt a nyomukban. Oroszország kegyetlen csapással mindenkorra véget vetett a lengyel szabadságnak, s ameddig Ausztria hatalma ért az olasz félszigeten és a német birodalomban, Metternich útját állta a népek törekvéseinek.” (SEBESTYÉN, 1906: 195)

„Nemzeti államok alakulása. A krími háború. Az ötvenes évek reakciója visszazökkentette az európai népek közéletét a forradalom előtt fennállott viszonyok közé. A belső mozgalmak egyelőre elültek s a közfigyelem a külső politika felé fordult, melyben a krími háború foglalkoztatta a hatalmakat.” (UJHÁZY, 1913: 156)

Szintén kiemelkedik a sorból az „*Európa mint egységes egész konstrukció*” tartalmi kategória „*egész/egység*” (31 db), valamint az „*Európa mint (belső és külső) erőviszony-alakító/-fenntartó konstrukció*” „*béke*” (19 db) hívószava.

Tankönyvi példák (idézetek) az „*egész/egység*” és a „*béke*” hívószavakhoz:

egész/egység:

„Ekkép történt, hogy az elmaradt Oroszországot és Törökországot leszámítva, manapság egész Európában alkotmányos élet van és így a szabadelvű eszmék annyi küzdelem után is végre diadalt arattak.” (VARGA, 1904: 163)

„A kormányok szervezkedése a régi alapon. Franciaországban. A szent szövetség értelmében Európa minden részében a legitimitás elvén kívül az abszolút hatalmat is visszaállították és a forradalmi elemet üldözőbe vették.” (VASZARY, 1904: 137)

béke:

„Lajos Fülöp. 1830-1848. [...] *Lajos Fülöpnek* az volt a legnagyobb gondja, hogy Európát békés szándékai felől megnyugtassa, bizalmatlanságát eloszlassa és elismertetését kivívja. Ennek fejében megtagadta a lengyelek segítségét és megengedte, hogy Ausztria az itáliai forradalmakat elnyomhassa.” (UJHÁZY, 1913: 143)

„(A *hármás szövetség*.) Oroszország a berlini congressus határozatai miatt megnehezített Németországra, s úgy látszott, hogy Franciaországgal szövetségre lép. Minthogy e két hatalomnak közeledése háborút idézhetett volna fel Németország ellenében, *Németország szövetségre lépett Ausztria' és Magyarországgal* (1879), mely hatalom szintén veszélyeztetve volt Oroszország részéről Bosznia-Hercegovina megszállása miatt. E szövetséghez később (1883) *Olaszország* is csatlakozott s ennek oka az volt, Olaszország ellensúlyozni akarta Franciaországot, mely ez időben szállotta meg az olaszoktól sűrűn lakott Tuniszt. Az így létesült *hármás szövetség* azóta éber szemmel örökdió Európa békéjén.” (VASZARY, 1912: 154)

Az „*Európa mint műveltségi/művelődési konstrukció*” kategória önmagában nem bír magas számú hívószó bázissal (összesen 18 db hívószóval), ugyanakkor – az kategórián belüli magas aránya miatt – kiemelkedik a többi közül a „*műveltség*” elnevezésű hívószava (8 db).

Tankönyvi példák (idézetek) a „műveltség” hívószóhoz:

műveltség:

„Angolország reformkorszaka. [...] Óriási gyarmatai voltak a föld minden részében s iparának fejlettségéhez fogható a világtörténelem nem mutathatott fel. Anglia volt a művelt Európa eszményképe, a hova minden államférfiú és közigazda tanulni ment; pl. Széchenyi István gróf 27-szer járt ottan s nemzetét szóval és tettel buzdította az angol szorgalom követésére.” (MÁRKI, 1903: 144)

„Magyarország átalakulása. Széchenyi István gróf. [...] Az átalakulás szorosán össze van forrva Széchenyi István gróf nevével, aki Magyarország hátramaradottságának s a nemzet életképességének fölismerése után a maga nagy ambíciójához és hatalmas tehetségéhez mért föladatnak tekintette, hogy Nyugat-Európa műveltségét és politikai szabadságát hazájába átültesse.” (UJHÁZY, 1913: 136)

Az „Európa mint ipari/kereskedelmi konstrukció” szintén kevés számú hívószóval rendelkezik (11 db), melyek közül azonban – számát és arányát tekintve – nem emelkedik ki egyik hívószó sem.

A teljes vizsgálati minta szintjén arra is igyekeztünk fényt deríteni, hogy a *hívószavak* közt találhatóak-e olyanok, melyek valamennyi tankönyvben (vagy csaknem mindben) legalább egy alkalommal *szerepelnek*. E tekintetben a hívószavak közül egyértelműen az – „Európa mint az államok/nemzetállamok konstrukciója” tartalmi alkategóriához sorolt – „(nagy)hatalmak” hívószó kerül előtérbe, mely minden vizsgált tankönyvi egységben fellelhető (lásd VII. Mellékletek című fejezet: 50-64. táblázatok). Két további hívószó: az „államok” és a „nemzetek/népek” egy-egy tankönyv kivételével (előbbi esetében: UJHÁZY, 1904; utóbbi esetében: TAKÁTS, 1917b) szintén megtalálható az elemzett kötetekben. E három hívószón felül két további hívószó, illetve egy ún. hívószó-csoport megemlézése is szükséges, melyek nem reprezentálják ugyan a teljes mintát, de a vizsgált művek $\frac{2}{3}$ -ában (10 db tankönyvben) jelen vannak. E két hívószó a „béke”, valamint az „egész/egység”. A hívószó-csoportot pedig a „vezető pozíció” kérdésköre jelenti, mely a következő hívószavakat foglalja magában: „vezető államférfi/miniszter”, „vezető államok/országok”, „vezető hatalom”, „vezető szerep/parancsoló állás”.

Összegzés – a vizsgálati eredmények rögzítése az „Európa” mint tartalmi főkategóriára vonatkozóan

Az „Európa-kép” tartalmi elemzése során a vizsgálati minta 1815 utáni fejezeteit, alfejezeteit vettük górcső alá, hogy lássuk, miként ábrázolták Európát, az európaiságot a dualizmus kori középiskolai történelemtankönyvek. A tartalmi főkategóriák (azon belül pedig kiemelten „Európa”), a tartalmi alkategóriák és a hívószavak hármasszere a tankönyvi „Európa-kép” többszintű, egymásra épülő, árnyalt elemzését tette lehetővé, mely kvantitatív és kvalitatív kutatási eredmények kibontakozásának egyaránt teret engedett. A kutatás kvantitatív szempontból igazolta Európa történelmének tankönyvi dominanciáját, kvalitatív szempontból pedig közelebb kerültünk a dualizmus kori középiskolai történelemtankönyvek „Európa-kép”-ének konceptualizálásához, a tartalmi hangsúlyok azonosításához.

IV.3. A dualizmus kori dél-dunántúli középiskolák tankönyvhasználat-vizsgálata

Bevezetés

A dualizmus kori történelemtankönyvek elemzésének egyik sajátos vetülete a középiskolai tankönyvhasználat tényleges alakulása. A forráselemzés módszerével ezért – egy rövid kitekintés erejéig, a kutatás térbeli-intézményi dimenzióját erősítve – megvizsgáljuk, hogy a dualizmus korában a dél-dunántúli állami középiskolák felső évfolyamaiban az újkortanításhoz¹³⁰ mely egyetemes történelemtankönyveket használták, illetve a vizsgált intézmények tankönyvhasználatát közt milyen párhuzamok azonosíthatók. Az elemzés forrásbázisát mindenekelőtt az iskolai értesítők képezik, melyek elsődleges lelhelyét az OFI-PKM jelenti, ahol a forrásanyag áttekintését, illetve gyűjtését elvégeztük.¹³¹

A dualizmus kori magyar állami középiskolák települések szerinti működéséről Mészáros István – e tekintetben egyedülállónak számító – topográfiai munkája alapján

¹³⁰ A dualizmus időszakában érvényben lévő gimnáziumi és reáliskolai tantervek alapján az 1870-es évek második felétől (lásd KLAMARIK, 1881: 236-237; GIMNÁZIUMI TANTERV, 1879; UTASÍTÁSOK, 1880) a középiskola felső évfolyamait tekintve a hatodik és hetedik osztályban valósult meg az újkortanítás és a legújabb kor egyetemes történelmének tanítása, ezért a vizsgálat a nyolcosztályos főreáliskolák és nyolcosztályos főgimnáziumok hatodik és hetedik osztályai számára készült egyetemes történelemtankönyvekre fókuszál. (lásd III.5. *Az egyetemes történelem tantervi interpretációja* című alfejezet; lásd még MOLNÁR-KOVÁCS, 2014a)

¹³¹ A forrásanyag áttekintése 2014. január 22-24. között valósult meg.

tájékozódhatunk (lásd MÉSZÁROS, 1988a). Mészáros gyűjtése nyomán strukturált áttekintést (felsorolást) kapunk – többek között – az al- és főgimnáziumok, valamint az al- és főreáliskolák területi elhelyezkedéséről (MÉSZÁROS, 1988a: 361-362). Emellett a szerző térképeken is ábrázolja a középiskolákat (a vizsgált korszak középiskoláinak térképes ábrázolását lásd MÉSZÁROS, 1988a: 294-321).

A dualizmus korában – felső évfolyammal bíró nyolcosztályos – főgimnázium és főreáliskola a következő településeken volt található a Dunántúlon (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 67. táblázat):

**67. táblázat – Magyar állami főreáliskolák és főgimnáziumok a Dunántúlon
(települések szerint) (1867-1918 között)**

Iskolatípus	Év		
	1860-as évek	1890-es évek	1917-1918.
<i>Főreáliskola</i>	Sopron	Sopron Győr Székesfehérvár Pécs	Sopron Győr Székesfehérvár Pécs Esztergom Szombathely
<i>Főgimnázium</i>	-	Zalaegerszeg Szekszárd Kaposvár	Zalaegerszeg Szekszárd Kaposvár Szentgotthárd

(Forrás: MÉSZÁROS, 1988a: 294-321, 361-362)

A Mészáros által közzétett adatokból kiindulva a dualizmus kori dél-dunántúli főreáliskolák és főgimnáziumok alapítási évéről, nyolcosztályossá válásának idejéről – s ennek tükrében az áttekinteni szükséges iskolai értesítők tanéveiről – további források segítségével (is) tájékozódhatunk. E művek közé tartozik egyrészt *A magyar középiskolák statisztikája az 1932/33. tanévig* című munka (ASZTALOS, 1934), másrészt a korszakban – a millennium idején és a 20. század elején – született történeti áttekintések a vizsgált középiskolákról (lásd többek között BÉCSY – PRILISAUER, 1896; KÁRPÁTI, 1896; REQUINYI, 1895; KAPOSVÁRI EMLÉKKÖNYV, 1913). Harmadrészt előtérbe kerülnek az 1980-90-es évek iskolatörténeti tanulmányai, monográfiái (lásd KOVÁCS, 1982; NÉMETH, 1997; ZENTAI, 1990; ZSOLDOS, 1983). Negyedrészt pedig a vizsgált értesítők is tartalmaznak iskolatörténeti feljegyzéseket (lásd VI. *Irodalom* című fejezet).

E forrásművekből nyert adatok alapján a következő két táblázat egyrészt valamennyi dualizmus kori dunántúli főgimnázium és főreáliskola alapítási évét, nyolcosztályossá válásának idejét bemutatja (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 68. táblázat), másrészt a fókuszba került dél-dunántúli főgimnáziumokat és főreáliskolá(ka)t külön is kiemelve, az áttekintett értesítők¹³² tanéveit is rendszerezi a nyolcosztályossá válás évének időrendjében (lásd VII. *Mellékletek* című fejezet: 69. táblázat).

68. táblázat – A dunántúli nyolcosztályos magyar állami főgimnáziumok és főreáliskolák létrejötte (1867-1918)

Iskolatípus	Település neve	Iskola-alapítás éve	Nyolcosztályos főgimnáziummá/főreáliskolává válás éve
Főreáliskola	<i>Sopron</i>	1850	1875
	<i>Pécs</i>	1857	1875
	<i>Győr</i>	1852	1876
	<i>Székesfehérvár</i>	1854	1882
	<i>Esztergom</i>	1857	1907-1910 között
	<i>Szombathely</i>	1912	1912
Főgimnázium	<i>Kaposvár</i>	1806	1884
	<i>Zalaegerszeg</i>	1895	1895
	<i>Szekszárd</i>	1896	1896
	<i>Szentgotthárd</i>	1893	1902-1905 között

(Forrás: MÉSZÁROS, 1988a: 146-277; ASZTALOS, 1934: 54-56; BÉCSY – PRILISAUER, 1896; KÁRPÁTI, 1896; REQUINYI, 1895; KAPOSVÁRI EMLÉK-KÖNYV, 1913; KOVÁCS, 1982; NÉMETH, 1997; ZENTAI, 1990; ZSOLDOS, 1983)

69. táblázat – A vizsgált dél-dunántúli nyolcosztályos magyar állami főgimnáziumok és főreáliskolák létrejötte (1867-1918) és az áttekintett értesítők tanévei

Iskolatípus	Település neve	Iskola-alapítás éve	Nyolcosztályos főgimnáziummá/főreáliskolává válás éve	Áttekintett iskolai értesítők éve
Főreáliskola	<i>Pécs</i>	1857	1875	1875/1876 - 1940/1941
Főgimnázium	<i>Kaposvár</i>	1806	1884	1884/1885 - 1931/1932
	<i>Szekszárd</i>	1896	1896	1896/1897 - 1929/1930

(Forrás: MÉSZÁROS, 1988a: 146-277; ASZTALOS, 1934: 54-56; REQUINYI, 1895; ZSOLDOS, 1983; KAPOSVÁRI EMLÉK-KÖNYV, 1913; BÉCSY – PRILISAUER, 1896; ZENTAI, 1990)

¹³² Az iskolai értesítők áttekintésének kezdő tanévet a nyolcosztályossá válás (hivatalos) tanéve jelenti, a záró tanév pedig az a tanév, amikor a dualizmusban kiadott, illetve az azt átdolgozott – felső évfolyamnak szóló, az újkor tanításához használt egyetemes – történelemtankönyv helyett először jelenik meg 1918 után teljesen új kiadású tankönyv, új szerző tollából adott iskola tankönyvi listáján.

A dualizmus idején – ahogy a 68. táblázat alapján látható – a Dunántúlon összesen tíz állami középiskola (hat főreáliskola és négy főgimnázium) működött, melyből – jelen vizsgálat során – három középiskola (egy főreáliskola és két főgimnázium) tankönyvhasználatát emeljük fókuszba a Dél-Dunántúl tekintetében (lásd 69. táblázat). A továbbiakban kizárólag e három intézményre, azok tankönyvhasználatára koncentrálnak.

A dél-dunántúli középiskolákról – történeti áttekintés

Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola (Pécs)

A Dél-Dunántúl egyetlen nyolcosztályos főreáliskolája – háromosztályos városi alreáliskolaként – 1857-ben nyitotta meg a kapuit. Az intézmény az 1870/71. tanévtől hatosztályos állami főreáliskola lett. 1875-ben nyolcosztályos állami főreáliskolává vált; ebben az évben indult el a VII., következő évben a VIII. osztálya. 1924-től új reáliskola lett, majd a következő évtől felvette Széchenyi István nevét (Pécsi Állami gróf Széchenyi István Főreáliskola). 1926-1941 között az Erzsébet Tudományegyetem gyakorló középiskolája (Pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézeti gróf Széchenyi István Gyakorló-Reáliskola). 1935-től pedig – az 1934. évi XI. törvénycikk nyomán – „egységes” középiskolává (gimnáziummá) vált. (lásd MÉSZÁROS, 1988a: 238; REQUINYI, 1895; HORVÁTH, 1925: 3-5; ZSOLDOS, 1983)

Kaposvári Magyar Állami Királyi Főgimnázium (Kaposvár)

A kaposvári főgimnázium 1806 novemberében – kiskimnáziumként – kezdte meg működését, s 1812-ben nyilvánossági jogot kapott. 1817-től hat évfolyamos nagyimnázium, 1850-től kezdve négyosztályos algimnázium. Az 1869/1870. tanévtől hatosztályos állami iskola. 1884-től főgimnázium; VII-VIII. osztályai 1884-1885-ben nyíltak meg. Az intézmény 1921-ben Somssich Pál nevét vette fel (Kaposvári Magyar Királyi Állami Somssich Pál Főgimnázium). 1924-ben reálgimnázium (Kaposvári Magyar Királyi Állami Somssich Pál Reálgimnázium), majd 1935-ben „egységes” gimnázium lett. 1948 óta Táncsics Mihály nevét viseli. (lásd MÉSZÁROS, 1988a: 197; BÉCSY – PRILISAUER, 1896; KAPOSVÁRI EMLÉKKÖNYV, 1913: 305-318; PONGRÁCZ, 1926: 3-6)

Szekszárdi Állami Főgimnázium (Szekszárd)

A Szekszárdi Állami Főgimnáziumot 1896-ban alapították, s 1903 júniusában tartottak először érettségi vizsgát. VII-VIII. osztálya 1901-1902-ben indult el. Az 1923/1924. tanévtől Garay János nevét viselte, az 1924/1925. tanévtől kezdve pedig reálgimnázium lett (Szekszárdi Magyar Királyi Állami Garay János Reálgimnázium). 1935-től „egységes” gimnázium. (lásd MÉSZÁROS, 1988a: 263; RESCH, 1922: 3; ZENTAI, 1990)

A dél-dunántúli középiskolák tankönyvhasználat-vizsgálata

Ahogy a 69. táblázatban – és a 132. lábjegyzetben – jelöltük, a vizsgált három intézmény esetében a főreáliskolává/főgimnáziummá válás tanévtől kezdve, egy teljesen új kiadású/szerzőjű történelemtankönyvi példányt először feltüntető tankönyvi lista megjelenítéséig bezárólag kerültek áttekintésre az iskolai értesítők. A három középiskola 10, illetve 20 év eltéréssel vált főreáliskolává/főgimnáziummá¹³³, illetve a Szekszárdi Állami Főgimnáziumot – a másik két intézménnyel ellentétben – eleve főgimnáziumként alapították.

Elsőként érdemes szemügyre venni, hogy a vizsgált iskolai értesítőkben fellelhető *tankönyvhasználati adatok közzétételének jellegében* milyen *párhuzamok* vonhatók a három intézményben. Az értesítők elemzés alá vont első példányaitól (tanéveitől) fogva egészen az 1900-as évek első évtizedének végéig, illetve az 1910-es évek első feléig¹³⁴ mindhárom középiskola értesítőiben – évfolyamok, azon belül pedig tantárgyak szerint – közzétették az adott tanévben elvégzett iskolai tananyag rövid jegyzékét. A tananyag-meghatározás során pedig kitértek például a történelem tantárgy heti óraszámára, a tárgyat tanító tanár nevére¹³⁵, valamint az évfolyamon használt tankönyv(ek)re (és segédkönyvekre) egyaránt. Az iskolai tananyag meghatározásával párhuzamosan – a jelzett időszakon belül, hosszabb-röviden ideig – a következő tanév tankönyvjegyzékét is közzétették mindhárom intézmény értesítőiben.¹³⁶ Az 1900-as évek első évtizedének végén, illetve az 1910-es évek elején/közepén – néhány tanéven keresztül – a vizsgált értesítőkben már csupán a jövő évi tankönyvjegyzékkel szembesülünk.¹³⁷ 1917-től 1922-ig bezárólag a vizsgált érte-

¹³³ Pécs: 1875, Kaposvár: 1884, Szekszárd: 1896

¹³⁴ Pécs: 1875/76. tanévtől az 1910/11. tanévig; Kaposvár: 1884/1885. tanévtől az 1906/07. tanévig; Szekszárd: 1896/97. tanévtől az 1913/14. tanévig.

¹³⁵ A Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola vizsgált értesítőiben az adott tantárgyat tanító tanár nevét csak az 1890/91. tanévi értesítőtől kezdve rögzítették (lásd DISCHKA, 1891).

¹³⁶ Pécs: 1877/78. tanévtől az 1881/82. tanévig; Kaposvár: 1902/03. tanévtől az 1906/07. tanévig; Szekszárd: 1897/98. tanévtől az 1913/14. tanévig.

¹³⁷ Pécs: 1911/12. tanévtől az 1915/16. tanévig; Kaposvár: 1907/08. tanévtől az 1915/16. tanévig; Szekszárd: 1914/15. tanévtől az 1916/17. tanévig. Az 1920-as években Kaposvárott és Szekszárdon (Kaposvár: 1922/23.

sítók egyike sem tartalmaz konkrét tankönyvjegyzéket sem a jövő tanévre, sem pedig az aktuális – tehát az elmúlt – tanévre vonatkozóan.¹³⁸ Ezen értesítőkben csupán néhány rövid utalás jelenik meg elszórta. Az 1920-as évek második felétől pedig 1930-ig, illetve Pécs esetében 1938-ig az aktuális tanév tankönyvjegyzéke táru fel az értesítők közvetítésével.¹³⁹

A három intézmény értesítőiből nyert adatokat egy táblázatban rögzítettük az áttekinthetőség és feldolgozás megkönnyítése érdekében (lásd *VII. Mellékletek* című fejezet: 66. táblázat).¹⁴⁰ Az adatokat átnézve szembetűnő, hogy két olyan tankönyv található a táblázatban, melyet egy adott időben mindhárom iskolában használtak. E két tankönyv közül az egyik Varga Ottó: *Világtörténet* című tankönyvének III. kötete (Újkor)¹⁴¹, melyet a 19-20. század fordulóján használtak az intézményekben.¹⁴² A másik tankönyv pedig Varga Ottó: *Politikai földrajz* című tankönyvi munkája.¹⁴³

A három vizsgált intézmény közül kettő (a pécsi főreáliskola és a szekszárdi főgimnázium) az 1900-as évek első évtizedében, míg szintén kettő (a pécsi főreáliskola és a kaposvári főgimnázium) az 1900-as évek első évtizedétől az 1920-as évek közepéig/végéig a történelemtankönyv-használat terén hasonló tendenciát mutat. A két dél-dunántúli főgimnázium közt – a tankönyvhasználatot tekintve – nem mutatkozik efféle párhuzam.

A szekszárdi főgimnázium 7. osztályos történelemtankönyveiről az 1900/01. tanévtől állnak rendelkezésre adatok, melynek oka, hogy ebben a tanévben indult el először 7. osztály az intézményben. Az 1900/01. tanévtől az 1907/08. tanévig – néhány kisebb eltéréstől eltekintve – tehát párhuzamot vonhatunk a pécsi és a szekszárdi középiskola tankönyvhasználatára között. A sort a már említett Varga Ottó tankönyv (*Világtörténet*) nyitja.¹⁴⁴ E két intézményben ezt követően 6. osztályban Márki Sándor: *Egyetemes történelem* című tankönyvének II. részét¹⁴⁵, míg 7. osztályban a III. részét¹⁴⁶ használták a tanításhoz.

tanév; Szekszárd: 1922/23. tanévtől az 1925/26. tanévig), majd az 1930-as években Pécsen és Kaposváron (Pécs: 1938/39. tanévtől az 1940/41. tanévig; Kaposvár: 1931/32. tanév) néhány tanév erejéig szintén előfordul a jövő tanévi tankönyvjegyzék szerepeltetése.

¹³⁸ Pécs: 1916/17. tanévtől az 1922/23. tanévig; Kaposvár: 1916/17. tanévtől az 1921/22. tanévig; Szekszárd: 1917/18. tanévtől az 1921/22. tanévig. Emellett az 1920-as években néhány további tanévben is előfordult, hogy az értesítők nem tartalmaztak tankönyvjegyzéket (Pécs: 1923/24. és 1924/25. tanév; Kaposvár: 1923/24., 1924/25. valamint 1930/31. tanév; Szekszárd: 1926/27. tanév).

¹³⁹ Pécs: 1925/26. tanévtől az 1937/38. tanévig; Kaposvár: 1925/26. tanévtől az 1929/30. tanévig; Szekszárd: 1927/28. tanévtől az 1929/30. tanévig.

¹⁴⁰ A 66. táblázat szó szerinti átvétellel adja meg az iskolai értesítők tankönyvjegyzékében fellelt tankönyvi adatokat.

¹⁴¹ A tankönyv harmadik javított kiadása 1904-ben jelent meg (VARGA, 1904). A korábbi és az esetleges későbbi kiadásokról nincs adat.

¹⁴² Pécs: 1898/99. tanévtől az 1903/04. tanévig; Kaposvár: 1897/98. tanévtől az 1902/03. tanévig; Szekszárd: 1900/01. tanévtől az 1902/03. tanévig.

¹⁴³ E tankönyvet az 1901/02. tanévben mindhárom iskolában használták.

¹⁴⁴ Pécs: 1898/99. tanévtől 1903/04. tanévig; Szekszárd: 1900/01. tanévtől 1902/03. tanévig.

¹⁴⁵ Pécs: 1903/04. tanévtől az 1906/07. tanévig; Szekszárd: 1903/04. tanévtől 1908/09. tanévig.

A pécsi főreáliskola és a kaposvári főgimnázium tankönyvhasználata hasonló párhuzamot mutat. Az 1900-as évek első évtizedének elejétől/közepétől egészen az 1920-as évek közepéig/végéig Mika Sándor *Világtörténet* című tankönyvének II. kötetét¹⁴⁷ és III. kötetét¹⁴⁸, illetve annak első és második kiadását használták a két iskolában. A pécsi főreáliskola és a kaposvári főgimnázium tankönyvhasználatában további – szintén a dualizmus korán túlmutató – párhuzam is kimutatható. Az 1910-es évek végén, illetve az 1920-as évek elején jelent meg Mika *Világtörténete* II. és III. kötetének 3. kiadása, melyet Szabó Dezső rendezett sajtó alá (lásd BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 113).¹⁴⁹ A (Mika-)Szabó tankönyve(ke)t az 1920-as évek közepétől az 1920-as évek végéig mindkét intézményben használták.¹⁵⁰ Ezen felül Pécsen az 1929/30. tanévtől az 1937/38. tanévig használatban volt a – Mika Sándor tankönyve alapján – Marczinkó Ferenc által írt *Világtörténelem* című munka¹⁵¹ III. és IV. kötete¹⁵², az 1939/40. és 1940/41. tanévben pedig szintén a Mika-Marczinkó tankönyv I. kötete, 1940/41-ben a II. kötete (lásd BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 123).

További összevetési alapot kínál a három középiskolát tekintve a *tankönyvkiadók körének áttekintése*. A három vizsgált intézményben az újkor tanításához – döntő többségben – a budapesti Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalat és a budapesti Franklin-Társulat kiadásában megjelent történelemtankönyveket használták. A Lampel Könyvkiadóvállalat jelentette meg – többek között – Vaszary Kolos és Mika Sándor tankönyveit, a Franklin-Társulat pedig Ribáry Ferenc, Mangold Lajos és Varga Ottó tankönyvi munkáit (lásd például VASZARY, 1877; MIKA, 1902b; RIBÁRY, 1876; MANGOLD, 1885; VARGA, 1904; lásd még BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 110-114). Ugyanakkor Márki Sándor tankönyvei a Singer és Wolfner-nél, Ujházy László tankönyvei pedig a Szent-István-Társulatnál láttak napvilágot (lásd MÁRKI, 1902a, 1092b, 1903; BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 122-123). E tankönyveknek (mindig) a legújabb kiadását használták a vizsgált iskolákban, mely megállapítást több tényező is alátámasztja. Egyrészt igazo-

A tankönyv (II. rész) első kiadása 1902-ben jelent meg, míg második átdolgozott kiadása 1907-ben látott napvilágot (lásd MÁRKI, 1902b; MÁRKI, 1907).

¹⁴⁶ Pécs: 1904/05. tanévtől az 1907/08. tanévig; Szekszárd: 1903/04. tanévtől az 1909/10. tanévig.

A történelemtankönyv III. része 1903-ban jelent meg (lásd MÁRKI, 1903).

¹⁴⁷ Pécs: 1907/08. tanévtől az 1923/24. tanévig; Kaposvár: 1903/04. tanévtől az 1925/26. tanévig.

A tankönyvet először 1902-ben, másodszer 1911-ben adták ki (lásd MIKA, 1902b; MIKA, 1911).

¹⁴⁸ Pécs: 1908/09. tanévtől az 1923/24. tanévig; Kaposvár: 1905/06. tanévtől az 1929/30. tanévig.

A III. rész első kiadása 1904-ben, második kiadása 1912-ben realizálódott (lásd MIKA, 1904b, 1912).

¹⁴⁹ Mika Sándor 1912-ben hunyt el.

¹⁵⁰ II. kötet: Pécs: 1925/26. tanévtől az 1928/29. tanévig, Kaposvár: 1926/27. tanévtől az 1928/29. tanévig; III. kötet: Pécs: 1925/26. tanévtől az 1929/30. tanévig, Kaposvár: nem használták a III. kötet 3. kiadását.

¹⁵¹ Ahogy Albert Gábor is megállapítja: „A vidéki Magyarországon a Mika-Marczinkó sorozat elsősorban az állami (és községi) iskolák számára ajánlott tankönyvek között volt keresett” (ALBERT, 2012a).

¹⁵² A III. és IV. kötet 1929-1930-ban jelent meg (lásd BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 123).

lást nyerünk, ha az értesítők tankönyvjegyzékében szereplő – az újkor tanításához használt – történelemtankönyvek első megemlítésének tanévét összevetjük a tankönyvek kiadási évével. Példaként említhetjük Vaszary Kolos: *Világtörténelem* című tankönyvét, melyet – a 6. és 7. osztály vonatkozásában – az 1876/77. tanévben rögzít először a Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítője (lásd VÉSZ, 1877: 67, 69). E tankönyvet pedig 1877-ben adta ki Lampel Róbert Könyvkiadása (VASZARY, 1877). Egy másik példaként szolgálhat Márki Sándor: *Egyetemes történelem* című tankönyvének II. és III. kötete, azok első kiadása. E tankönyveket az 1903/04. tanévtől használták a Szekszárdi Állami Főgimnáziumban (lásd WIGAND, 1904: 32, 36). Az előbbi (II. kötet) 1902-ben, a második (III. kötet) 1903-ban jelent meg a Singer és Wolfner kiadásában (MÁRKI, 1902b, 1903). Mindemellett az értesítőkben is találunk utalást arra, hogy „[a szülők és a tanulók] a jövő tanévre szükséges tankönyvek beszerzése alkalmával *csakis a legutóbbi kiadásu tankönyveket fogadják el.*” (GALLOVICH, 1917: 54-55), illetve „A tankönyvek a legutolsó kiadásban szerzendők be.” (RESCH, 1923: 15; RESCH, 1924: 16; RESCH, 1925: 24; RESCH, 1926: 31)

A „*Történelem*” tantárgytól eltérő – ugyanakkor a történelmi ismereteket (is) közvetítő – tárgymegjelöléssel mindhárom intézmény esetében találkozunk. Ezen eltérő tantárgyi névváltozatok a középiskola 7. osztályát érintették. A pécsi főreáliskolát és a kaposvári főgimnáziumot tekintve az 1884/85. tanévtől mutatkozik meg e névváltozás¹⁵³, míg a szekszárdi főgimnázium esetében csupán egyetlen tanévet (1901/02) érint a „*Politikai földrajz*” című tárgynév előfordulása. A tantárgyi névváltozás oka az 1879. évi gimnáziumi tanterv (és az 1880-ban közreadott utasítások), valamint az 1884. évi reáliskolai tanterv (és az 1886-ban megjelent utasítások) előírásaiban keresendő, melyek – a korábbiakhoz képest – a tananyag tartalmában (is) változást idéztek elő (lásd TANTERV, 1879; UTASÍTÁSOK, 1880; REÁLISKOLAI TANTERV, 1884; lásd még MOLNÁR-KOVÁCS, 2014a). E tananyagváltozás pedig – a vizsgált intézményekben is tetten érhető – tankönyvhasználatra is befolyást gyakorolt. Az 1879. évi tanterv tananyagfelosztása értelmében a gimnázium 7. osztályában a legújabb kor történetének tanítása kiegészül Európa és Amerika politikai földrajzával (lásd TANTERV, 1879: 7-8). Az 1880. évi kapcsolódó utasítások szerint pedig a 7. osztályban a tanár „földrajzi alapon ismertetni fogja a művelt népek jelen állami és társadalmi állapotait, tekintettel azon történelmi főbb jelenségekre is, melyek századunkban a közéletre befolyással voltak.” (UTASÍTÁSOK, 1880: 74) Az 1884. évi reáliskolai tanterv a 7. osztály-

¹⁵³ A „*Történelem*” tantárgyi elnevezés helyett Pécsen az 1884/85. tanévtől az 1888/89. tanévig a „*Történelem és földrajz*”, Kaposváron az 1884/85. és az 1885/86. tanévben a „*Történelem és földrajz*”, majd az 1886/87. tanévtől az 1900/01. tanévig a „*Politikai földrajz*”, illetve az 1901/02. tanévben a „*Földrajz*” című tárgynév használata jellemző.

ban az egyetemes történelmi eseményeket hangsúlyozza 1648-tól Napóleon bukásáig, emellett pedig – az 1879. évi gimnáziumi tantervhez hasonlóan – a „legújabb kor rövid történeti áttekintése után Európa és Amerika államai politikai földrajzának áttekintése” kerül előtérbe (REÁLISKOLAI TANTERV, 1884: 9). A vizsgált három állami középiskolában (természetesen) érvényesültek e tantervi előírások, melyek hatása a tantárgyi elnevezés megváltozása („Történelem” helyett „Történelem és földrajz”, illetve „Politikai földrajz”, „Földrajz”) mellett a tankönyvhasználat terén is megfigyelhető. A pécsi főreáliskola és a kaposvári főgimnázium 7. osztályában az 1884/85. tanévtől az 1903/04. tanévig bezárólag használtak *Politikai földrajz* címet viselő tankönyvet.¹⁵⁴ Szekszárdon pedig csupán az 1901/02. tanévben használtak e címmel bíró tankönyvet. Pécsen és Kaposváron is az 1884/85. tanévtől 1893-ig Scholtz Albert¹⁵⁵, majd 1893-tól az 1903/04. tanévig Varga Ottó *Politikai földrajza*¹⁵⁶ volt használatban. Szekszárdon az 1901/02. tanévben szintén Varga Ottó *Politikai földrajza* szerepel a tankönyvjegyzékben (WIGAND, 1902: 40).

A vizsgált középiskolák elemzés alá vont évfolyamaiban a történelemtankönyvek mellett ún. *segédkönyveket* is használtak. E munkák közt mindenekelőtt történelmi és földrajzi atlaszokat, továbbá olvasókönyveket említhetünk. A segédkönyvek sorát gazdagítja Jausz György: „*Történeti atlasz*”-a, melyet Pécsen és Kaposváron az 1880-as évek második felében használtak.¹⁵⁷ Szintén az atlaszok közt találjuk Kozma Gyula (*Rendszeres földrajzi atlaszát*), melyet a vizsgált intézmények közül csupán a kaposvári főgimnázium 7. osztályában forgattak az 1890-es években.¹⁵⁸ A rendelkezésre álló adatok szerint a 19-20. század fordulójától az 1920-as évek második feléig Kogutowicz Manó, és fia, Kogutowicz Károly (*világtörténelmi és földrajzi atlaszait*)¹⁵⁹, míg az 1920-as évek végétől az utolsó vizsgált értesítő tanévig (1930-as évek eleje/1940-es évek eleje) bezárólag (Albisi)

¹⁵⁴ Pécsen az 1884/85. tanévtől az 1887/88. tanévig a „Történelem és földrajz”, majd az 1888/89. tanévtől az 1902/03. tanévig a „Történelem” címet viselő tantárgy tanítása során. Kaposváron pedig az 1884/85. tanévtől az 1885/86. tanévig a „Történelem és földrajz”, az 1886/87. tanévtől az 1900/01. tanévig a „Politikai földrajz”, az 1901/02. tanévben a „Földrajz”, míg az 1902/03. és 1903/04. tanévben a „Történelem” tantárgy tanításához.

¹⁵⁵ Scholtz Albert: *Politikai földrajz* c. tankönyvének 1. kiadása 1883-ban, 2. javított kiadása 1885-ben, 4. javított – Létmányi Nándor által átdolgozott – kiadása 1901-ben jelent meg (lásd SZINNYEI, 1908: 552).

¹⁵⁶ Varga Ottó „*Politikai földrajz*”-a először 1883-ban, 2. javított kiadása 1890-ben, 3. javított kiadása 1894-ben, 4. javított kiadása 1897-ben, 5. kiadása 1903-ban látott napvilágot (lásd SZINNYEI, 1914: 906; BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989: 175).

¹⁵⁷ Pécs: 1884/85. tanévtől az 1887/88. tanévig; Kaposvár: 1884/85. tanévtől az 1888/89. tanévig.

¹⁵⁸ Kaposvár: 1890/91. tanévtől az 1896/97. tanévig.

¹⁵⁹ Kogutowicz Manó: „*Történelmi iskolai atlasz*”: Pécs: 1912/13. tanévtől az 1916/17. tanévig, valamint az 1923/24. tanévben; Kaposvár: 1897/98. és 1898/99. tanévekben, valamint az 1903/04. tanévtől az 1914/15. tanévig; Szekszárd: 1900/01. tanévtől az 1918/19. tanévig, valamint az 1923/24. tanévtől az 1926/27. tanévig. Kogutowicz Manó: „*Földrajzi iskolai atlasz*”: Szekszárd: 1903/04. tanévtől az 1913/14. tanévig. Kogutowicz Károly: „*Atlasz a világtörténelem tanításához*”. (Világtörténeti atlasz): Pécs: 1925/26. tanévtől az 1929/30. tanévig; Kaposvár: 1915/16. tanévtől az 1918/19. tanévig, valamint az 1923/24. és 1923/24. tanévekben, továbbá az 1925/26. tanévtől az 1928/29. tanévig.

Barthos Indár és Kurucz György közös munkáit: *(világ)történelmi/egyetemes történelmi atlaszait*¹⁶⁰ preferálták az intézményekben. Az atlaszok mellett Mika Sándor *történelmi olvasókönyvei* is megjelentek a vizsgált intézményekben, melyeket az 1910-es évek elejétől az évtized közepéig/második feléig használtak Mika Sándor: *Világtörténelem* című történelemtankönyv-sorozatának II. és III. kötetével párhuzamosan.¹⁶¹

Összegzés

A dualizmus kori dél-dunántúli középiskolák (a pécsi főreáliskola, a kaposvári főgimnázium és a szekszárdi főgimnázium) tankönyvhasználat-vizsgálata megerősítette, ugyanakkor tágabb perspektívába is helyezte Mészáros István gondolatait az iskolai értesítők tankönyvtörténeti kutatásokban betöltött szerepét és értékét illetően (lásd MÉSZÁROS, 1988b: 15). Megerősítette abban a tekintetben, hogy az értesítők nélkülözhetetlen forrást, illetve kiindulási alapot jelentenek a korabeli tankönyvhasználat széleskörű megismeréséhez, az intézményi tankönyvváltoztatások tanévek mentén nyomon követhető feltárásához. Mindemellett – Mészáros megállapításain túlmutatva – szembeötlő, hogy az értesítők nem csupán az elmúlt tanév tankönyvjegyzékét tették közzé, hanem helyenként a segédkönyvek listáját is megadták, továbbá az elmúlt tanévi tankönyvjegyzék helyett és/vagy mellett a jövő tanévre vonatkozó tankönyvlistákat is közreadtak. E mikrokutatás során nyert adatok, fókuszba emelt párhuzamok és összefüggések további vizsgálati lehetőségek bázisát teremtik meg, melynek során az elemzés főbb eredményei összevethetők a többi dunántúli középiskola adataival, folyamataival, ezen túlmenően pedig az országos adatokkal, tendenciákkal.

¹⁶⁰ (Albisi) Barthos Indár – Kurucz György: „*Történelmi atlasz a világtörténelem tanításához*”: Pécs: 1929/30. tanévtől az 1937/38. tanévig; Kaposvár: 1929/30. tanév; Szekszárd: 1927/28. tanévtől az 1929/30. tanévig.

(Albisi) Barthos Indár – Kurucz György: „*Egyetemes történelmi atlasz*”: Pécs: 1939/40. és 1940/41. tanévekben.

¹⁶¹ Pécs: 1912/13. tanévtől az 1916/17. tanévig; Kaposvár: 1909/10. tanévtől az 1914/15. tanévig. Szekszárdon nem tanították Mika Sándor történelemtankönyveiből és segédkönyveiből (olvasókönyveiből) a 6. és 7. osztályban.

V. Konklúzió

V.1. A kutatási eredmények szintetizálása

Egy kutatási folyamat végén –, mely egy tudományos igényű komplex kutatómunka esetén a folyton-folyvást fókuszba kerülő új forráselemeknek, kapcsolódási pontoknak, módszertani újdonságoknak és árnyaltabb eredményre törekvő kutatói elképzeléseknek „köszönhetően” a tulajdonképpen vizsgálati fázisok aktuális és szükségszerű zárását, de nem végleges és megmásíthatatlan lezárását jelenti –, az elemző számot vet a vizsgálati eredményeivel. Visszacsatolásként pedig rápillant és reflektál a kiindulási alapokra, a vizsgálat elején megfogalmazott kutatói célokra, kérdésekre, körülhatárolt forrásokra és elemzési módszerekre (lásd MOLNÁR-KOVÁCS, 2014c).

A dualizmus kori magyar középiskolai történelemtankönyvek Európa-képe kortörténeti, iskolatörténeti, tankönyvtörténeti kontextusban című PhD értekezésben a történelemtankönyvek lapjain keresztül tükröződő „Európa-kép” feltárását kívántuk megvalósítani a vizsgált korszak (1867-1918) vonatkozásában. A kutatás során a tankönyvek kortörténeti-iskolatörténeti-tankönyvtörténeti kontextusát is igyekeztünk behatóan körüljárni. A doktori értekezés értelmezési keretét – a disszertáció címének kulcsszavait megragadva, illetve azokra építve – öt fő dimenzió mentén határoztuk meg: *dualizmus kora* (időbeli dimenzió) – *magyar középiskola* (térbeli-intézményi dimenzió) – *történelemtankönyvek* (műfaji dimenzió) – *Európa-kép* (tematikus dimenzió) – *kortörténeti, iskolatörténeti, tankönyvtörténeti kontextus*. A kutatás során a reprezentatív elemzés érdekében a vizsgálat tárgyává tettük a VII. osztály számára készített valamennyi dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvet, melyek az újkor történelmét 1648-tól a „jelenkorig” foglalják magukban. A vizsgálati mintát képező történelemtankönyvekhez az Oktatás-kutató és Fejlesztő Intézet - Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Tankönyvtárában fértünk hozzá. Az elsődleges források körét a korabeli középiskolai tantervek, oktatási törvények, tankönyvrendeletek, Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyvek és iskolai értesítők szintűgy gazdagították. A magyar nyelvű szakirodalmi források tanulmányozására főként OFI-PKM-ben, míg az angol és német nyelvű szakirodalmi művek áttekintésére a Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkutató Intézetben nyílt lehetőségünk. A kutatási módszereket

tekintve a szakirodalom-elemzést, a forráselemzést/dokumentumelemzést, a tartalomelemzést és a tankönyvhasználat-vizsgálatot hívtuk segítségül a vizsgálat előkészítéséhez és lefolytatásához.

A kutatás főbb eredményeit a továbbiakban a kutatói célkitűzések és a kutatói kérdések mentén mutatjuk be. Ennek megfelelően tehát a PhD értekezés *II.1. A kutatás céljai és a kutatói kérdések* című alfejezetében rögzített *kutatói célok* az alábbiak szerint valósultak meg:

- Górcső alá vettünk valamennyi hazai pedagógiai lexikont és enciklopédiát, azon belül pedig a tankönyvi szócikkeket, ezáltal körvonalaztuk a pedagógiai lexikonok „tankönyv-kép”-ét, illetve a tankönyv-definíció változásait (lásd *II.4.1. A „tankönyv” definíciós bázisa a magyar pedagógiai lexikonok és enciklopédiák tükrében* című alfejezet). Az elemzés fényt derített arra, hogy a kiadások előrehaladtával multiperspektivikusabb és komplexebb megközelítés bontakozik ki a tankönyvet övező értelmezési keret megállapításakor. A „tankönyv” fogalmi leírásával a hét pedagógiai lexikon közül csupán háromban szembesültünk, mindhárom 20. századi. A szócikkek áttekintése lehetőséget nyújtott annak tisztázására, hogy Magyarországon a második világháború után vette kezdetét a tankönyvkutatás, illetve a tankönyvelemzések fogalomkörének összegyűjtése és lejegyzése, a definíciós bázis rendszerbe szedett áttekintése és közzététele a pedagógiai lexikonokban.
- Feltártuk, valamint rendszereztük az „Európa-kép” és „tankönyvkutatás” fogalmak kapcsolódási pontjait, vizsgálati lehetőségeit és eredményeit a témáról megjelent szakirodalom alapján (lásd *II.4.2. Az „Európa-kép”-kutatás fókuszpontjai a magyar és nemzetközi tankönyvi szakirodalom tükrében* című alfejezet). A szakirodalomelemzés főként a hazai szakirodalmi bázisra fókuszált, azonban a nemzetközi (mindenekelőtt európai) kutatások ezredfordulót követően közzétett eredményeire is rápillantottunk. A szintézis során nyilvánvalóvá vált, hogy a hazai (főként történelem) tankönyvi „Európa-kép”-vizsgálatok, illetve azok publikálása a 20. század végén, az 1990-es évektől került az érdeklődés homlokterébe. A számba vett vizsgálati eredmények mindegyike felhívta a figyelmet az Európa-definíció tankönyvi hiátusára. Emellett a sokrétű kutatói törekvések láttatni engedték a téma vizsgálatának módszertani lehetőségeit, elemzési tapasztalatait, ezáltal pedig – közvetett módon – különböző opciókat kínáltak fel a témakör további kutatásához. A nemzetközi kutatói színtér gazdag bázisából merítkező „Európa-kép”-vizsgálatok tágabb perspektí-

vába helyezték a hazai kutatások kézzelfogható eredményeit, ezáltal meghatározó szerepet játszanak/játszhatnak a jövőbeli kutatói irányvonalak tudatos(abb) kijelölésében is.

- A teljesség igényével számba vettük a hazai tankönyvi illusztráció-kutatások kapcsán napvilágot látott – főként a képek, illetve képi források tárgyalására szorítkozó, a bölcsészettudományok területét érintő – vizsgálatokat, publikációkat, szakirodalmi előzményeket (lásd *II.4.3. A tankönyvi illusztráció-kutatások előzményei a magyar szakirodalom tükrében* című alfejezet). Az áttekintés célja egy olyan szintézis el(ö)készítése volt, mely – a feltérképezés szándékával, az illusztrációkutatás történeti hátterét alaposan körüljárva – bemutatja és összefoglalja a tankönyveket érintő hazai kutatások főbb paramétereit. Mintegy 50 év távlatából nézve a tankönyvi illusztrációk, illetve tankönyvi képek iránt folyamatos és szerteágazó, ugyanakkor kevésbé intenzív (tudományos) érdeklődés tapasztalható.
- Korabeli oktatási törvények, tantervek és szakirodalmi források alapján körüljártuk a „közéiskola” dualizmus kori fogalmát, rögzítettük az intézménytípus sajátosságait, a definíció kapcsán tetten érhető formai és tartalmi változásokat (lásd *III.1. A közéiskola intézménytípusa a dualizmus korában* című alfejezet). A terminusértelmezés révén meghatároztuk az általánosan képző, érettségit adó közéiskola két típusát: a nyolcosztályos gimnáziumot és a nyolcosztályos reáliskolát. Emellett röviden kitértünk a leányközéiskola-típusok (felső leányiskola, leánygimnázium, felső kereskedelmi leányiskola) struktúrájára és feladatkörére is.
- Áttekintettük a dualizmus kori tankönyvrendeleteket a tankönyvkiadás állami kereteinek tisztázása céljából (lásd *III.2. A tankönyvkiadás állami keretei a dualizmus korában* című alfejezet). Az 1867-1918 közötti időszak kultuszminiszteri tankönyvi előírásainak behatóbb vizsgálata a hazai szakirodalomban előzmények nélküli, így e szintézis a hatályos jogszabályok tükrében tárta fel a korszak tankönyvbírálati és -engedélyezési eljárásrendszerét. A fókuszba emelt források főként az 1867-1903 közötti évtizedek elmélyültebb vizsgálatára adtak módot. A tankönyvrendeletek pedig egyöntetűen rávilágítottak arra, hogy a tankönyvbírálat gyakorlata a dualizmus egészében következetes és egységes volt, ugyanakkor a rendeletek – egy részletes szempontrendszer helyett – csupán a főbb keretek és irányelveket tartalmazták.

- Egy összehasonlító vizsgálat keretein belül feltérképeztük a dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyv-szerzők munkássága közt fellelhető párhuzamokat és lényegi különbségeket (lásd *III.3. A tankönyvszerzői életutak párhuzamai* című alfejezet). Az összevetés, melynek során tehát a szerzői életutak strukturált és tematizált áttekintésére törekedtünk több ponton is hasonlóságokat tárt fel a tankönyvszerzők életútjában. Nehézséget jelentett ugyanakkor, hogy a forrásokban fellelhető adatok, életrajzi momentumok egyes szerzőkről több, míg másokról kevesebb (esetenként minimális) mennyiségű információt közölnek. Az előtérbe került párhuzamok és a felvillantott különbségek tovább árnyal(hat)ják ismereteinket az 1867-1918 közötti időszakról, a hazai tankönyvkiadás főbb dualizmus kori vonásairól, a tankönyvírók köréről.
- Szintén a teljesség igényével elkészítettük a dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyveknek –, illetve azok valamennyi ismert kiadásának – a leíró jegyzékét. A tankönyvek rövid, néhány főbb adatra szorító bemutatóját szerzőnként, az adott tankönyvek/tankönyvsorozatok első kiadási éve mentén végeztük el. (lásd *III.4. A középiskolai egyetemes történelemtankönyvek és azok változatai* című alfejezet) A történelemtankönyvek bemutatása révén lehetőség adódott egy átfogó, ugyanakkor a lehetőségekhez mérten mégis teljeskörű vetületét nyújtani egy sajátos tankönyvi (forrás)bázisnak, mely a továbbiakban széleskörű, reprezentatív és releváns kutatási alternatívák tárházát kínálhatja.
- Közelebbről is megvizsgáltuk a dualizmus kori középiskolai tanterveket, illetve azok történelem tantárgyat, azon belül pedig kiemelten az egyetemes történelem tanítását érintő előírásait. A tantervek áttanulmányozását elsősorban az a cél vezérelte, hogy tisztázzuk, a középiskolai tanulmányok ideje alatt a dualizmus korában mely évfolyamokon valósult meg az egyetemes történelem tanítása, továbbá milyen állandó és változó tantervi vonások azonosíthatóak a középiskolai egyetemes történelem tanításával kapcsolatban. Emellett kerestük a választ arra vonatkozóan, hogy Európa történelme hogyan jelenik meg az elemzett tantervekben. (lásd *III.5. Az egyetemes történelem tantervi interpretációja* című alfejezet) A tantervek vizsgálata nyilvánvalóvá tette, hogy a 19. században kibontakozó, a történelemtanítás nemzeti vagy egyetemes jellegének dominanciáját hangsúlyozó nézetek egymásnak feszülése a tantervekben is kézzelfogható. A dualizmus első felében az egyetemes történelem erőteljesebb hangsúlyozása, míg a 19. század harmadik harmadában a

nemzeti szemlélet tantervi megjelenésének erősödése tapasztalható. Mindamellet az egyetemes és a magyar történelem közti szoros kapcsolat éppúgy meghatározó, s az egyetemes történelem tanítása valamennyi középiskolai tantervben, alsó és felső tagozatban egyaránt jelen van. Állandó vonásként említhetjük az egyetemes történelmi tananyag történelmi korszakok (ókor, középkor, újkor, legújabb kor) szerinti kronologikus tagolódását, míg tantervfüggő, hogy mely évfolyamon mely korszakot/korszakokat helyezik előtérbe. Megállapítottuk továbbá, hogy az elemzett középiskolai tanterv mindegyikében az egyetemes történelmi tananyagra vonatkozó előírások tartalmi szempontból egészen Amerika felfedezésének (1492) tárgyalásáig bezárólag Európa-centrikusak. Az azt követő korszakok tárgyalásában is Európa történelme a domináns, de az áttekintés már túlmutat az európai kontinens történelméről.

- Az ábrázolás jellege szerint tipizáltuk az elemzés alá vont tankönyvek didaktikai apparátusát, meghatároztuk a tankönyvi illusztrációk mennyiségi és minőségi paramétereit. Az illusztrációkat tankönyvenként és összesítve egyaránt csoportosítottuk, a tankönyvi illusztrációk sűrűségét kiszámítottuk. Emellett pedig az illusztrációk tankönyvi funkcióit, helyét és színvilágát is vizsgáltuk, az illusztráció-tipizálás nehézségeire külön is kitértünk. (lásd *IV.1. A tankönyvi illusztrációk elemző vizsgálata* című alfejezet) Az illusztrációk tipizálása az értékezés egyik novumának, eredményének tekinthető, mely többek között abból is adódik, hogy dualizmus kori (történelem) tankönyvek didaktikai apparátusának vizsgálata kevésbé tekinthető preferált kutatási témának, így nem meglepő az sem, hogy a dualizmus kori tankönyvekkel, illetve azok elemzésével kapcsolatos publikációk száma minimálisnak mondható. A tankönyvi illusztrációk áttekintése, rendszerezése néhány mennyiségi, minőségi és funkcióbeli tendenciára hívta fel a figyelmet. A dualizmus kori tankönyvi illusztrációk a textushoz illeszkedtek, ugyanakkor a korszak történelem tankönyveiben a hangulatkeltő szerepük volt meghatározó (lásd BARTOS, 2000). Az illusztrációk vizualizálták a tartalmi mondanivaló egy-egy szegmensét (elsősorban emberábrázolás, valamint helyszín-/épület- és építményábrázolás formájában).
- Tartalomelemzést végeztünk abból a célból, hogy reprezentálni tudjuk a dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelem tankönyvek „Európa-kép”-ét. Ennek érdekében tartalmi fő- és alkategóriákat, továbbá hívószavakat alkottunk, s a vizsgálati mintát képező tankönyvek 1815 utáni fejezeteiben, alfejezeteiben az „Európa-kép”-et meghatározó állandó és változó tendenciákra, hangsúlyokra fókuszál-

tunk. (lásd IV.2. Az „Európa-kép” tartalmi vizsgálata című alfejezet) Az öt tartalmi főkategória (azon belül kiemelten „Európa”), az öt tartalmi alkategória és a 104 db hívószó (összesen 468 db tankönyvi előfordulással) egy olyan komplex rendszert hívott életre, amely a dualizmus kori történelemtankönyvek „Európa-kép”-ének hiánypótló vizsgálata révén kvantitatív és kvalitatív következtetések levonására egyaránt lehetőséget biztosított.

- Rövid kitekintésre nyújtott lehetőséget három dél-dunántúli középiskola értesítőinek, azon belül pedig a tankönyvjegyzékeknek a feldolgozása. Az értesítőekben közzétett adatok segítségével feltártuk, hogy a dualizmus korában a dél-dunántúli állami középiskolák felső évfolyamaiban az újkor tanításához mely egyetemes történelemtankönyveket használták. A vizsgált intézmények tankönyvhasználata közti párhuzamok azonosítására külön hangsúlyt helyeztünk. (lásd IV.3. A dualizmus kori dél-dunántúli középiskolák tankönyvhasználat-vizsgálata című alfejezet) Az iskolai értesítők tankönyvhasználati/tankönyvtörténeti kutatásokban betöltött nélkülözhetetlen szerepét e vizsgálat is megerősítette, melynek eredményei – a kevésnek mondható hazai tankönyvhasználati vizsgálatok sorába illeszkedve – további kutatási lehetőségek alapját teremtik meg. Így az elemzés főbb eredményei többek között összevethetők valamennyi dunántúli középiskola tankönyvhasználati adataival, ezen túlmenően pedig az országos adatokkal, tendenciákkal.

A disszertáció főbb eredményeit – a kutatói célkitűzések megvalósításának rögzítéséhez hasonló módon – a kutatói kérdések (előbb a három kérdés, majd a központi kutatói kérdés) mentén foglaljuk össze. Az eredmények részletezése előtt azonban egy olyan produktumot is meg kell említenünk, mely szintén az eredmények sorát gazdagítja, ugyanakkor túlmutat az értekezésben vállalt célok és kutatói kérdések tudományos keretein. A *tankönyvkutatás magyar bibliográfiája (2000-2010)* az értekezés elkészülésével párhuzamosan, annak szakirodalmi előzményeinek feltárásával egyidőben, egy hiánypótló munkaként, a disszertáció tollából 2013-ban látott napvilágot (MOLNÁR-KOVÁCS, 2013e; lásd még MOLNÁR-KOVÁCS, 2013d). A kötet Előszavában F. Dárdai Ágnes is megjegyzi: „A szerző tankönyvelméleti, tankönyvkutatási témájú készülő PhD disszertációjához, mint előzményt tárta fel azokat az írásokat, amelyek napjaink tankönyvkutatási vizsgálati eredményeiről, kutatási trendjeiről, fejlesztési standardjairól, tankönyvkiadási koncepcióiról, tankönyves szakmai rendezvényeiről szólnak.” (F. DÁRDAI, 2013: 7)

A bibliográfia megszületése mellett a *PhD értekezés főbb eredményei* pedig az alábbiak szerint vázolhatók:

A *kutatói kérdések* és az eredmények:

1. *Milyen arányban jeleníti meg a tankönyvi textus és a tankönyvi illusztrációs bázis Európát, az európai történelmi szálakat a vizsgált fejezetek, alfejezetek tartalmához viszonyítva?*

E kutatói kérdés tankönyvi vizsgálatának előkészítéseként először áttekintettük az érvényben lévő dualizmus kori középiskolai tantervek előírásait, s feltérképeztük, hogy Európa történelme hogyan jelenik meg a tantervekben (lásd *III.5. Az egyetemes történelem tantervi interpretációja* című alfejezet). Az elemzés egyértelművé tette, hogy a középiskolai tantervekben az egyetemes történelmi tananyagra vonatkozó előírások tartalmi szempontból egészen Amerika felfedezésének (1492) tárgyalásáig bezárólag *Európa-centrikusak*. Az azt követő korszakok áttekintésében pedig szintén *Európa történelme a domináns*, de az ismertetés már túlmutat az európai kontinens históriáján. Az 1815 utáni tankönyvi fejezetek, alfejezetek tartalomelemzése – a középiskolai tantervekhez hasonlóan – az *európai történelmi szálak tankönyvi túlsúlyáról* tett egyértelmű tanúbizonyságot. Mindezt pedig három ponton is sikerült alátámasztani. Egyrészt a tankönyvi fejezetek, alfejezetek oldalait megvizsgáltuk a tekintetben, hogy Európa, az Európán kívüli világ, vagy az Európán kívüli világ Európával közös történelmi említését, ábrázolását valósítja-e meg nagyobb mértékben (oldalszámban, illetve arányban). A 15 db vizsgált tankönyvi fejezetben, alfejezetben átlag 93 %-ot tett ki Európa történelme, mely az egyes kötetekre vetítve 79,5 - 100 % közötti tankönyvi reprezentációt jelentett. Másrészt kimutattuk, hogy az öt tartalmi főkategóriát („Európa”, „Amerika”, „Ázsia”, „Afrika” és „Ausztrália”) a vizsgált 15 db tankönyv 1815 utáni fejezeteiben/alfejezeteiben összesen 727 db kifejezés reprezentálja. A 727 db (100 %) főkategória-előforduláson belül a legnagyobb számban és arányban az „Európa” főkategória volt jelen 468 db (64,4 %) megjelenéssel. Valamennyi vizsgált tankönyvi egység esetében jellemzőnek bizonyult az „Európa” főkategória előfordulásának dominanciája. Harmadrészt pedig figyelmet fordítottunk az „Európa” főkategória előfordulási gyakoriságának meghatározására a vizsgált tankönyvi fejezetekben, alfejezetekben egy ún. sűrűségi mutatószám segítségével. A tankönyvi sűrűségi mutatókat a sűrűség szerinti sorrend, a tankönyvek kiadási éve szerinti sorrend és a szerzői ábécérend

alapján egyaránt rendszereztük. A sűrűség szerinti sorrend mentén csoportosított mutatószámok nyilvánvalóvá tették, hogy *a vizsgált tankönyvi egységekben átlagosan minden tankönyvi oldalon egyszer említik, ábrázolják Európát.*

Ehelyütt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kutatói kérdés a tankönyvi textusra és a tankönyvi illusztrációs bázisra egyaránt vonatkozott, ugyanakkor a vizsgált tankönyvi egységekben mindösszesen 3 db grafikus illusztrációra bukkantuk, melyekben szerepelt „Európa” (lásd MANGOLD, 1891: 250-251; MANGOLD, 1902: 166-167; SZIGETHY, 1903: 176). Így a tartalomelemzés mellett az „Európa-kép” elmélyültebb vizuális elemzése, illetve a képi illusztrációk – eredeti kutatói tervek között szereplő – ikonográfiai/ikonológiai elemzése nem valósul(hatot)t meg.

2. *Hogyan határozható meg az „európaiság”, illetve „Európa” fogalma a vizsgálat alá vont dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvekben (a vizsgált fejezetekben, alfejezetekben)?*

E kutatói kérdés megválaszolását az „Európa-kép”-kutatás hazai szakirodalmának áttekintése során kikristályosodott tendencia felidézésével szükséges kezdenünk. Valamennyi kutatási előzmény közös vonásaként megállapítottuk, hogy az 1990-es évek elejétől a vizsgált történelem- és földrajztankönyvekben definiálatlan az Európa-fogalom (lásd II.4.2. *Az „Európa-kép”-kutatás fókuszpontjai a magyar és nemzetközi tankönyvi szakirodalom tükrében* című alfejezet). Ebből (is) kifolyólag tisztázni kívántuk, hogy a dualizmus kori történelemtankönyveket az Európa-definíció tekintetében mi jellemzi. Egyrészt tehát kíváncsiak voltunk arra, hogy a vizsgált tankönyvi egységek nyújtanak-e valamiféle definíciót Európáról, másrészt – ha konkrét definíció nem áll rendelkezésre – a tankönyvi fejezetek, alfejezetek alapján hogyan határozható meg az „európaiság”. Emellett az „Európa-kép”-kutatás legújabb nemzetközi vizsgálati eredményeit is igyekeztünk áttekinteni, így a disszertáció adott alfejezetében az ezredfordulót követő nemzetközi szakirodalmi bázisra is kitértünk. Az „Európa”-definíció szempontjából a nemzetközi kutatások egyrészt tovább árnyal(hat)ják a képet az Európa-fogalom tankönyvi reprezentációról, másrészt az 1990-es évek elejétől a nemzetközi fórumokon (is) gyakran szenteltek/szentelnek figyelmet az európaiság témakörének, illetve az ezzel kapcsolatos tankönyvkutatásoknak (lásd DÁRDAI, 2002a: 73).

A dualizmus kori tankönyvi kötetek kapcsán elmondható, hogy azok vizsgált egységeiben *nem jelenik meg deklarált Európa-fogalom*, tehát a vizsgált fejezetek, alfejezetek *nem tesznek közzé konkrét definíciót Európáról, az európaiságról*. Mindazonáltal a tartalomelemzés révén lehetőségünk nyílt a tankönyvi egységek (azon belül elsősorban a textus, s kevésbé a didaktikai apparátus) elmélyült elemzésére, ezáltal pedig a látens „tankönyvi európaiság”, illetve Európa-fogalom meghatározására.

A tartalomelemzés révén az „Európa” főkategórián belül öt tartalmi alkategóriát alkotunk, melyek egyúttal a tankönyvekben tetten érhető Európa-aspektus főbb irányvonalait is kijelölték. *Európa tehát megjelent, mint az államok/nemzetállamok konstrukciója, mint (belső és külső) erőviszony-alakító/-fenntartó konstrukció, mint egységes egész konstrukció, mint ipari/kereskedelmi konstrukció, és mint műveltségi/művelődési konstrukció*. Az alkategóriák hangsúlyait a hívószavakra építve tovább árnyaltuk. Ez alapján elmondható, hogy *a vizsgált dualizmus kori egyetemes középiskolai történelemtankönyvek Európát elsősorban mint (nemzet)államok összességét ábrázolták, illetve erőviszony-alakító és -fenntartó szerepét hangsúlyozták*. Emellett pedig az egyes alkategóriák leggyakoribb, illetve legnagyobb számban előforduló hívószavaira építve kijelenthetjük, hogy egyrészt *Európa mint a (nemzet)államok összessége mindenekelőtt a „(nagy)hatalmak”, az „államok”, valamint a „nemzetek/népek” összességéként értelmezhető, másrészt Európa mint erőviszony-alakító és -fenntartó konstrukció két fő pilléren: az „egység”-en és a „béké”-n nyugszik*.

3. *Változtak-e, s ha igen, mennyiben változtak a vizsgált időszakban az „Európa-kép”-et befolyásoló tankönyvi tartalmak?*

A dualizmus kori középiskolai történelemtankönyvek „Európa-kép”-ének változó és állandó tendenciáit megragadó fejlődési ív megrajzolásához az újkor történelmét 1648-tól a „jelenkorig” tárgyaló tankönyvek 1815 utáni fejezeteit, alfejezeteit helyeztük a fókuszba. A vizsgálat történelem-tankönyvi forrásainak konkrét időkeretét az 1885. évi kiadású Mangold-tankönyv (MANGOLD, 1885) és az 1914-es Szölgvény-tankönyv (SZÖLGYÉMY, 1914), továbbá az 1917. évi Takáts-féle leányközépiskolai tankönyv (TAKÁTS, 1917b) képezte. Tehát egy csaknem 30 éves periódust tekintve az „Európa-kép”-re vonatkozó tankönyvi (hangsúly)változásokra összpontosítottunk.

A vizsgált történelemtankönyveket tekintve – a tartalomelemzés alapján – az „Európa-kép”-et befolyásoló tankönyvi tartalmak állandó tendenciái a következők:

- *Európa-centrikus tankönyvi (és tantervi) tartalom dominanciája* (részletesen lásd az első kutatói kérdés eredményeinél).
- *Európa/európaiság fogalmának definiálatlansága* (részletesen lásd a második kutatói kérdés eredményeinél).
- *Európa mint a (nemzet)államok összessége, erőviszony-alakító és -fenntartó konstrukció hangsúlyozása* (részletesen lásd a második kutatói kérdés eredményeinél).

Az „Európa-kép”-et befolyásoló tankönyvi tartalmak változásait tekintve a vizsgálat során markáns tendenciák nem tárultak fel, mindazonáltal néhány tartalmi jellemvonás körvonalazható:

- A vizsgált mintegy 30 éves periódust (1885-1917) tekintve az 1891-1903 között megjelent tankönyvek vizsgált egységeiben, tehát *a századforduló körüli években az Európa-reprezentáció erősebb*, mint a megelőző és következő években. Ezt két ponton is sikerült alátámasztani. Egyrészt a teljes vizsgálati minta szintjén az ezekben az években kiadott tankönyvekben volt a leggyakoribb az „Európa” főkategória előfordulása, egyúttal a legtöbb az „Európa” főkategória tartalmi alkategóriái hívószavainak összszáma. Másrészt pedig szintén e tankönyvekben (illetve a 4-ből 3 kötetben, kivéve: MANGOLD, 1902) volt a legnagyobb az „Európa” főkategória tankönyvi sűrűségi mutatója. E megállapítás további kutatások tárgyát képezheti.
- *Az 1891-1903 közötti években Európa globalitása szintén némileg hangsúlyosabb*, mint a dualizmus későbbi tankönyveiben. Ezt alátámasztandó megállapítottuk, hogy az 1891 és 1903 közötti években az „Európa mint egységes egész konstrukció” tartalmi alkategória hívószavainak a száma érzékelhetően (de nem kiemelkedően) magasabb mint az azt követő dualizmus kori években.
- Azon tankönyvek esetében pedig, ahol lehetőség nyílt *ugyanazon kötet több kiadását* is megvizsgálni (lásd MANGOLD, 1885, 1891, 1902; MIKA, 1904b, 1912; UJHÁZY, 1904, 1913; VASZARY, 1904, 1912), elmondható, hogy a kiadások előrehaladtával az „Európa”-reprezentáció gyakorisága *többnyire fokozódott*, mindazonáltal a kötetektől (szerzőktől) függően ennek mértéke eltérő volt.

A központi kutatói kérdés és az eredmények:

- *Hogyan ábrázolták Európát, az európaiságot a tankönyvek, tehát milyen „Európa-kép” bontakozik ki az elemzés alá vont dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvekben?*

A vizsgált tankönyvekből/tankönyvi egységekből kibontakozó „Európa-kép”-et több aspektusból is megközelítettük. Ennek során figyelmet fordítottunk egyrészt a *tan-
könyvi arányok*, másrészt a *fogalmi keretek*, harmadrészt pedig a *hangsúlyváltozások* feltárására. E kérdéscsoport mentén a tankönyvekből kibontakozó „Európa-kép” az alábbiak szerint összegezhető:

Tankönyvi arányok:

- Egyértelműen az Európa-centrikus tankönyvi (és tantervi) tartalom a jellemző.

Fogalmi keretek:

- Az Európa/európaiság fogalma definiálatlan; nem jelenik meg deklarált Európa-fogalom.
- A tartomelemzés révén ugyanakkor a látens „tankönyvi európaiság” meghatározható. A vizsgált dualizmus kori egyetemes középiskolai történelemtankönyvek Európát elsősorban mint (nemzet)államok összességét ábrázolták, illetve erőviszony-alakító és -fenntartó szerepét hangsúlyozták. Európa mint a (nemzet)államok összessége mindenekelőtt a „(nagy)hatalmak”, az „államok”, valamint a „nemzetek/népek” összességéként értelmezhető, másrészt Európa mint erőviszony-alakító és -fenntartó konstrukció két fő pilléren: az „egység”-en és a „béké”-n nyugszik.

E megállapítások egyúttal az „Európa-kép”-et befolyásoló tankönyvi tartalmak állandó tendenciáinak is tekinthetők.

Hangsúlyváltozások:

- Az „Európa-kép”-et befolyásoló tankönyvi tartalmak változásait tekintve a vizsgálat során markáns tendenciák nem tárultak fel, mindazonáltal néhány tartalmi jellemvonás körvonalazható.

- A századforduló körüli években az Európa-reprezentáció erősebb, mint a megelőző és következő években.
- Az 1891-1903 közötti években Európa globalitása szintén némileg hangsúlyosabb, mint a dualizmus későbbi tankönyveiben.
- Ugyanazon tankönyvi kötetek különböző kiadásaiban, a kiadások előrehaladtával az „Európa”-reprezentáció gyakorisága többnyire fokozódott, mindazonáltal a kötetektől (szerzőktől) függően ennek mértéke eltérő volt.

V.2. A kutatás továbbfejlesztésének lehetőségei

A kutatás során körvonalazódó új tudományos eredmények, illetve az elemzés(ek) révén kibontakozó kutatói irányvonalak több vonatkozásban – vertikálisan és horizontálisan egyaránt – továbbfejleszthetők. E tekintetben – többek között – az alábbi lehetőségek kínálkoznak:

- A magyar dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvek VII. osztály számára készített történelemtankönyvein túlmenően (melyek az újkor történelmének 1648-tól a „jelenkorig” tartó időszakát tárgyalják) a kutatás elsődleges forrásainak köre kibővíthető a rendelkezésre álló korabeli középiskolai egyetemes történelemtankönyvek teljes vertikumára (lásd *III.4. A középiskolai egyetemes történelemtankönyvek és azok változatai* című alfejezet). A széles tankönyvi palettát tekintve pedig egy-egy meghatározott tankönyvi egységet elemezhetünk vagy akár valamennyi tankönyvet teljes terjedelmében is vizsgálhatjuk.
- A dualizmus korán túlmutatva egy, az egész 20. századot (napjainkig) felölelő komplex hazai történelemtankönyv-vizsgálat lebonyolítása szintúgy lehetséges. Ebben az esetben azonban alapos(abb) megfontolás tárgyát kell, hogy képezze a források optimális körének, valamint a releváns vizsgálati módszereknek a behatárolása.
- A németországi GEI gazdag nemzetközi történelemtankönyvi bázisa révén lehetőség nyílhat egy szinkron összehasonlító elemzés elvégzésére a korabeli hazai tankönyvek és más európai országokból, vagy akár más kontinensekről származó tankönyvi kötetek Európáról közzétett képi és textuális jegyeinek sajátosságai vonatkozásában. A korabeli európai országok tekintetében példaként említhetők a brit,

német, francia vagy olasz középfokú oktatás számára készített történelemtankönyvek.¹⁶² Az összehasonlító vizsgálat során azonban számos szempont mérlegelése szükséges. Szem előtt kell tartani többek között az egyes országok történelmének sajátos korszakolását (például Magyarország esetében indokolt lehet a dualizmus idejét, tehát az 1867-1918 közötti intervallumot egy egységként kezelni és vizsgálni, ugyanakkor Németország esetében például ezt az időszakot az 1871-1918 közötti periódus fémjelzi, mely a Német Császárság kora néven ismert). Emellett figyelembe kell venni az oktatási rendszerek, iskolafokok, intézménytípusok, tantervi előírások, valamint a tantárgyi struktúra eltérő vonásait is.

- Az európai kitekintés egy „fordított vizsgálat” lefolytatásának is teret engedhet, melynek során a magyar tankönyvek „Európa-képe” mellett az európai történelem (és/vagy földrajz)tankönyvek „magyarság-képe” is feltárul. E törekvés, illetve elképzelés sem előzmények nélküli. 1928-ban Dezső Lipót jelentette meg rövid ismertető kötetét, melyben a külföldi középiskolai földrajztankönyvekben hazánkról közzétett – általa tévesnek, logikátlannak és előítéletesnek vélt – adatokat, tényeket foglalja össze (DEZSŐ, 1928). 1990-ben Szabolcs Ottó tollából látott napvilágot a *Külföldi tankönyvek magyarságképe* című könyv (SZABOLCS, 1990b). 2009-ben pedig a Hornyák Árpád és Vitári Zsolt szerkesztésében kiadott tanulmánykötet olyan hazai kutatásokat foglal magában, melyek elsősorban a közép-európai országok történelem- és földrajztankönyveinek magyarság- és Magyarország-képét tárják fel (HORNYÁK – VITÁRI, 2009; lásd még MOLNÁR-KOVÁCS, 2011a).
- A történelemtankönyveken felül a földrajztankönyvek „Európa-kép”-kutatása – akár hazai vonatkozásban, akár nemzetközi kitekintéssel – szintúgy kézenfekvő. A magyar földrajztankönyvek kapcsán kiindulási alapot jelenthet *M. Császár Zsuzsa* 2004-ben publikált általános és középiskolai tankönyvvizsgálata (lásd II.4.2. Az „Európa-kép”-kutatás fókuszpontjai a magyar és nemzetközi tankönyvi szakirodalom tükrében című alfejezet; lásd még M. CSÁSZÁR, 2004). A források tekintetében pedig segítségül hívhatók – többek között – az OFI-PKM 1980-as években kiadott tankönyvi kötetkatalógusai (lásd például BAKONYI – SASI – TÓTHPÁL, 1989; TÓTHPÁL, 1987). A nemzetközi vonal feltárása pedig mindenekelőtt a GEI adatbázisára és tankönyvi állományára irányítja a figyelmet.

¹⁶² Egy olasz és egy brit tankönyvi példát említve: FERRERO, 1915 [GEI jelzet: I H-427 (10,15) 5,1]; HERBERT, 1916 [GEI jelzet: GB H-273 (1,16)]

VI. Irodalom

VI.1. Elsődleges források

Dualizmus kori középiskolai egyetemes történelemtankönyvek az OFI-PKM-ben

BATIZFALVI István (1870): *Vezérfonal a világtörténet első oktatásánál*. Algymnasiumi kézikönyvül. I. rész. Az ó-kor történetei. Második javított kiadás, Kiadja Osterlamm Károly, Pest. 198. (A523.670)

BATIZFALVI István (1872): *A világtörténet alaprajza*. A gymnasium felsőbb osztályai számára. I. rész. Az ó kor történetei a Római Császárság koráig. Kiadja Petrik Géza, Pest. 456. (A523.678)

BATIZFALVI István (1877a): *Vezérfonal a világtörténet első oktatásánál*. Algymnasiumi kézikönyvül. II. rész. A középkor történetei. Harmadik kiadás, Kókai Lajos Könyvkereskedése, Budapest. 193. (A523.671)

BATIZFALVI István (1877b): *Vezérfonal a világtörténet első oktatásánál*. Algymnasiumi kézikönyvül. III. rész. Az új-kor történetei. Harmadik kiadás, Kókai Lajos Könyvkereskedése, Budapest. 197. (A523.672)

BATIZFALVI István (1879a): *Az egyetemes történelem kézikönyve*. A középiskolák felsőbb osztályai számára és magánhasználatra. I. rész. Az ó-kor története. Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest. 456. (A527.059)

BATIZFALVI István (1879b): *Az egyetemes történelem kézikönyve*. A középiskolák felsőbb osztályai számára és magánhasználatra. III. rész. Az ujkor története. Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest. 285. (A527.060)

BATIZFALVI István (1880): *Az egyetemes történelem kézikönyve*. A középiskolák felsőbb osztályai számára és magánhasználatra. II. rész. A középkor történelme. Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest. 240. (A527.672)

CSUDAY Jenő (1886): *Világtörténelem*. Első kötet. Gimnáziumok számára. Második változatlan kiadás, Seiler Henrikné kiadása, Szombathely. 219. (A523.673)

GYÖRFFI Endre (összeáll.) (1905): *Világtörténelmi kortáblák különös tekintettel hazánk történelmére*. Iskolai és magánhasználatra. Nyomatott Geist Márton Könyvnyomdájában, Szombathely. 50. (A527.087)

KERÉNYI Ede (szerk.) (1875): *A világtörténelem időrendi átnézete*. A legrégebb időktől a jelenkorig. Különös tekintettel Magyarországra. Magántanulmányozásra és felgimnáziumi, reál és kereskedelmi akadémiai használatra. A legújabb kútforrások nyomán. Negyedik kiadás, Klein Alfréd Könyvkiadása, Budapest. 130. (A523.675)

KIRÁLY Pál (1902): *Egyetemes történet*. A középiskolák használatára. 1. kötet. Az ó-kor. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, Budapest. 204. (A527.117)

KISS Lajos (1896): *Világtörténelem*. 2. kötet. Középkor. A középiskolák felsőbb osztályai számára. Sárospataki Irodalmi Kör, Ev. Ref. Főisk. Nyomda, Steinfeld, Sárospatak. 266. (A520.135)

KISS Lajos (1913): *Világtörténelem*. 1. kötet. Ó-kor. Gimnáziumok és reáliskolák számára. Iny. Második kiadás, Dani és Fischer Nyomda, Sárospatak. 235. (A523.674)

KONTRASZTY Dezső (összeáll.) (1911): *Történelmi összefoglalások*. Érettségi segédkönyv. Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T., Budapest. 286. (A527.540)

LADÁNYI Gedeon (1873): *A világtörténet főbb eseményei rövid kivonatban*. Algymnasiumi kézikönyvül. III-ik javított kiadás, Kiadja Telegdi K. Lajos, Debreczen. 168. (A523.680)

LADÁNYI Gedeon (1882): *A világtörténet főbb eseményei rövid kivonatban*. Algymnasiumi kézikönyvül. V. kiadás, Kiadja Telegdi K. Lajos, Debreczen. 168. (A523.683)

LÉTMÁNYI Nándor – SEBESTYÉN Károly (1905): *Az ó-kor története*. Középiskolák használatára. Stampfel-féle Könyvkiadóhivatal, Budapest. 200. (A527.134)

LÉTMÁNYI Nándor – SZENDE Gyula (1906): *Világtörténelem*. II. rész. 1. A középkor története. 2. Az újkor története 1648-ig. A középiskolák VI. osztálya számára. Stampfel-féle Könyvkiadóhivatal, Budapest. 254. (A527.137)

LÉTMÁNYI Nándor – SZENDE Gyula (1908): *Világtörténelem*. I. rész. Az ó-kor története. A középiskolák V. osztálya számára. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, Budapest. 172. (A527.136)

MANGOLD Lajos (1878a): *Világtörténelem*. Középtanodai használatra. Első kötet. Ókor. Franklin-Társulat, Budapest. 224. (A521.455)

MANGOLD Lajos (1878b): *Világtörténelem*. Második kötet. Középkor. Középtanodai használatra. Franklin-Társulat, Budapest. 253. (A521.457)

MANGOLD Lajos (1879): *Világtörténelem*. Középtanodai használatra. Harmadik kötet. Újkor. Franklin-Társulat, Budapest. 316. (A521.474)

MANGOLD Lajos (1883): *Világtörténelem*. Középtanodai használatra. Első kötet. Ókor. Második, átdolgozott bővített kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 170. (A521.456)

MANGOLD Lajos (1884): *Világtörténelem*. Második kötet. Középkor. Középtanodai használatra. Második, az új tanterv alapján teljesen átdolgozott, képekkel és térképekkel bővített kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 202. (A520.095)

MANGOLD Lajos (1885): *Világtörténelem*. Középtanodai használatra. Harmadik kötet. Újkor és legújabb kor. Második, az új tanterv alapján újonnan kidolgozott kiadás, képekkel és térképekkel, Franklin-Társulat, Budapest. 238. (A520.096)

MANGOLD Lajos (1889): *Világtörténelem*. Első kötet. Ókor. Középtanodai használatra. Harmadik, javított kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 176. (A521.459)

MANGOLD Lajos (1891): *Világtörténelem*. Középiskolai használatra. Harmadik kötet: Újkor és legújabb kor. Harmadik kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 287. (A521.461)

MANGOLD Lajos (1892): *Világtörténelem*. Második kötet. Középkor. Középtanodai használatra. Harmadik kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 240. (A521.473)

MANGOLD Lajos (1895): *Világtörténelem*. Középiskolák használatára. Első kötet. Ókor. Negyedik javított kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 190. (A527.156)

MANGOLD Lajos (1902): *Világtörténelem*. Középiskolai használatra. Harmadik kötet. Újkor 1648 óta s a legújabb kor. Ötödik, az új tanterv alapján átdolgozott kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 264. (A527.161)

MANGOLD Lajos (1903): *Világtörténelem*. Második kötet. A középkor és az újkor 1648-ig. Középiskolai használatra. Ötödik kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 260. (A527.159)

MANGOLD Lajos (1904): *Világtörténelem*. Középiskolák használatára. Első kötet. Ókor. Ötödik, az új tanterv alapján átnézett kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 239. (A527.157)

MÁRKI Sándor (1902a): *Egyetemes történelem*. Gymnasiumok és reáliskolák számára. I. rész. Ó-kor. Az V. osztály részére. Singer és Wolfner, Budapest. 206. (A523.721)

MÁRKI Sándor (1902b): *Egyetemes történelem*. Gymnasiumok és reáliskolák számára. II. rész. A középkor és az újkor 1648-ig. A VI. osztály részére. Singer és Wolfner, Budapest. 236. (A523.738)

MÁRKI Sándor (1903): *Egyetemes történelem*. Gymnasiumok és reáliskolák számára. III. rész. Az újkor 1648-1871-ig. A VII. osztály részére. Singer és Wolfner, Budapest. 255. (A523.753)

MÁRKI Sándor (1907): *Egyetemes történelem*. Gymnasiumok és reáliskolák számára. II. rész. A középkor és az újkor 1648-ig. A VI. osztály részére. Második átdolgozott kiadás, Singer és Wolfner, Budapest. 212. (A523.740)

MIKA Sándor (1902a): *Világtörténet*. Az új tanterv alapján a középiskolák felső osztályai számára. I. kötet. Az ó-kor. Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udv. könyvkereskedés kiadása, Budapest. 187. (A527.359)

MIKA Sándor (1902b): *Világtörténet*. Az új tanterv alapján a középiskolák felső osztályai számára. II. kötet. A középkor és az újkor 1648-ig. Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udv. könyvkereskedés kiadása, Budapest. 205. (A527.371)

MIKA Sándor (1904a): *Világtörténet*. Az új tanterv alapján a középiskolák felső osztályai számára. I. kötet. Az ó-kor. Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udv. könyvkereskedés kiadása, Budapest. 187. (A527.359)

MIKA Sándor (1904b): *Világtörténet*. Az új tanterv alapján a középiskolák felső osztályai számára. III. kötet. – Újkor és legújabb kor. Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udv. könyvkereskedés kiadása, Budapest. 248. (A527.377)

MIKA Sándor (szerk.) (1908): *Történelmi olvasókönyv*. III. rész. Az ó-kor történelme. Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest. 188. (A527.354)

MIKA Sándor (szerk.) (1909a): *Történelmi olvasókönyv*. IV. rész. A középkor és az újkor történelme 1648-ig. Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest. 238. (A523.667)

MIKA Sándor (szerk.) (1909b): *Történelmi olvasókönyv*. V. rész. Az újkor története 1648-tól és a legújabb kor története. Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest. 140. (A523.668)

MIKA Sándor (1909c): *Világtörténet*. A középiskolák felső osztályai számára. I. kötet. Az ó-kor. Második kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest. 200. (A522.084)

MIKA Sándor (1911): *Világtörténet*. Az új tanterv alapján a középiskolák felső osztályai számára. II. kötet. A középkor és az újkor 1648-ig. Második kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest. 216. (A527.373)

MIKA Sándor (1912): *Világtörténet*. Az új tanterv alapján a középiskolák felső osztályai számára. III. kötet. Új-kor és legújabb kor. Második kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest. 259. (A527.379)

MIKA Sándor (1915): *Világtörténet*. A középiskolák felső osztályai számára. I. kötet. Az ó-kor. (Sajtó alá rendezte: Szabó Dezső) Harmadik kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest. 205. (A527.369)

MIKA Sándor (szerk.) (1916): *Történelmi olvasókönyv*. III. rész. Az ó-kor történelme. (Sajtó alá rendezte: Szabó Dezső). Második kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest. 200. (A527.355)

RIBÁRY Ferencz (1869): *Világtörténelem*. Középtanodai és magánhasználatra. 1. rész. Ókor. Ráth Mór, Pest. 247. (A521.710)

RIBÁRY FERENCZ (1871): *Világtörténelem*. Tanodai és magánhasználatra. 3. rész. Újkor. Heckenast, Pest. 240. (A521.717)

RIBÁRY Ferencz (1872a): *Világtörténelem*. Középtanodai és magánhasználatra. 1. rész. Ókor. Második javított kiadás, Heckenast, Pest. 256. (A521.711)

RIBÁRY Ferencz (1872b): *Világtörténelem*. Középtanodai és magánhasználatra. 2. rész. Középkor. Második javított kiadás, Heckenast, Pest. 224. (A521.716)

RIBÁRY Ferencz (1875): *Világtörténelem*. Középtanodai és magánhasználatra. 1. rész. Ókor. Harmadik javított kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 279. (A521.713)

RIBÁRY FERENCZ (1876): *Világtörténelem*. Tanodai és magánhasználatra. 3. rész. Újkor. Második javított kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 240. (A521.719)

RIBÁRY Ferencz (1882): *Világtörténelem*. Középtanodai és magánhasználatra. 1. rész. Ókor. (Átnézte: Mangold Lajos) Ötödik javított kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 285. (A521.715)

SEBESTYÉN Gyula (1903): *Egyetemes történet*. A középiskolák felsőbb osztályai számára. I. kötet. Az ó-kor története. Franklin-Társulat, Budapest. 246. (A527.384)

SEBESTYÉN Gyula (1904): *Egyetemes történet*. A középiskolák felsőbb osztályai számára. II. kötet. Középkor és újkor. (476-1648). Franklin-Társulat, Budapest. 278. (A527.386)

SEBESTYÉN Gyula (1906): *Egyetemes történet*. A középiskolák felsőbb osztályai számára. III. kötet. Újkor (1648-1871). Franklin-Társulat, Budapest. 267. (A527.388)

SOMHEGYI (előbb Schröck) Ferencz (1868): *Egyetemes világtörténet*. A felgymnasiumi ifjúság használatára. I. kötet. – Ó-kor. Ötödik javított kiadás, Kiadja Kilián György, Pest. 236. (A520.365/1)

SOMHEGYI (előbb Schröck) Ferencz (1873a): *Egyetemes világtörténet*. A felgymnasiumi ifjúság használatára I. kötet. – Ó-kor. Hetedik javított kiadás, Kiadja Kilián György, Pest. 219. (A523.652)

SOMHEGYI (előbb Schröck) Ferencz (1873b): *Egyetemes világtörténet*. A felgymnasiumi ifjúság használatára. II. kötet. – Középkor. Hatodik javított kiadás, Kiadja Kilián György, Pest. 188. (A523.563)

SOMHEGYI Ferencz (1875): *Egyetemes világtörténet*. A K. középtanodák felsőbb osztályai használatára. I. kötet. – O-kor. Hetedik javított kiadás, Kiadja Kilián Frigyes, Budapest. 219. (A522.170/1)

SOMHEGYI Ferencz (1878): *Egyetemes világtörténet*. A K. középtanodák felsőbb osztályai használatára. III. kötet. – Újkor. Hatodik javított kiadás, Kiadja Kilián Frigyes, Budapest. 260. (A521.723)

SOMHEGYI Ferencz (1881): *Egyetemes világtörténet*. A K. középtanodák felsőbb osztályai használatára. I. kötet. – Ó-kor. Nyolczadik, javított kiadás, Kiadja Kilián Frigyes, Budapest. 219. (A521.721)

SZIGETHY Lajos (1902a): *Egyetemes történet*. Az 1899-ik évi tanítási terv szerint középiskolák V. osztálya számára. Első rész. Ó-kor (Kr. u. 476-ig). Singer és Wolfner, Budapest. 230. (A522.079)

SZIGETHY Lajos (1902b): *Egyetemes történet*. Az 1899-ik évi tanítási terv szerint középiskolák VI. osztálya számára. Második rész. Közép-kor, Új-kor (1648-ig). Singer és Wolfner, Budapest. 255. (A527.400)

SZIGETHY Lajos (1903): *Egyetemes történet*. Az 1899-ik évi tanítási terv szerint középiskolák VII. osztálya számára. Harmadik rész. Új-kor (1648-tól). Singer és Wolfner, Budapest. 256. (A527.401)

SZILÁGYI Sándor (1874): *Egyetemes történet*. Középtanodák, reáliskolák és magántanintézetek számára. 3-dik füzet, Új-kor. Második javított kiadás, Kiadja Pfeifer Ferdinand, Pest. 199. (A521.726)

SZÖLGYÉMY János (1892): *Világtörténet*. Második rész. Középkor. Gymnasiumi használatra. Második kiadás, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest. 174. (A523.675)

SZÖLGYÉMY János (1893): *Világtörténet*. A tanításterv és a reá vonatkozó utasítások nyomán gymnasiumi használatra. III. rész: Újkor. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest. 180. (A523.677)

SZÖLGYÉMY János (1910): *Világtörténet*. A középiskolák használatára. Első rész. Ókor. Harmadik kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R.T. Könyvkiadóvállalata, Budapest. 180. (A527.407)

SZÖLGYÉMY János (1912): *Világtörténet*. Főtekintettel a magyar nemzet történetére. A középiskolák használatára. II. rész. A nyugatrómai császárság bukásától a westphaliai békéig. Az új tanterv értelmében átdolgozott negyedik kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R.T. Könyvkiadóvállalata, Budapest. 203. (A520.775)

SZÖLGYÉMY János (1914): *Világtörténet*. Főtekintettel a magyar nemzet történetére 1648-1913-ig. Európa és Amerika nevezetesebb államainak földrajzával. III. rész. Az új tanterv

értelmében átdolgozott harmadik kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest. 199. (A527.410)

TAKÁTS György (1906): *Az ó-kor története a nyugat-római birodalom bukásáig*. A felsőbb leányiskolák III. osztálya számára. Második kiadás, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, Budapest. 155. (A520.523)

TAKÁTS György (1911): *Az ó-kor története a nyugat-római birodalom bukásáig*. A felsőbb leányiskolák III. osztálya számára. Harmadik kiadás, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, Budapest. 160. (A520.525)

TAKÁTS György (1912): *A középkor története kapcsolatban a magyar nemzet történetével 1492-ig*. A felsőbb leányiskolák IV. osztálya számára. Harmadik kiadás, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, Budapest. 142. (A520.526)

TAKÁTS György (1917a): *Egyetemes történelem*. Az új tanítástervnek megfelelően a leánygimnáziumok V. osztálya számára. I. rész. Az ókor és középkor története a magyarok honfoglalásáig. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, Budapest. 160. (A527.653/1)

TAKÁTS György (1917b): *Történelem*. Leányközépiskolák használatára. Az új tanítástervnek megfelelően leányközépiskolák (felső leányiskolák, leánygimnáziumok és felső kereskedelmi leányiskolák) III. osztálya számára. A középkor és újkor történetének vázlata a magyarok honfoglalásától napjainkig. Negyedik, lényegesen átdolgozott kiadás, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, Budapest. 121. (A520.140)

TAKÁTS György (1918a): *Egyetemes történelem*. II. rész. A középkor története a magyarok honfoglalásától és az újkoré a Pragmatika Szankcióig. A leánygimnáziumok VI. osztálya számára. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, Budapest. 199. (A523.746)

TAKÁTS György (1918b): *Történelem*. Leányközépiskolák használatára. Az új tanítástervnek megfelelően a leányközépiskolák (felső leányiskolák, leánygimnáziumok és felső kereskedelmi leányiskolák) II. osztály számára. Az ókor és a középkor a magyar honfoglalá-

sig. Negyedik átdolgozott kiadás, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, Budapest. 96. (A520.698)

TAKÁTS György (1918c): *Történelem*. Leányközépiskolák használatára. Az új tanítástervnek megfelelően felső leányiskolák és felső kereskedelmi leányiskolák) VI. osztálya számára. Az újkor története Amerika fölfedezésétől a bécsi kongresszusig, kapcsolatosan Magyarország történetével. Negyedik, lényegesen átdolgozott kiadás, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, Budapest. 155. (A520.706)

TANKÓ János (szerk.) (1877): *Világtörténelem*. Amerika fölfedezésétől a forradalmak koráig. Reáliskolai tanulók használatára. Dr. Weber György művei nyomán. III. rész: Ujkor. A VI. osztály számára. Lampel R. Könyvkiadása, Budapest. 134. (A521.373)

UJHÁZY László (1902): *Egyetemes történelem*. Középiskolák felső osztályai számára. I. rész. Az ötödik osztály részére. Szent-István-Társulat kiadása, Budapest. 320. (A527.416)

UJHÁZY László (1903): *Egyetemes történelem*. Középiskolák felső osztályai számára. II. rész. A hatodik osztály részére. Szent-István-Társulat kiadása, Budapest. 352. (A527.427)

UJHÁZY László (1904): *Egyetemes történelem*. Középiskolák felső osztályai számára. III. rész. A hetedik osztály részére. Szent-István-Társulat kiadása, Budapest. 320. (A527.433)

UJHÁZY László (1911): *Egyetemes történelem*. Középiskolák felső osztályai számára. I. rész. Az ötödik osztály részére. Második átdolgozott kiadás, Szent-István-Társulat kiadása, Budapest. 192. (A527.418)

UJHÁZY László (1912): *Egyetemes történelem*. Középiskolák felső osztályai számára. II. rész. A hatodik osztály részére. Második átdolgozott kiadás, Szent-István-Társulat kiadása, Budapest. 224. (A527.429)

UJHÁZY László (1913): *Egyetemes történelem*. Középiskolák felső osztályai számára. III. rész. A hetedik osztály részére. Második átdolgozott kiadás, Szent-István-Társulat kiadása, Budapest. 238. (A527.424)

UJHÁZY László (1917): *Egyetemes történelem*. Középiskolák felső osztályai számára. I. rész. Az ötödik osztály részére. Harmadik kiadás, Szent-István-Társulat kiadása, Budapest. 192. (A527.420)

UJHÁZY László (1918): *Egyetemes történelem*. Középiskolák felső osztályai számára. II. rész. A hatodik osztály részére. Harmadik változatlan kiadás, Szent-István-Társulat kiadása, Budapest. 224. (A527.423)

VARGA Ottó (1888): *Világtörténet*. Tanterv és utasítások alapján a középiskolák számára. Első kötet. Ó-kor. Franklin-Társulat, Budapest. 141. (A527.482)

VARGA Ottó (1890): *Világtörténet*. Tanterv és utasítások alapján a középiskolák számára. Első kötet. Ó-kor. Második javított, bővített kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 148. (A527.483)

VARGA Ottó (1892b): *Világtörténet*. Tanterv és utasítások alapján a középiskolák számára. Második kötet: Közép-kor. Franklin-Társulat, Budapest. 178. (A527.481)

VARGA Ottó (1899): *Világtörténet*. A középiskolák számára. Első kötet. Ó-kor. Harmadik kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 184. (A527.484)

VARGA Ottó (1902a): *Világtörténet*. A középiskolák számára. Első kötet. Ó-kor. Negyedik kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 208. (A527.486)

VARGA Ottó (1902b): *Világtörténet*. A középiskolák számára. Második kötet: Középkor és az újkor 1648-ig. Harmadik kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 262. (A522.086)

VARGA Ottó (1902c): *Világtörténet*. A középiskolák számára. Második kötet: Középkor és az újkor 1648-ig. Negyedik kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 266. (A527.491)

VARGA Ottó (1904): *Világtörténet*. Tanterv és utasítások alapján a középiskolák számára. Harmadik kötet: Új-kor. Harmadik javított kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 180. (A522.087)

VARGA Ottó (1907): *Világtörténet*. A középiskolák számára. Első kötet. Ó-kor. Ötödik kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 210. (A527.487)

VARGA Ottó (1918): *Világtörténet*. A középiskolák számára. Első kötet. Ó-kor. Ötödik kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 210. (A527.488)

VASZARY Kolos (1868): *Világtörténelem*. A felsőbb k. tanodák számára és magánhasználatra. 1. kötet. Ó-kor. Horák Egyed, Esztergom. 195. (A521.728)

VASZARY Kolos (1869): *Történelem rövid előadásban*. Alsóbb osztályok számára. III-ik osztályra. I. rész. Nyomatott Sauervein Gézánál, Győr. 157. (A523.705)

VASZARY Kolos (1870a): *Történelem rövid előadásban*. Alsóbb osztályok számára. IV-ik osztályra. II. rész. Nyomatott Sauervein Gézánál, Győr. 143. (A523.664)

VASZARY Kolos (1870b): *Világtörténelem*. A felsőbb k. tanodák számára és magánhasználatra. 2. kötet. Ó-kor. (III. korszak). Középkor. Sauervein Géza, Győr. 207. (A521.729)

VASZARY Kolos (1870c): *Világtörténelem*. A felsőbb k. tanodák számára. 3. kötet. Uj-kor. Nyomatott Sauervein Gézánál, Győr. 260. (A521.750)

VASZARY Kolos (1873): *Világtörténelem*. A k. középtanodák felsőbb osztályai számára. 1. kötet. Ó-kor. Második javított és bővített kiadás, Lampel Róbert Könyvkiadása, Pest. 195. (A521.734)

VASZARY Kolos (1874a): *Történelem rövid előadásban*. Alsóbb osztályok számára. III-ik osztályra. I. rész. Második javított, bővített kiadás, Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest. 133. (A523.662)

VASZARY Kolos (1874b): *Világtörténelem*. A középtanodák felsőbb osztályai számára. 2. kötet. Ó-kor. (III. korszak). Középkor. Második javított és bővített kiadás, Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest. 215. (A521.736)

VASZARY Kolos (1877a): *Történelem rövid előadásban*. Alsóbb osztályok számára. III-ik osztályra. I. rész. Harmadik javított és bővített kiadás, Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest. 120. (A523.663/1)

VASZARY Kolos (1877b): *Történelem rövid előadásban*. Alsóbb osztályok számára. IV-ik osztályra. II. rész. Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest. 104. (A523.663/2)

VASZARY Kolos (1877c): *Világtörténelem*. 3. köt. Uj-kor. A K. középtanodák felsőbb osztályai számára. Második javított és bővített kiadás, Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest. 290. (A521.745)

VASZARY Kolos (1880): *Világtörténelem*. A középtanodák felsőbb osztályai számára. 1. kötet. Ó-kor. Harmadik javított és bővített kiadás, Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest. 197. (A521.737)

VASZARY Kolos (1882a): *Világtörténelem*. Középtanodák számára. 1. kötet. Ó-kor. Negyedik kiadás, Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest. 170. (A521.738)

VASZARY Kolos (1882b): *Világtörténelem*. A középtanodák felsőbb osztályai számára. 2. kötet. Ó-kor. (III. korszak). Középkor. Harmadik kiadás, Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest. 217. (A521.743)

VASZARY Kolos (1883a): *Világtörténelem*. Középtanodák számára. 1. kötet. Ó-kor. Ötödik kiadás, Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest. 173. (A521.742)

VASZARY Kolos (1883b): *Világtörténelem*. A középtanodák felsőbb osztályai számára. 3. kötet. Uj-kor. Harmadik kiadás, Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest. 292. (A521.741)

VASZARY Kolos (1884): *Világtörténelem*. A középtanodák felsőbb osztályai számára. 2. kötet. Ó-kor. (III. korszak). Középkor. Negyedik kiadás, Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest. 217. (A521.744)

VASZARY Kolos (1889a): *Világtörténelem*. Középtanodák számára. 1. kötet. Ó-kor. Hetedik, lényegében változatlan kiadás, Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest. 175. (A527.496)

VASZARY Kolos (1889b): *Világtörténelem*. Középiskolák számára. 2. kötet. Ó-kor. (III. korszak). Középkor. Ötödik, lényegében változatlan kiadás, Lampel Róbert Könyvkiadása, Budapest. 226. (A527.506)

VASZARY Kolos (1892a): *Világtörténelem*. Középiskolák számára. 1. kötet. Ó-kor. Nyolcadik kiadás, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udv. könyvkereskedés kiadása, Budapest. 175. (A527.498)

VASZARY Kolos (1892b): *Világtörténelem*. Középiskolák számára. 2. kötet. Ó-kor. (III. korszak). Középkor. Hatodik, lényegében változatlan kiadás, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udv. könyvkereskedés kiadása, Budapest. 230. (A522.088)

VASZARY Kolos (1892c): *Világtörténelem*. Középiskolák számára. III. kötet. – Új-kor. Negyedik, lényegében változatlan kiadás, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udv. könyvkereskedés kiadása, Budapest. 254. (A522.089)

VASZARY Kolos (1895): *Világtörténelem*. Középiskolák számára. 1. kötet. Ó-kor. Kilencedik kiadás, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása, Budapest. 182. (A520.937)

VASZARY Kolos (1896): *Világtörténelem*. Középiskolák számára. III. kötet. – Új-kor. Ötödik, lényegében változatlan kiadás, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása, Budapest. 262. (A527.512)

VASZARY Kolos (1897): *Világtörténelem*. Középiskolák számára. 2. kötet. Ó-kor. (III. korszak). Középkor. Hetedik, lényegében változatlan kiadás, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása, Budapest. 230. (A527.508)

VASZARY Kolos (1899): *Világtörténelem*. Középiskolák számára. 1. kötet. Ó-kor. Tizedik kiadás, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása, Budapest. 165. (A527.500)

VASZARY Kolos (1902): *Világtörténelem*. Középiskolák számára. 2. kötet. Ó-kor. (III. korszak). Középkor. A legújabb ministeri tantervhez alkalmazott Nyolcadik kiadás, Lampel

Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása, Budapest. 252. (A527.503)

VASZARY Kolos (1904): *Világtörténelem*. Középiskolák számára. III. kötet. A legújabb miniszteri tantervhez alkalmazott hatodik kiadás, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása, Budapest. 239. (A527.504)

VASZARY Kolos (1910a): *Világtörténelem*. 1. köt. Ó-kor. Középisk. (Átdolgozta: Németh Ambrus) Tizenkettedik kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest. 166. (A527. 501)

VASZARY Kolos (1910b): *Világtörténelem*. Középiskolák számára. 2. kötet. Középkor (476-1492.) és új-kor (1. r. 1492-1648). (Átdolgozta és kiegészítette: Németh Ambrus) Kilencedik kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest. 230. (A520.932)

VASZARY Kolos (1912): *Világtörténelem*. Középiskolák számára. III. kötet. Újkor (1648-1789.) és legújabb kor (1789-től napjainkig). (Átdolgozta és kiegészítette: Németh Ambrus). Hetedik kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest. 234. (A520.931)

ZSILINSZKY Mihály (1873): *Az egyetemes történelem főbb eseményei életirati vázlatokban*. Vezérfonalul a történelem első tanításához. Második rész: Középkor és újkor. Gimnáziumok számára. Második javított kiadás, Kiadja Kilián György, Pest. 172. (A523.682)

ZSILINSZKY Mihály (1875): *Az egyetemes történelem főbb eseményei életirati vázlatokban*. Vezérfonalul a történelem első tanításához. Első rész: Ó-kor. Gimnáziumok számára. Harmadik javított kiadás, Kilián Frigyes, Budapest. 140. (A520.405/)

ZSILINSZKY Mihály (1878): *Az egyetemes történelem főbb eseményei életirati vázlatokban*. Vezérfonalul a történelem első tanításához. Második rész: Középkor és újkor. Gimnáziumok számára. Harmadik javított kiadás, Kiadja Kilián György, Pest. 172. (A520.405/2)

ZSILINSZKY Mihály (1880): *Az egyetemes történelem főbb eseményei életirati vázlatokban*. Vezérfonalul a történelem első tanításához. Első rész: Ó-kor. Gimnáziumok számára. Ötödik javított kiadás, Kilián, Budapest. 140. (A520.404/1)

Az elemzett dualizmus kori magyar középiskolai egyetemes történelemtankönyvek

MANGOLD Lajos (1885): *Világtörténelem*. Középtanodai használatra. Harmadik kötet. Újkor és legújabb kor. Második, az új tanterv alapján ujonnan kidolgozott kiadás, képekkel és térképekkel, Franklin-Társulat, Budapest. 238. (A520.096)

MANGOLD Lajos (1891): *Világtörténelem*. Középiskolai használatra. Harmadik kötet: Újkor és legújabb kor. Harmadik kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 287. (A521.461)

MANGOLD Lajos (1902): *Világtörténelem*. Középiskolai használatra. Harmadik kötet. Újkor 1648 óta s a legújabb kor. Ötödik, az új tanterv alapján átdolgozott kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 264. (A527.161)

MÁRKI Sándor (1903): *Egyetemes történelem*. Gymnasiumok és reáliskolák számára. III. rész. Az új-kor 1648-1871-ig. A VII. osztály részére. Singer és Wolfner, Budapest. 255. (A523.753)

MIKA Sándor (1904b): *Világtörténet*. Az új tanterv alapján a középiskolák felső osztályai számára. III. kötet. – Új-kor és legújabb kor. Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udv. könyvkereskedés kiadása, Budapest. 248. (A527.377)

MIKA Sándor (1912): *Világtörténet*. Az új tanterv alapján a középiskolák felső osztályai számára. III. kötet. Új-kor és legújabb kor. Második kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest. 259. (A527.379)

SEBESTYÉN Gyula (1906): *Egyetemes történet*. A középiskolák felsőbb osztályai számára. III. kötet. Újkor (1648-1871). Franklin-Társulat, Budapest. 267. (A527.388)

SZIGETHY Lajos (1903): *Egyetemes történet*. Az 1899-ik évi tanítási terv szerint középiskolák VII. osztálya számára. Harmadik rész. Új-kor (1648-tól). Singer és Wolfner, Budapest. 256. (A527.401)

SZÖLGYÉMY János (1914): *Világtörténet*. Főtekintettel a magyar nemzet történetére 1648-1913-ig. Európa és Amerika nevezetesebb államainak földrajzával. III. rész. Az új tanterv értelmében átdolgozott harmadik kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest. 199. (A527.410)

UJHÁZY László (1904): *Egyetemes történelem*. Középiskolák felső osztályai számára. III. rész. A hetedik osztály részére. Szent-István-Társulat kiadása, Budapest. 320. (A527.433)

UJHÁZY László (1913): *Egyetemes történelem*. Középiskolák felső osztályai számára. III. rész. A hetedik osztály részére. Második átdolgozott kiadás, Szent-István-Társulat kiadása, Budapest. 238. (A527.424)

VARGA Ottó (1904): *Világtörténet*. Tanterv és utasítások alapján a középiskolák számára. Harmadik kötet: Új-kor. Harmadik javított kiadás, Franklin-Társulat, Budapest. 180. (A522.087)

VASZARY Kolos (1904): *Világtörténelem*. Középiskolák számára. III. kötet. A legújabb miniszteri tantervhez alkalmazott hatodik kiadás, Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása, Budapest. 239. (A527.504)

VASZARY Kolos (1912): *Világtörténelem*. Középiskolák számára. III. kötet. Újkor (1648-1789.) és legújabb kor (1789-től napjainkig). (Átdolgozta és kiegészítette: Németh Ambros). Hetedik kiadás, Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, Budapest. 234. (A520.931)

Leányközépiskolai tankönyvek

TAKÁTS György (1917b): *Történelem*. Leányközépiskolák használatára. Az új tanítástervnek megfelelően leányközépiskolák (felső leányiskolák, leánygimnáziumok és felső keres-

kedelmi leányiskolák) III. osztálya számára. A középkor és újkor történetének vázlata a magyarok honfoglalásától napjainkig. Negyedik, lényegesen átdolgozott kiadás, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, Budapest. 121. (A520.140)

TAKÁTS György (1918c): *Történelem*. Leányközépiskolák használatára. Az új tanítástervnek megfelelően felső leányiskolák és felső kereskedelmi leányiskolák) VI. osztálya számára. Az újkor története Amerika fölfedezésétől a bécsi kongresszusig, kapcsolatosan Magyarország történetével. Negyedik, lényegesen átdolgozott kiadás, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, Budapest. 155. (A520.706)

GEI tankönyvek

FERRERO, Ermanno (1915): *Corso di Storia*. Storia Moderna. Parte 1. Scritto per le scuole secondarie. Decima Edizione, Ermanno Loescher, Torino. [GEI jelzet: I H-427 (10,15) 5,1]

HERBERT, Sydney (1916): *Modern Europe*. 1789-1914. Macmillan and Co., London. [GEI jelzet: GB H-273 (1,16)]

Dualizmus kori középiskolai tantervek és kapcsolódó utasítások

A gimnáziumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások. (Kiadattak a magyar kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1899. évi 32,818. és 1903. évi 43,381. sz. a. kelt rendeleteivel.) Hivatalos kiadás. A Hivatalos Közlöny Kiadóhivatala, Budapest, é. n. (GIMNÁZIUMI TAN-TERV, 1899)

A gymnasiumi tanítás terve. (Kiadta a vallás- és közoktatásügyi magy. kir. miniszter, 1879-ik évi 17630. sz. a. kelt rendeletével.) Nyomtatott a Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomdában, Budapest, 1879. (TAN-TERV, 1879)

A gymnasiumok tanterve. 14,464./1868. számhoz. Buda, 1868. (TAN-TERV, 1868)

A gymnasiumok tanterve. Buda, 1871. In: *Középtanodai Rendeletek Tára*. 1871. 12. szám. 42-52. (TANTERV, 1871)

A leányközépiskolák (felső leányiskola, leánygimnázium és felső kereskedelmi leányiskola) tanítástervei. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1916. évi július hó 14-én 86.100 sz. a. kelt rendeletével. M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, Budapest, 1916. (LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI, 1916)

A leányközépiskolák (felső leányiskola, leánygimnázium és felső kereskedelmi leányiskola) tanítástervei. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1918. évi augusztus hó 10-én 141.330. sz. a. kelt rendeletével. M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, Budapest, 1918. (LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI, 1918)

[A magyar királyi Helytartótanács] 58244. sz. [rendelete]. In: Rapant, Daniel (1943): *Viedenské memorandum slovenské z roku 1861*. Spisy Historického Odboru Matice Slovenskej Svázok 6. Vydala Matica Slovenská v Turč. Sv. Martine. 122-131. (TANTERV, 1861)

A reáliskolai tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások. Kiadatott a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1884. évi 15446. és 1886. évi 11891. sz. a. kelt rendeleteivel. Nyomatott a Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomdában, Budapest, 1886. (REÁLISKOLAI TANTERV, 1884)

A reáliskolai tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások. (Kiadattak a magyar kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1899. évi 32,818. és 1912. évi 117,142. sz. a. kelt rendeleteivel.) Hivatalos kiadás. A Hivatalos Közlöny Kiadóhivatala, Budapest, 1912. (REÁLISKOLAI TANTERV, 1899)

Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve. 1849. In: Horánszky Nándor (szerk.) (1990): *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve*. (Organisationsentwurf). Fordította: Schaffhauser Ferenc. A tantervelmélet forrásai 12. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest. 27-210. (ENTWURF, 1849)

Utasítások a gymnasiumi tanítás tervéhez. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1880-ik évi 16179. sz. a. kelt rendeletével. A Magyar Királyi Állam tulajdona, Budapest, 1880. (UTASÍTÁSOK, 1880)

Dualizmus kori oktatási törvények, tankönyvrendeletek és az Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyvei

Az Orsz. Közoktatási Tanács Jegyzőkönyvei 1872-1873. OPKM, Budapest.

Az Orsz. Közoktatási Tanács Jegyzőkönyvei 1886-1889. OPKM, Budapest.

Magyarországi Rendeletek Tára. 1876. Tizedik folyam. Hivatalos kiadás. Első füzet. A Pesti Könyvnyomda – Részvény – Társaság Tulajdona, Budapest, 1876. (MRT, 1876)

Magyarországi Rendeletek Tára. 1882. Tizenhatodik folyam. I. kötet, M. Kir. Belügyministerium, Budapest, 1882. (MRT, 1882)

Magyarországi Rendeletek Tára. 1885. Tizenkilencedik folyam. M. Kir. Belügyministerium, Budapest, 1886. (MRT, 1885)

Magyarországi Rendeletek Tára. 1887. Huszonegyedik folyam. I. kötet, M. Kir. Belügyministerium, Budapest, 1887. (MRT, 1887a)

Magyarországi Rendeletek Tára. 1887. Huszonegyedik folyam. II. kötet, M. Kir. Belügyministerium, Budapest, 1887. (MRT, 1887b)

Magyarországi Rendeletek Tára. 1888. Huszonkettedik folyam. II. kötet, M. Kir. Belügyministerium, Budapest, 1888. (MRT, 1888)

Magyarországi Rendeletek Tára. 1889. Huszonharmadik folyam. M. Kir. Belügyministerium, Budapest, 1889. (MRT, 1889)

Magyarországi Rendeletek Tára. 1890. Huszonnegyedik folyam. M. Kir. Belügyministerium, Budapest, 1890. (MRT, 1890)

Magyarországi Rendeletek Tára. 1891. Huszonötödik folyam. I. kötet, M. Kir. Belügyministerium, Budapest, 1891. (MRT, 1891a)

Magyarországi Rendeletek Tára. 1891. Huszonötödik folyam. II. kötet, M. Kir. Belügyministerium, Budapest, 1891. (MRT, 1891b)

Magyarországi Rendeletek Tára. 1892. Huszonhatodik folyam. I. kötet, M. Kir. Belügyministerium, Budapest, 1892. (MRT, 1892)

Magyarországi Rendeletek Tára. 1895. Huszonkilencedik folyam. II. kötet, M. Kir. Belügyministerium, Budapest, 1895. (MRT, 1895)

Magyarországi Rendeletek Tára. 1896. Harmiczadik folyam. II. kötet, Országos Törvénytár Szerkesztősége, Budapest, 1896. (MRT, 1896)

Magyarországi Rendeletek Tára. 1900. Harmincznegyedik folyam. II. kötet, Magyar Királyi Belügyministerium, Budapest, 1900. (MRT, 1900)

Magyarországi Rendeletek Tára. 1906. Negyvenedik folyam. II. kötet, Magyar Királyi Belügyministerium, Budapest, 1906. (MRT, 1906)

Magyarországi Rendeletek Tára. 1916. Ötvenedik folyam. Magyar Királyi Belügyministerium, Budapest, 1916. (MRT, 1916)

MÁRKUS Dezső (szerk.) (1912a): *A hatályos magyar törvények gyűjteménye.* (Magyar Törvénytár). Első kötet. 1000-1873-ik évi törvénycikkek. Franklin-Társulat, Budapest.

MÁRKUS Dezső (szerk.) (1912b): *A hatályos magyar törvények gyűjteménye.* (Magyar Törvénytár). Harmadik kötet. 1881-1887-ik évi törvénycikkek. Franklin-Társulat, Budapest.

MÁRKUS Dezső (szerk.) (1912c): *A hatályos magyar törvények gyűjteménye.* (Magyar Törvénytár). Negyedik kötet. 1888-1895-ik évi törvénycikkek. Franklin-Társulat, Budapest.

Rendelet a népoktatási tankönyvek dolgában. In: *Magyar Tanügy.* XIV. kötet, Uj folyam IV. év. 1886. 393-394. (RENDELET, 1886)

Iskolai értesítők, évkönyvek, névtárak

Budapest

A Magyar Kegyes-Tanítórend Névtára az 1879/80-iki tanévre. Nyomatott Kocsi Sándor Könyvnyomdájában, Budapest, 1879. (NÉVTÁR, 1879)

A Magyar Kegyes-Tanítórend Névtára az 1908/9. tanévre. Buschmann F. Könyvnyomdája, Budapest, 1908. (NÉVTÁR, 1908)

BERTA Ilona (szerk.) (1913): *A budapesti Magy. Kir. állami Erzsébet Nőiskola, Polgáriskola Tanítónőképző és Gyakorló Felsőbb Leányiskolai Nevelőintézet, valamint a vele kapcsolatos Elemi Tanítónőképzőintézeti Tanárképző Apponyi Kollegium értesítője az 1911/1912-ik és az 1912/1913-ik iskolai évekről.* Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari könyvnyomdája, Budapest.

Fehértemplom

KIRÁLY Pál (közléteszi) (1892): *A fehértemplomi M. Kir. Állami Főgymnasium XVII. értesítője az 1891-92. tanévről.* Wunder Gyula Könyvnyomdája, Fehértemplom.

Kaposvár

DANILOVICS János (közli) (1890): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1889-90. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DANILOVICS János (közli) (1891): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1890-91. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DANILOVICS János (közli) (1892): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1891-92. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DANILOVICS János (közli) (1893): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1892-93. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DANILOVICS János (közli) (1894): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1893-94. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DANILOVICS János (közli) (1895): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1894-95. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DANILOVICS János (közli) (1896): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1895-96. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DANILOVICS János (közli) (1897): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1896-97. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DANILOVICS János (közli) (1898): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1897-98. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DANILOVICS János (közli) (1899): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1898-99. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DANILOVICS János (közli) (1900): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1899-1900. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DANILOVICS János (közli) (1901): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1900-1901. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DANILOVICS János (közli) (1902): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1901-1902. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DANILOVICS János (közli) (1903): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1902-1903. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DANILOVICS János (közli) (1904): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1903-1904. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DANILOVICS János (közli) (1905): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1904-1905. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DANILOVICS János (közli) (1906): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1905-1906. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DANILOVICS János (közli) (1907): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1906-1907. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DSIDA Ottó (közli) (1908): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1907-1908. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DSIDA Ottó (közli) (1909): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1908-1909. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DSIDA Ottó (közli) (1910): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1909-1910. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

DSIDA Ottó (közli) (1911): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1910-1911. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

LENNER Emil (közli) (1885): *A Kaposvári Állami Főgymnasium értesítője az 1884/5-ik évre.* Nyomatott Hagelman Károly Könyvnyomdájában, Kaposvár.

LENNER Emil (közli) (1886): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgymnasium értesítője az 1885-86. isk. évről.* Nyomatott Hagelman Károly Könyvnyomdájában, Kaposvár.

LENNER Emil (közli) (1887): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgymnasium értesítője az 1886-87. isk. évről.* Nyomatott Hagelman Károly Könyvnyomdájában, Kaposvár.

LENNER Emil (közli) (1888): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1887-88. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

LENNER Emil (közli) (1889): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1888-89. isk. évről.* Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közléteszi) (1912): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1911-1912. isk. évről.* Gerő Zsigmond Nyomdai Müintézete, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közléteszi) (1913): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1912-1913. isk. évről.* Nyomatott Hagelman Károly Könyvnyomdájában, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közléteszi) (1914): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1913-1914. isk. évről.* Nyomatott Hagelman Károly Könyvnyomdájában, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közléteszi) (1915): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1914-1915. isk. évről.* Nyomatott Szabó Lipót Könyvnyomdájában, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közléteszi) (1916): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1915-1916. isk. évről.* Nyomatott Szabó Lipót Könyvnyomdájában, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közléteszi) (1917): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1916-1917. isk. évről.* Nyomatott Szabó Lipót Könyvnyomdájában, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közléteszi) (1918): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1917-1918. isk. évről.* Nyomatott Szabó Lipót Könyvnyomdájában, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közléteszi) (1920): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1918-19. és 1919-20. isk. évről.* Nyomatott Szalai és Steiner Könyvnyomdájában, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közléteszi) (1921): *Magyar Királyi Kaposvári Állami Főgimnázium értesítője az 1920-21. iskolai évről.* Nyomatott a „Somogyi Ujság” Nyomdai Részvénnyársaságánál, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közvetési) (1922): *A Kaposvári Magyar Kir. Állami Somssich Pál Főgimnázium értesítője az 1921-22. iskolai évről.* Nyomatott a „Somogyi Ujság” Nyomdai Részvénytársaságnál, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közvetési) (1923): *A Kaposvári Magyar Kir. Állami Somssich Pál Főgimnázium értesítője az 1922-23. iskolai évről.* Nyomatott a „Somogyi Ujság” Nyomdai Részvénytársaságnál, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közvetési) (1924): *A Kaposvári Magyar Kir. Állami Somssich Pál Főgimnázium értesítője az 1923-1924. iskolai évről.* Nyomatott Szalai Ferenc Könyvnyomdájában, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közvetési) (1925): *A Kaposvári Magyar Kir. Állami Somssich Pál Reál-gimnázium értesítője az 1924-1925. iskolai évről.* Nyomatott Fenyvesi Béla könyvnyomdájában, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közvetési) (1926): *A Kaposvári Magyar Kir. Állami Somssich Pál Reál-gimnázium értesítője az 1925-1926. iskolai évről.* Uj-Somogy Nyomda- és Lapkiadó Részvénytársaság, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közvetési) (1927): *A Kaposvári Magyar Kir. Állami Somssich Pál Reál-gimnázium értesítője az 1926-27. iskolai évről.* Uj-Somogy Nyomda- és Lapkiadó Részvénytársaság, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közvetési) (1928): *A Kaposvári Magyar Kir. Állami Somssich Pál Reál-gimnázium értesítője az 1927-28. iskolai évről.* Uj-Somogy Nyomda- és Lapkiadó Részvénytársaság, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közvetési) (1929): *A Kaposvári Magyar Kir. Állami Somssich Pál Reál-gimnázium értesítője az 1928-29. iskolai évről.* Uj-Somogy Nyomda- és Lapkiadó Részvénytársaság, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közvetési) (1930): *A Kaposvári Magyar Kir. Állami Somssich Pál Reálgymnázium értesítője az 1929-30. iskolai évről*. Uj-Somogy Nyomda- és Lapkiadó Résztársaság, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közvetési) (1931): *A Kaposvári Magyar Kir. Állami Somssich Pál Reálgymnázium értesítője az 1930-31. iskolai évről*. Uj-Somogy Nyomda- és Lapkiadó Résztársaság, Kaposvár.

PONGRÁCZ Károly (közvetési) (1932): *A Kaposvári Magyar Kir. Állami Somssich Pál Reálgymnázium értesítője az 1931-32. iskolai évről*. Uj-Somogy Nyomda- és Lapkiadó Résztársaság, Kaposvár.

Pécs

DISCHKA Győző (közli) (1883): *Értesítő a Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola 1882-83-ik tanévről*. Ramazetter K. könyvnyomdája, Pécs.

DISCHKA Győző (közli) (1884): *A Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítője az 1883-84-ik tanévről*. Ramazetter K. könyvnyomdája, Pécs.

DISCHKA Győző (közli) (1885): *A Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítője az 1884-85-ik tanévről*. Lyceumi Nyomda (Fesztl Károlynál), Pécs.

DISCHKA Győző (összeáll.) (1886): *A Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítője az 1885/6-ik tanévről*. Lyceumi Nyomda (Fesztl Károlynál), Pécs.

DISCHKA Győző (összeáll.) (1887): *A Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítője az 1886/7-ik tanévről*. Lyceumi Nyomda (Fesztl Károlynál), Pécs.

DISCHKA Győző (összeáll.) (1888): *A Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítője az 1887/8-ik tanévről*. Lyceumi Nyomda (Fesztl Károlynál), Pécs.

DISCHKA Győző (összeáll.) (1889): *A Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola 1888/9. tanévi értesítője*. Lyceumi Könyvnyomda (Feiler Mihály), Pécs.

DISCHKA Győző (összeáll.) (1890): *A Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítője az 1889/90. tanévről*. Lyceumi Könyvnyomda (Feiler Mihály), Pécs.

DISCHKA Győző (összeáll.) (1891): *A Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítője az 1890-91. tanévről*. Lyceumi Könyvnyomda (Feiler Mihály), Pécs.

DISCHKA Győző (összeáll.) (1892): *A Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítője az 1891-92. tanévről*. Püspöki Lyceumi Könyvnyomda (Feiler Mihály), Pécs.

DISCHKA Győző (összeáll.) (1893): *A Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítője az 1892-93. tanévről*. Püspöki Lyceumi Könyvnyomda (Feiler Mihály), Pécs.

DISCHKA Győző (összeáll.) (1894): *A Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítője az 1893-94. tanévről*. Püspöki Lyceumi Könyvnyomda (Feiler Mihály), Pécs.

DISCHKA Győző (összeáll.) (1895): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1894-95. tanévről*. Nyomatott Telegdi Ármin Könyvnyomdájában, Pécs.

DISCHKA Győző (összeáll.) (1896): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1895-96. tanévről*. Nyomatott Telegdi Ármin Könyvnyomdájában, Pécs.

DISCHKA Győző (összeáll.) (1897): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1896-97. tanévről*. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

DISCHKA Győző (összeáll.) (1898): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1897-98. tanévről*. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

DISCHKA Győző (összeáll.) (1899): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1898-99. tanévről*. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

DISCHKA Győző (összeáll.) (1900): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1899-1900. tanévről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

DISCHKA Győző (összeáll.) (1901): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1900-1901. tanévről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

GALLOVICH János (összeáll.) (1902): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1901-1902. tanévről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomd. Részvény-társ., Pécs.

GALLOVICH János (összeáll.) (1903): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1902-1903. tanévről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomd. Részvény-társ., Pécs.

GALLOVICH János (összeáll.) (1904): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1903-1904. tanévről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomd. Részvény-társ., Pécs.

GALLOVICH János (összeáll.) (1905): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1904-1905. tanévről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

GALLOVICH János (összeáll.) (1906): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1905-1906. tanévről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

GALLOVICH János (összeáll.) (1907): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1906-1907. tanévről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

GALLOVICH János (összeáll.) (1908): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1907-1908. tanévről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

GALLOVICH János (összeáll.) (1909): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1908-1909. tanévről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

GALLOVICH János (összeáll.) (1910): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1909-1910. tanévről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

GALLOVICH János (összeáll.) (1911): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1910-1911. tanévről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részv.-társ., Pécs.

GALLOVICH János (összeáll.) (1912): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1911-1912. tanévről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

GALLOVICH János (összeáll.) (1913): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1902-1913. tanévről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

GALLOVICH János (összeáll.) (1914): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1913-1914. iskolai évről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

GALLOVICH János (összeáll.) (1915): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1914-1915. iskolai évről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

GALLOVICH János (összeáll.) (1916): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1915-1916. iskolai évről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

GALLOVICH János (összeáll.) (1917): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1916-1917. iskolai évről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

GALLOVICH János (összeáll.) (1918): *A Pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1917-1918. iskolai évről.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közéteszi) (1921): *A Pécsi Állami Főreáliskola 1920-21. tanévi értesítője.* Nyomatott a Dunántúl (Wessely és Horváth) R. T. Könyvnyomdájában, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közéteszi) (1922): *A Pécsi Állami Főreáliskola 1921-22. tanévi értesítője.* Nyomatott Taizs József Könyvnyomdájában, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közéteszi) (1923): *A Pécsi Állami Főreáliskola 1922-23. tanévi értesítője.* Nyomatott Taizs József Könyvnyomdájában, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közvetési) (1924): *A Pécsi Állami Főreáliskola 1923-24. tanévi értesítője*. Nyomatott Taizs József Könyvnyomdájában, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közvetési) (1925): *A Pécsi Állami gróf Széchenyi István Főreáliskola 1924-25. tanévi értesítője*. Taizs József Könyvnyomdája, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közvetési) (1926): *A Pécsi M. Kir. Állami gróf Széchenyi István Reáliskola 1925-26. tanévi értesítője*. Taizs József Könyvnyomdája, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közvetési) (1927): *A Pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézet gróf Széchenyi István Gyakorló-Reáliskola 1926-27. tanévi értesítője*. Taizs József Könyvnyomdája, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közvetési) (1928): *A Pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézet gróf Széchenyi István Gyakorló-Reáliskola 1927-28. tanévi értesítője*. Haladás Nyomdarészvénytársaság, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közvetési) (1929): *A Pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézet gróf Széchenyi István Gyakorló-Reáliskola 1928-29. tanévi értesítője*. Dunántúli Egyetemi Nyomdája, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közvetési) (1930): *A Pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézet gróf Széchenyi István Gyakorló-Reáliskola 1929-30. tanévi értesítője*. Dunántúli Könyvkiadó és Nyomda R.-T., Pécs.

HORVÁTH Viktor (közvetési) (1931): *A Pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézet gróf Széchenyi István Gyakorló Reáliskola 1930-31. tanévi értesítője*. Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda RT., Pécs.

HORVÁTH Viktor (közvetési) (1932): *A Pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézet gróf Széchenyi István Gyakorló Reáliskola 1931-32. tanévi értesítője*. Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda RT., Pécs.

HORVÁTH Viktor (közzéteszi) (1933): *A Pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézeti gróf Széchenyi István Gyakorló Reáliskola 1932-33. tanévi értesítője.* Taizs József Könyvnyomdája, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közzéteszi) (1934): *A Pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézeti gróf Széchenyi István Gyakorló Reáliskola 1933-34. tanévi értesítője.* Taizs József Könyvnyomdája, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közzéteszi) (1935): *A Pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézeti gróf Széchenyi István Gyakorló Reáliskola 1934-35. tanévi értesítője.* Taizs József Könyvnyomdája, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közzéteszi) (1936): *A Pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézeti gróf Széchenyi István Gyakorló Gimnázium 1935-36. tanévi értesítője.* Kultúra Könyvnyomdai Műintézet, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közzéteszi) (1937): *A Pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézeti gróf Széchenyi István Gyakorló Gimnázium 1936-37. tanévi értesítője.* Kultúra Könyvnyomdai Műintézet, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közzéteszi) (1938): *A Pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézeti gróf Széchenyi István Gyakorló Gimnázium 1937-38. tanévi értesítője.* Kultúra Könyvnyomdai Műintézet Mayer A. Géza és Társai, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közzéteszi) (1939): *A Pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézeti gróf Széchenyi István Gyakorló Gimnázium 1938-39. tanévi értesítője.* Kultúra Könyvnyomdai Műintézet Mayer A. Géza és Társai, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közzéteszi) (1940): *A Pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézeti gróf Széchenyi István Gyakorló Gimnázium 1939-40. tanévi évkönyve.* Kultúra Könyvnyomdai Műintézet Mayer A. Géza és Társai, Pécs.

HORVÁTH Viktor (közzéteszi) (1941): *A Pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézeti gróf Széchenyi István Gyakorló Gimnázium 1940-41. tanévi, az iskola*

fennállásának 84. évi évkönyve. Kultúra Könyvnyomdai Műintézet Mayer A. Géza és Társai, Pécs.

VÉSZ Albert (közli) (1876): *Értesítvény a Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáltanoda 1875-76-ik tanévről.* Nyomatott Ifj. Madarász Endrénél, Pécs.

VÉSZ Albert (közli) (1877): *A Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáltanoda évi értesítője az 1876/77 tanév végén.* Nyomatott Ifj. Madarász Endrénél, Pécs.

VÉSZ Albert (közli) (1878): *A Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáltanoda évi értesítője az 1877/8. tanév végén.* Nyom. Ifj. Madarász E. (Simon Zsigmond), Pécs.

VÉSZ Albert (közli) (1879): *A Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáltanoda évi értesítője az 1878/9. tanév végén.* Nyomatott Ifj. Madarász Endrénél, Pécs.

VÉSZ Albert (közli) (1880): *Értesítvény a Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáltanoda 1879-80-ik tanévről.* Nyomatott Ifj. Madarász Endrénél, Pécs.

VÉSZ Albert (közli) (1881): *Értesítvény a Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáltanoda 1880-81-ik tanévről.* Ramazetter K. könyvnyomdája, Pécs.

VÉSZ Albert (közli) (1882): *Értesítvény a Pécsi Magyar Királyi Állami Főreáltanoda 1881-82-ik tanévről.* Fennállása 25-ik évében. Ramazetter K. könyvnyomdája, Pécs.

Sátoraljaújhely

NEUHAUSER Frigyes (közvetési) (1936): *A sátoraljaújhelyi Kegyes-tanítórendi Róm. Kath. Reálgymnázium értesítője az 1935-36. iskolai évről.* Pávay János Könyvnyomdája, Sátoraljaújhely.

NEUHAUSER Frigyes (közvetési) (1937): *A sátoraljaújhelyi Kegyes-tanítórendi Róm. Kath. Reálgymnázium értesítője az 1936-37. iskolai évről.* Pávay János Könyvnyomdája, Sátoraljaújhely.

Szekszárd

RESCH Aurél (szerk.) (1920): *A Szekszárdi M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1918-19. és az 1919-20. tan évekről.* Szekszárd.

RESCH Aurél (közli) (1921): *A Szekszárdi M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1920-21. tanévről.* Szekszárd.

RESCH Aurél (közli) (1922): *A Szekszárdi M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1921-22. tanévről.* Szekszárd.

RESCH Aurél (közli) (1923): *A Szekszárdi M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1922-23. tanévről.* Szekszárd.

RESCH Aurél (közli) (1924): *A Szekszárdi M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1923-24. tanévről.* Szekszárd.

RESCH Aurél (közli) (1925): *A Szekszárdi M. Kir. Áll. Garay János Reálgimnázium értesítője az 1924-25. tanévről.* Szekszárd.

RESCH Aurél (közli) (1926): *A Szekszárdi M. Kir. Áll. Garay János Reálgimnázium értesítője az 1925-26. tanévről.* Szekszárd.

TAMÁS Viktor (közli) (1927): *A Szekszárdi M. Kir. Áll. Garay János Reálgimnázium értesítője az 1926-27. tanévről.* Szekszárd.

TAMÁS Viktor (közli) (1928): *A Szekszárdi M. Kir. Áll. Garay János Reálgimnázium XXXII. évi értesítője az 1927-28. tanévről.* Szekszárd.

TAMÁS Viktor (közli) (1929): *A Szekszárdi M. Kir. Áll. Garay János Reálgimnázium XXXIII. évi értesítője az 1928-29. tanévről.* Szekszárd.

TAMÁS Viktor (közli) (1930): *A Szekszárdi M. Kir. Áll. Garay János Reálgimnázium XXXIV. évi értesítője az 1929-30. tanévről.* Szekszárd.

WIGAND János (közzé teszi) (1897): *A Szegzárdi Állami Főgymnasium értesítője az 1896/7. tanévről.* Nyomatott Ujfalusy Lajosnál, Szegzárd.

WIGAND János (közzé teszi) (1898): *A Szegzárdi Állami Főgymnasium értesítője az 1897/8. tanévről.* Nyomatott Ujfalusy Lajosnál, Szegzárd.

WIGAND János (közzé teszi) (1899): *A Szegzárdi Állami Főgymnasium értesítője az 1898/9. tanévről.* Nyomatott Ujfalusy Lajosnál, Szegzárd.

WIGAND János (közzé teszi) (1900): *A Szegzárdi Állami Főgymnasium értesítője.* Az 1899/900. tanévről. Ujfalusy Lajos utóda, Molnár Mór Könyvnyomdája, Szegzárd.

WIGAND János (közzé teszi) (1901): *A Szegzárdi Állami Főgymnasium értesítője az 1900/901. tanévről.* Ujfalusy Lajos utóda, Molnár Mór Könyvnyomdája, Szegzárd.

WIGAND János (közzé teszi) (1902): *A Szegzárdi Állami Főgymnasium értesítője az 1901/902. tanévről.* Ujfalusy Lajos utóda, Molnár Mór Könyvnyomdája, Szegzárd.

WIGAND János (közzé teszi) (1903): *A Szegzárdi Állami Főgymnasium értesítője az 1902/903. tanévről.* Nyomatott Báter János Könyvnyomdájában, Szegzárd.

WIGAND János (közzé teszi) (1904): *A Szekszárdi Állami Főgimnázium értesítője az 1903/904. tanévről.* Nyomatott Báter Jánosnál, Szekszárd.

WIGAND János (közzé teszi) (1905): *A Szekszárdi Állami Főgimnázium értesítője az 1904/905. tanévről.* Báter János Könyvnyomdai Intézete, Szekszárd.

WIGAND János (közzé teszi) (1906): *A Szekszárdi Állami Főgimnázium értesítője az 1905/906. tanévről.* Báter János Könyvnyomdai Intézete, Szekszárd.

WIGAND János (közzé teszi) (1907): *A Szekszárdi Állami Főgimnázium értesítője az 1906/907. tanévről.* Báter János Könyvnyomdai Intézete, Szekszárd.

WIGAND János (közéteszi) (1908): *A Szekszárdi Állami Főgimnázium értesítője az 1907-1908. tanévről.* Báter János Könyvnyomdai Intézete, Szekszárd.

WIGAND János (közéteszi) (1909): *A Szekszárdi Állami Főgimnázium értesítője az 1908-1909. tanévről.* Molnár-féle Nyomdai Részvénytársaság, Szekszárd.

WIGAND János (közéteszi) (1910): *A Szekszárdi Állami Főgimnázium értesítője az 1909-1910. tanévről.* Molnár-féle Könyvnyomdai Műintézet R.-T., Szekszárd.

WIGAND János (közéteszi) (1911): *A Szekszárdi Állami Főgimnázium értesítője az 1910-1911. tanévről.* Molnár-féle Könyvnyomdai Műintézet Részvénytársaság, Szekszárd.

WIGAND János (közéteszi) (1912): *A Szekszárdi Állami Főgimnázium értesítője az 1911-1912. tanévről.* Molnár-féle Könyvnyomdai Műintézet Részvénytársaság, Szekszárd.

WIGAND János (közéteszi) (1913): *A Szekszárdi Állami Főgimnázium értesítője az 1912-1913. tanévről.* Molnár-féle Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Szekszárd.

WIGAND János (közéteszi) (1914): *A Szekszárdi Állami Főgimnázium értesítője az 1913-1914. tanévről.* Molnár-féle Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Szekszárd.

WIGAND János (közéteszi) (1915): *A Szekszárdi Állami Főgimnázium értesítője az 1914-1915. tanévről.* Molnár-féle Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Szekszárd.

WIGAND János (közéteszi) (1916): *A Szekszárdi Állami Főgimnázium értesítője az 1915-1916. tanévről.* Molnár-féle Könyvnyomdai Műintézet Részvénytársaság, Szekszárd.

WIGAND János (közéteszi) (1917): *A Szekszárdi Állami Főgimnázium értesítője az 1916-1917. tanévről.* Molnár-féle Könyvnyomdai Műintézet Részvénytársaság, Szekszárd.

WIGAND János (közéteszi) (1918): *A Szekszárdi Állami Főgimnázium értesítője az 1917-1918. tanévről.* Molnár-féle Könyvnyomdai Műintézet Részvénytársaság, Szekszárd.

Szombathely

KUNC Adolf (szerk.) (1876): *Értesítvény a szombathelyi Kath. Főgymnasiumról 1875-6.* Bertalanffy Könyvnyomdája, Szombathely.

SIMONFFY Ernő (közzéteszi) (1939): *A Csornai Premontrei Kanonokrend szombathelyi Szent Norbert-Gimnáziumának évkönyve az 1938-39. iskolai évről.* Martineum Könyvnyomda Rt., Szombathely.

VI.2. Másodlagos források

A Kaposvári Magyar Királyi Állami Főgimnázium Emlékkönyve, 1812-1912. Szabó Lipót Könyvsajtója, Kaposvár, 1913. (KAPOSVÁRI EMLÉKKÖNYV, 1913)

A nemzeti történelem újraértelmezése. Nemzetközi konferencia a történelemtankönyvekről. In: *Köznevelés.* 66. évfolyam, 15. szám, 2010. 6-7. (NEMZETI TÖRTÉNELEM, 2010)

ÁDÁM Sándor (1989): *Taneshközök Magyarországon iskolai háttérrel.* Magánkiadás, Budapest.

ALBERT B. Gábor (2012a): A Mika-Marczinkó tankönyvek. In: *Történelemtanítás.* (XLVIII.) Új folyam IV., 3-4. szám.

http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2013/12/04_03_06_Albert.pdf [2014.02.21.]

ALBERT B. Gábor (2012b): Piaristák történelemtankönyvei, piaristák tankönyvválasztása. Gondolatok a Horthy-korszak tankönyvhasználat-történetéhez. In: *Iskolakultúra.* XXII. évfolyam, 12. szám. 46-55.

ALBERT B. Gábor (2013): Történelemtankönyvek generációkon át. (Tankönyvhasználat a Horthy-korszakban). In: Bárdos Jenő – Kis-Tóth Lajos – Racsko Réka (szerk.): *Változó életformák – régi és új tanulási környezetek.* XIII. Országos Neveléstudományi Konferen-

cia. Összefoglalók. Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottság – Líceum Kiadó, Eger. 38.

ALBERT B. Gábor (2014): Történelemtanítás, tankönyvpiac, tankönyvhasználat a klebelsbergi időszakban. In: Buda András (szerk.): *Oktatás és nevelés – gyakorlat és tudomány*. XIV. Országos Neveléstudományi Konferencia. Tartalmi összefoglalók. Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottsága – Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, Debrecen. 398.

http://onk2014.unideb.hu/wp-content/program_vegleges/ONK_2014_kotet.pdf
[2015.07.09.]

ANTAL László (1976): *A tartalomelemzés alapjai*. Magvető Kiadó, Budapest.

APRÓ JABLONSKAI Ildikó (2003): Tankönyv-konferencia Debrecenben. In: *Könyv és Nevelés*. V. évfolyam, 2. szám. 115.

ÅSTRÖM ELMERSJÖ, Henrik (2011): The Meaning and Use of „Europe” in Swedish History Textbooks, 1910-2008. In: *Education Inquiry*. 2. No. 1. 61-78.

ASZTALOS József (1934): *A magyar középiskolák statisztikája az 1932/33. tanévig*. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

BABBIE, Earl R. (2008): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. 6., átdolgozott kiadás, Balassi Kiadó, Budapest.

BAKONYI Karola – SASI Margit – TÓTHPÁL Józsefné (összeáll.) (1989): *Középiskolai tankönyvek, 1868-1948*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.

BAKOS József (1970): A hazai szemléltető oktatás fejlődése a comeniusi törekvések és hagyományok tükrében, különös tekintettel a nyelvi ismeretek népiskolai tanítására. In: Kőte Sándor (szerk.): *Neveléstörténeti tanulmányok*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest. 7-66.

BÁRDOS Jenő – KIS-TÓTH Lajos – RACSKO Réka (szerk.) (2013): *Változó életformák – régi és új tanulási környezetek*. XIII. Országos Neveléstudományi Konferencia. Összefoglalók. Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottság – Líceum Kiadó, Eger.

BARTOS Károly (2000): Történelemtankönyvek és taneszközök a dualizmus korában. In: Szabolcs Ottó (sorozatszerk.): *Történelempedagógiai Füzetek 7*. A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és az ELTE BTK kiadványa, Budapest. 65-92.

BARTOS Károly (2003): Egy tankönyvíró a dualizmus korában. Mangold Lajos emlékezete. In: Szabolcs Ottó (sorozatszerk.): *Történelempedagógiai Füzetek 13-14*. A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és az ELTE BTK kiadványa, Budapest. 109-134.

BÁTHORY Zoltán – FALUS Iván (főszerk.) (1997a): *Pedagógiai Ki Kicsoda*. Keraban Könyvkiadó, Budapest.

BÁTHORY Zoltán – FALUS Iván (főszerk.) (1997b): *Pedagógiai Lexikon*. I. kötet, Keraban Könyvkiadó, Budapest.

BÁTHORY Zoltán – FALUS Iván (főszerk.) (1997c): *Pedagógiai Lexikon*. II. kötet, Keraban Könyvkiadó, Budapest.

BÁTHORY Zoltán – FALUS Iván (főszerk.) (1997d): *Pedagógiai Lexikon*. III. kötet, Keraban Könyvkiadó, Budapest.

BÉCSY Márton – PRILISAUER Adolf (1896): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium története 1806-1895*. Hagelman Károly Könyvsajtója, Kaposvár.

BENE Lajos (1939): *Magyar Tanítók Lexikona*. A szerkesztő kiadása, Budapest.

BENEDEK András – TÓTH Péter – VEDOVATTI Anildo (szerk.) (2012): *A munka és nevelés világa a tudományban*. XII. Országos Neveléstudományi Konferencia. Program és összefoglalók. Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Tudományos Bizottság, Budapest.

BESAND, Anja (2010): Crooked Cucumbers, Milk Cows and Mysterious Bulls. Pictures of Europe in German Textbooks for Civic/Political Education. In: Drechsel, Benjamin – Leggewie, Claus (Eds.): *United in Visual Diversity*. Images and Counter-Images of Europe. Studien Verlag, Innsbruck. 115-128.

BOCSKOR MEDVE CZ Andrea (2009): Ukrajnai történelemtankönyvek képe a magyarokról és a magyar történelemről. In: Hornyák Árpád – Vitári Zsolt (szerk.): *A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században*. Kutatási füzetek 14. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 385-410.

CSORBA Csaba (1995): Történelemtankönyveink képei. In: *Iskolakultúra*. V. évfolyam, 11-12. szám. 70-74.

DÁRDAI Ágnes (2002a): *A tankönyvkutatás alapjai*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.

DÁRDAI Ágnes (2002b): Külföldi és magyar történelemtankönyvek európai integrációs képe. In: *Iskolakultúra*. XII. évfolyam, 1. szám. 62-72.

DÁRDAI Ágnes (2003): Összehasonlító tankönyvelemzés egy esettanulmány példáján: Az európai integráció német, osztrák, svájci és magyar történelemtankönyvekben. In: *Módszertani lapok. Történelem*. 10. évfolyam, 3. szám. 1-22.

DÁRDAI Ágnes (2006a): Külföldi és magyar történelemtankönyvek európai integrációs képe. In: F. Dárdai Ágnes: *Történelmi megismerés – történelmi gondolkodás*. II. kötet. Történelemtanári Továbbképzés Kiskönyvtára XLII. Az ELTE BTK és a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozatának kiadványa, Budapest. 117-139.

DÁRDAI Ágnes (2006b): Összehasonlító tankönyvelemzés egy esettanulmány példáján: Az európai integráció német, osztrák, svájci és magyar történelemtankönyvekben. In: F. Dárdai Ágnes: *Történelmi megismerés – történelmi gondolkodás*. II. kötet. Történelemtanári Továbbképzés Kiskönyvtára XLII. Az ELTE BTK és a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozatának kiadványa, Budapest. 140-175.

DEZSŐ Lipót (1928): *Külföldi furcsaságok Magyarországról*. Mit tanítanak rólunk a külföldi iskolákban? Dunántuli Nyomdavidallalat Rt., Szombathely.

Die Forschungsbibliothek des Georg-Eckert-Instituts. [Prospekt]. GEI, Braunschweig, 2011. (GEI PROSPEKT, 2011)

DIÓS István (főszerk.) (2002): *Magyar Katolikus Lexikon*. VII. kötet, Szent István Társulat, Budapest.

DIÓS István (főszerk.) (2007): *Magyar Katolikus Lexikon*. XII. kötet, Szent István Társulat, Budapest.

DIÓS István (főszerk.) (2008): *Magyar Katolikus Lexikon*. XIII. kötet, Szent István Társulat, Budapest.

DOLENECZ József (1885): Vaszary Kolos Ferencz. In: *Vasárnapi Ujság*. XXXII. évfolyam, 20-ik szám. 317-318.

DROPPÁNNÉ DEBRECZENI Éva (2003): *Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum története I. 1877-1933*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.

DROPPÁNNÉ DEBRECZENI Éva (2010): *Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum története II. 1958-1990*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.

CZIRFUSZ Ferenc (1872): Világtörténelem középtanodai és magánhasználatra írta Ribáry F., budai kir. főgymn. r. tanár, III. rész, új-kor. Pest, 1871. I. In: *Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye*. V. folyam, 8. füzet. 460-464.

DOMOKOS Zsuzsa (2002): Az európaiság fogalma történelem tanterveink, tankönyveink tükrében. In: Szabolcs Ottó (sorozatszerk.): *Történelempedagógiai Füzetek 12*. A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és az ELTE BTK kiadványa, Budapest. 5-23.

Európa-kutatás. In: Szabolcs Ottó – Katona András (összeáll.) (2006): *Történelem tantergypedagógiai olvasókönyv*. Dokumentumok a történelemtanítás történetének és mód-

szertanának tanulmányozásához. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 571-581. (EURÓPA-KUTATÁS, 2006)

F. DÁRDAI Ágnes (1998): A tankönyvek európai dimenziója általános iskolai történelem-tankönyveink Európa-képének elemzése példáján. In: *Módszertani lapok. Történelem.* 4. szám. 9-18.

F. DÁRDAI Ágnes – M. CSÁSZÁR Zsuzsanna (2006): Magyar történelem és földrajz tankönyvek Balkán-képe. In: *Iskolakultúra.* XVI. évfolyam, 7-8. szám. 179-191.

F. DÁRDAI Ágnes (2013): Előszó. In: Molnár-Kovács Zsófia: *A tankönyvkutatás magyar bibliográfiája (2000-2010).* Különös tekintettel a történelemtankönyvek vizsgálatára. A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 11. Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Pécs. 7.

FALUS Iván (2004): A szakirodalom tanulmányozása. In: Falus Iván (szerk.): *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 37-67.

FARKAS György (1965): A tankönyvek esztétikumának pedagógiai funkciója. In: *Pedagógiai Szemle.* XV. évfolyam, 6. szám. 526-530.

FARKAS Mária (2007): *Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus kori Magyarországon.* Doktori (PhD) disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

FARKAS Mária (2008): *Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus kori Magyarországon.* Szemléletformálás és értékközvetítés tantervek, olvasó- és történelemkönyvek tükrében. Trezor Kiadó, Budapest.

FELKAI László (szerk.) (1985): *A XIX. század végi gimnáziumi tantervek elméleti háttere.* A tantervelmélet forrásai 6. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.

FELKAI László (1994): *Magyarország oktatásügye a millennium körüli években.* Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.

FINÁCZY Ernő (1896): *A magyarországi középiskolák múltja és jelene*. Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, Budapest.

FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes (2001): *A tankönyvkutatás elméleti és gyakorlati kérdései*. Az európai integráció témájának összehasonító elemzése német, osztrák, svájci és magyar történelemtankönyvekben. Doktori (PhD) disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes (2008): Szempontok a tankönyvi képek ikonológiai és ikonográfiai értelmezéséhez. In: Bábosik István (szerk.): *Az iskola korszerű funkciói*. OKKER, Budapest. 322-338.

FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes (2009): Ikonológiai és ikonográfiai szempontok a tankönyvi képek megítéléséhez. In: Kokovai Szabina – Pohánka Éva (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Móró Mária Anna tiszteletére*. Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Pécs. 95-107.

FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes (2011): A tankönyvek európai dimenziója. In: Borsodi Csaba (sorozatszerk.): *A keresztény Európától az Európai Unió magyar elnökségéig*. A Történelemtanári Továbbképzés Kiskönyvtára LV. Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata – Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest. 50-68.

FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes (2012): Mit jelent az európai dimenzió a tankönyvekben? In: Orsós Anna – Trendl Fanni (szerk.): *Útjelzők*. Ünnepi kötet pályatársak, kollégák, tanítványok neveléstudományi tanulmányaiból a 70 esztendő Förray R. Katalin tiszteletére. PTE BTK, Pécs. 92-99.

FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – KOJANITZ László (2007): A tankönyvek változásai az 1970-es évektől napjainkig. In: *Új Pedagógiai Szemle*. LVII. évfolyam, 1. szám. 56-69.

FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – MÉSZÁROSZNÉ CSÁSZÁR Zsuzsa (2004): Afrika-kép a magyar történelem- és földrajz tankönyvekben. In: *Iskolakultúra*. XIV. évfolyam, 11. szám. 69-77.

GERGELY Gyula (2004): Tantervelemzés a paradigmaváltás jegyében. In: *Új Pedagógiai Szemle*. LIV. évfolyam, 6. szám. 9-20.

GLATZ Ferenc (főszerk.) (2003a): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825-2002. I. kötet.* MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, Budapest.

GLATZ Ferenc (főszerk.) (2003b): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825-2002. II. kötet.* MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, Budapest.

GLATZ Ferenc (főszerk.) (2003c): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825-2002. III. kötet.* MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, Budapest.

GÖNCZ Ferenc (2008): Gondolatok az európai integráció oktatásáról. In: Szabolcs Ottó (sorozatszerk.): *Történelempedagógiai Füzetek 27.* A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és az ELTE BTK kiadványa, Budapest. 103-114.

GRÓZ Andrea (2005): Az eredményes pedagógus egy 19. századi tanítóképzés pedagógiai tankönyv tükrében. In: *Neveléstörténet. 2. évfolyam, 3-4. szám.* 199-204.

GULYÁS Pál (1956): *Magyar írói álnév lexikon.* A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei. Akadémiai Kiadó, Budapest.

GULYÁS Pál (összeáll.) (1990): *Magyar írók élete és munkái.* Új sorozat, VII. kötet, MTA Irodalomtudományi Intézete, MTA Könyvtára – Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.

GUNČAGA Ján – TÓTH Sándor János (2013): Népszerű matematika- és nyelvkönyvek a Monarchia idejéből. In: Bárdos Jenő – Kis-Tóth Lajos – Racsko Réka (szerk.): *Változó életformák – régi és új tanulási környezetek.* XIII. Országos Neveléstudományi Konferencia. Összefoglalók. Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottság – Líceum Kiadó, Eger. 37.

GYÜRKY Ödön (1896): *A katolikus középiskolázás reformjai.* Buschmann F. Könyvnyomdája, Budapest.

HEGEDŐS Mihályné – TÓTHPÁL Józsefné (1984): Az OPKM tankönyv különgyűjteménye. In: Balázs Mihály – Csulák Mihály (szerk.): *Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Évkönyve, 1984.* Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest. 81-85.

HOCK Zsuzsanna (2007): A fővárosi Könyvtárpedagógiai Műhely áprilisi eseményei. In: *Könyvtári Levelező/Lap*. 19. évfolyam, 5. szám. 31-32.

http://epa.oszk.hu/00300/00365/00066/pdf/KLL_EPA00365_2007-05_031-032.pdf
[2015.03.12.]

HORÁNSZKY Nándor (1974): *Közoktatási tantervek 1868-1971*. 1. Az általános képzés tantervei. Neveléstörténeti bibliográfiák 3. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.

HORNYÁK Árpád – VITÁRI Zsolt (szerk.) (2009): *A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században*. Kutatási füzetek 14. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.

HORVÁTH László (1992): Tankönyvtár. Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum különgyűjteménye. In: *Könyvtáros*. 42. évfolyam, 1. szám. 26-27.

HORVÁTH Szilvia (2009): Az európai identitás diskurzuselméleti kérdései. In: *Politikatudományi Szemle*. XVIII. évfolyam, 4. szám. 105-125.

http://www.poltudszemle.hu/szamok/2009_4szam/horvathsz-2009-4.pdf [2015.07.09.]

JUHÁSZ Antal (1969): A tankönyv-illusztráció néhány didaktikai kérdése. In: *Rajztanítás*. XI. évfolyam, 4-5. szám. 1-12.

KARLOVITZ János (1990): A tankönyvtár. In: *Élet és Tudomány*. XLV. évfolyam, 39. szám. 1219-1221.

KARLOVITZ János (2000a): A tankönyvek sikerének „kulcskérdése”. Szöveg és kép a tankönyvekben (1. rész). In: *Tanító*. XXXVIII. évfolyam, 8. szám. 5-7.

KARLOVITZ János (2000b): Szöveg és kép a tankönyvekben (2. rész). In: *Tanító*. XXXVIII. évfolyam, 9. szám. 21-22.

KARLOVITZ János (2001): *Tankönyv*. Elmélet és gyakorlat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

KARLOVITZ János (szerk.) (2002): *Tankönyvelméleti tanácskozás 2001*. Tankönyvesek Országos Szövetsége, Budapest.

KÁRPÁTI Károly (1896): *A soproni magy. kir. állami főreáliskola története*. Romwalter nyomda, Sopron.

KELEMEN Elemér (1992): Bemutatkozik az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. In: *Budapesti Nevelő*. XXVIII. évfolyam, 1. szám. 57-63.

KEMÉNY Ferenc (szerk.) (1933): *Magyar Pedagógiai Lexikon*. Révai Irodalmi Intézet, Budapest.

KENYERES Ágnes (főszerk.) (1967): *Magyar Életrajzi Lexikon*. Első kötet. A-K. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KENYERES Ágnes (főszerk.) (1969): *Magyar Életrajzi Lexikon*. Második kötet. L-Z. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KÉRI Katalin (2001): *Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.

KLAMARIK János (1881): *A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.

KLAMARIK János (1893): *A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.

KOJANITZ László (2003): Szakiskolai tankönyvek összehasonlító vizsgálata III. Illusztrációk. In: *Új Pedagógiai Szemle*. LIII. évfolyam, 11. szám. 77-83.

KOJANITZ László (2004): Lehet-e statisztikai eszközökkel mérni a tankönyvek minőségét? In: *Iskolakultúra*. XIV. évfolyam, 9. szám. 38-56.

KÖRÖSI Henrik – SZABÓ László (1911): *Az elemi népoktatás enciklopédiája*. I. kötet, Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest.

KÖRÖSI Henrik – SZABÓ László (1912): *Az elemi népoktatás enciklopédiája*. II. kötet, Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest.

KÖRÖSI Henrik – SZABÓ László (1915): *Az elemi népoktatás enciklopédiája*. III. kötet, Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest.

KOSÁRY Domokos (2014): Európa történeti modellje. In: *Rubicon*. (Európa). XXIV. évfolyam, 1. szám. (261. szám). Különszám. 4-13.

KOVÁCS Jenő (1982): *A Szombathelyi m. kir. Állami Főreáliskolától – a Faludi Ferenc Gimnáziumig*. Egy középiskola 37 évének nagy-értésítője 1912-1949 évekről. (kézirat), Szombathely.

M. CSÁSZÁR Zsuzsa (2004): Európa-kép a magyar földrajzoktatásban. In: *III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia*. Az integrálódó Európa politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs. 80-83.

MANN Miklós (1996): *Kultúrpolitikusok a dualizmus korában*. 2. kiadás, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.

MÁRKI Sándor (1902c): *Történettanítás a középiskolai új tanterv szellemében*. Singer és Wolfner, Budapest.

MARKÓ László (főszerk.) (2001a): *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. I. kötet. Magyar Könyvklub, Budapest.

MARKÓ László (főszerk.) (2001b): *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. II. kötet. Magyar Könyvklub, Budapest.

MARKÓ László (főszerk.) (2004): *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. V. kötet. Magyar Könyvklub, Budapest.

MÁRKUS Dezső (szerk.) (1912a): *A hatályos magyar törvények gyűjteménye*. (Magyar Törvénytár). Első kötet. 1000-1873-ik évi törvénycikkek. Franklin-Társulat, Budapest.

MÁRKUS Dezső (szerk.) (1912b): *A hatályos magyar törvények gyűjteménye*. (Magyar Törvénytár). Második kötet. 1874-1880-ik évi törvénycikkek. Franklin-Társulat, Budapest.

MÁRKUS Dezső (szerk.) (1912c): *A hatályos magyar törvények gyűjteménye*. (Magyar Törvénytár). Negyedik kötet. 1888-1895-ik évi törvénycikkek. Franklin-Társulat, Budapest.

MARÓDI Ágnes (2013): A tankönyvi illusztrációk és képek szerepe az oktatásban. In: *Belvedere Meridionale*. XXV. évfolyam, 4. szám. 101-107.

http://www.belvedere-meridionale.hu/lapszamok/2013-4/07_marodi_2013_4.pdf

[2015.02.27.]

MÉREG Martin (2014): A dualizmus kori tanítóegyesületek pedagógiai tudástranszferben betöltött szerepe mikrotörténeti megközelítésben. In: Bárdos Jenő – Kis-Tóth Lajos – Racska Réka (sorozatszerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban 2013*. Változó életformák, régi és új tanulási környezetek. MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság – EKF Líceum Kiadó, Eger. 165-180.

<http://docplayer.hu/2554715-Uj-kutatasok-a-nevelestudomanyokban-2013-valtozo-életformak-regi-es-uj-tanulasi-kornyezetek.html> [2015.07.09.]

MÉSZÁROS István (1982): *Mióta van iskola?* Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.

MÉSZÁROS István (1988a): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 1996-1948*. (Általánosan képző középiskolák). Akadémiai Kiadó, Budapest.

MÉSZÁROS István (1988b): Tankönyvválasztás a régi iskolában. In: *Köznevelés*. XLIV. évfolyam, 25. szám. 15-16.

MÉSZÁROS István (1989): *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Budapest-Dabas.

MÉSZÁROS István (1991): Európaiság, magyarság régi tankönyveinkben. In: *Új Pedagógiai Szemle*. XLI. évfolyam, 4. szám. 10-14.

MÉSZÁROS István (1995): *Magyar iskolatípusok 996-1990*. A magyar neveléstörténet forrásai VI. 2. kiadás, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.

MIKOLASEK Zsófia (2004): Magyarságtudat és Európa-ismeret általános iskolások körében. In: *Könyv és Nevelés*. VI. évfolyam, 2. szám. 58-66.

MOLLAT DU JOURDIN, Michel (1996): *Európa és a tenger*. Európa születése. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

MOLNÁR Aladár (1873): *Néptanítók ismerettára*. I. kötet, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Pest.

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2011a): „A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században” című kötetben szereplő tanulmányok annotált bibliográfiája. In: *Történelemtanítás*. (XLVI.) Új folyam II. 2. szám.

http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2011/06/02_02_12_Molnar-Kovacs.pdf [2011.06.07.]

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2011b): A női munka képi megjelenítése az Apáczai Kiadó 8. osztályos történelemtankönyveiben (1999-2009). In: Kéri Katalin (szerk.): *Társadalmi nem és oktatás*. Konferenciakötet. PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs.

<http://mek.oszk.hu/09600/09689/html/index.html> [2011.06.30.]

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2012a): A magyar pedagógiai lexikonok „tankönyv-képe”. A tankönyvi szócikkek tematikus vizsgálata. In: Kozma Tamás – Perjés István (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban 2011*. Közoktatás, pedagógusképzés, neveléstudomány. A múlt értékei és a jövőkihívásai. MTA Pedagógiai Tudományos Bizottsága – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 143-153.

http://www.eltereader.hu/media/2013/06/Uj_kutatasok_2011_opt.pdf [2014.08.25.]

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2012b): A „tankönyv” definíciós bázisa a magyar pedagógiai lexikonok és enciklopédiák tükrében. In: Benedek Dániel – Vadász Viola (szerk.): *Perspektívák a neveléstudományban*. Válogatás a Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és

Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola kutatóinak írásaiból 2011. PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola és a Virágmandula Kft., Pécs. 313-322.

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2012c): Magyar tankönyvek a Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkutató Intézetben. In: *Történelemtanítás*. (XLVII.) Új folyam III., 2-4. szám. http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2013/01/03_02_18_Molnar_Kovacs.pdf [2013.01.16.]

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2013a): A középiskola intézménytípusa a dualizmus korában. In: Andl Helga – Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): *Nyitottság és elkötelezettség*. Tanulmánykötet Bárdossy Ildikó 60. születésnapjára. PTE BTK Neveléstudományi Intézet – PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs. 43-52.

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2013b): A tankönyvi illusztráció-kutatás historiográfiája. In: Andl Helga – Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): *Iskola a társadalmi térben és időben 2011-2012*. I. kötet. PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs. 147-155.

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2013c): A tankönyvkiadás állami keretei a dualizmus korában. In: Benedek Dániel – Vadász Viola (szerk.): *Perspektívák a neveléstudományban*. Válogatás a Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola kutatóinak írásaiból 2012. PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs. 108-120.

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2013d): A tankönyvkutatás 21. századi magyar szakirodalmáról. In: *Történelemtanítás*. (XLVIII.) Új folyam IV., 3-4. szám. http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2013/12/04_03_18_Molnar-Kovacs.pdf [2014.03.28.]

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2013e): *A tankönyvkutatás magyar bibliográfiája (2000-2010)*. Különös tekintettel a történelemtankönyvek vizsgálatára. A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 11. Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Pécs.

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2013f): A tankönyvszerzői életutak párhuzamai. Tankönyvszerzők a dualizmus kori Magyarországon a középiskolai egyetemes történelemtankönyvek tükrében. In: *Történelemtanítás*. (XLVIII.) Új folyam IV. 1. sz.

http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2013/04/04_01_03_Molnar_Kovacs.pdf [2013.04.21.]

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2014a): Az egyetemes történelem tantervi interpretációja. Az egyetemes történelem a dualizmus kori magyar középiskolai tantervekben. In: Csóka-Jaksa Helga – Schmelczér-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor (szerk.): *Pedagógia – Oktatás – Könyvtár*. Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére. A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 12. Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Pécs. 215-230.

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2014b): Magyar tankönyvek a nemzetközi tankönyvkutató közösség szolgálatában. Fókuszban a Georg-Eckert-Institut magyar tankönyvei. In: Demény Piroska – Fóris-Ferenczi Rita (szerk.): *Minőség és versenyképes tudás*. Neveléstudomány Konferencia – 2013. Babeş-Bolyai Tudományegyetem Pedagógia és Alkalmazott Didaktika Intézet, Kolozsvár. 313-318.

MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (2014c): Széljegyzetek egy tankönyvi „Európa-kép”-kutatás margójára. In: *Eklekta Journal* (Az Eklekta Egyesült elektronikus folyóirata)

<http://eklektajournal.wordpress.com/2014/09/29/szeljegyzetek-egy-tankonyvi-europa-kep-kutatas-margojara/> [2014.09.29.]

MONTVAI Attila (1985): *Fotográfia és kultúra*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

NÁDASI Mária (2004): A dokumentumelemzés. In: Falus Iván (szerk.): *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 317-329.

Nagy Péter Tibor rövid összehasonlító vázlat a négy ország tankönyveinek Európa-képéről. In: Szabolcs Ottó – Katona András (összeáll.) (2006): *Történelem tantárgy-pedagógiai olvasókönyv*. Dokumentumok a történelemtanítás történetének és módszertanának tanulmányozásához. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 578-581. (NAGY, 2006)

NAGY Sándor (főszerk.) (1976): *Pedagógiai Lexikon*. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.

NAGY Sándor (főszerk.) (1977): *Pedagógiai Lexikon*. II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.

NAGY Sándor (főszerk.) (1978): *Pedagógiai Lexikon*. III. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.

NAGY Sándor (főszerk.) (1979): *Pedagógiai Lexikon*. IV. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.

NÉMETH József (1997): Egy dunántúli kisváros és gimnáziuma. A zalaegerszegi gimnázium története, alapításától az első világháborúig. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom*. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5-6-án rendezett konferencia előadásai. Zalai Gyűjtemény 41. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. 35-42.

PENKE Olga (2000): *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák*. Balassi Kiadó, Budapest.

PINGEL, Falk (1997): „*The ways in which the History of Europe in the 20th Century is presented in textbooks for Secondary Schools*”. Council for Cultural Cooperation, Strasbourg.

PINGEL, Falk (2000): *The European home: representations of 20th century Europe in history textbooks*. Council of Europe Publishing, Strasbourg.

PINGEL, Falk (2009): *Grenzgänger / Transcending Boundaries*. Eckert. Die Schriftenreihe – Studien des Georg-Eckert-Instituts zur internationalen Bildungsmedienforschung, Band 125, V&R Unipress, Göttingen.

PINGEL, Falk (2010): *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*. 2nd revised and updated edition, UNESCO, Paris/Braunschweig.

RÉBAY Magdolna (2009): *A leány-középiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban*. A jogi szabályozás az 1870-es évektől 1945-ig. Oktatás és társadalom 4. Új Mandátum Kiadó, Budapest.

REQUINYI Géza (1895): *A Pécsi Állami Főreáliskola története 1857-1894*. Az intézet tulajdona, Pécs.

Részlet Závodszy Géza A történelmi kép: eszköz és cél c. tanulmányából. In: Szabolcs Ottó – Katona András (2006): *Történelem tantárgy-pedagógiai olvasókönyv*. Dokumentumok a történelemtanítás történetének és módszertanának tanulmányozásához. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 548-552. (ZÁVODSZKY, 2006)

RUBICON. XXIV. évfolyam, 2014. 1. szám. (261. szám). Különszám. (Európa)

SEEWANN, Gerhard (2009): A Németországról alkotott kép Magyarországon a 20. század első felében. In: Hornyák Árpád – Vitári Zsolt (szerk.): *A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században*. Kutatási füzetek 14. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 99-110.

SEGESTEN, Anamaria Dutceac (2010): Europe at the Margins: How Europe Appears in History Textbooks from Serbia and Romania. In: Drechsel, Benjamin – Leggewie, Claus (Eds.): *United in Visual Diversity*. Images and Counter-Images of Europe. Studien Verlag, Innsbruck. 131-142.

SZABOLCS Éva (2004): Tartalomelemzés. In: Falus Iván (szerk.): *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 330-339.

SZABOLCS Ottó (1980): A történelem képi forrásainak iskolai felhasználásáról. In: *Történelemtanítás*. 1. szám. 1-5.

SZABOLCS Ottó (1990a): A magyar történelem-tankönyvek európaisága. (Európa a magyar történelem-tankönyvekben). In: Szabolcs Ottó (szerk.): *Korunk Európája történelmének tanítása az iskolában források alapján*. Anyagok a magyar és német történelemtanárok és metodikusok második találkozásáról. Szekszárd-Tengelic, 33-42.

SZABOLCS Ottó (1990b): *Külföldi tankönyvek magyarságképe*. Tankönyvkiadó, Budapest.

SZABOLCS Ottó (1999): A történelem képi forrásainak iskolai felhasználásáról. In: *Történelempedagógiai írások*. Válogatás Szabolcs Ottó munkáiból. A történelemtanári továbbképzések kiskönyvtára XVI. ELTE BTK-MTT TT, Budapest. 22-28.

SZABOLCS Ottó (összeáll.) (2000): *Fejezetek a történelemtanítás történetéből*. II. 1868-tól a 20. század első évtizedéig. ELTE BTK, Budapest.

SZABOLCS Ottó (2002): A magyar történelemtankönyvek európaisága. (Európa a magyar történelemtankönyvekben). In: Szabolcs Ottó (sorozatszerk.): *Történelempedagógiai írások II*. (Válogatás dr. Szabolcs Ottó munkáiból). A Történelemtanári Továbbképzés Kiskönyvtára XXVII. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara és a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata kiadványa, Budapest. 115-119.

SZABOLCS Ottó (2006): A magyar történelemtankönyvek európaisága (Európa a magyar történelemtankönyvekben). In: Szabolcs Ottó – Katona András (összeáll.): *Történelem tantárgy-pedagógiai olvasókönyv*. Dokumentumok a történelemtanítás történetének és módszertanának tanulmányozásához. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 572-576.

SZÁSZ Péter (2002): Egy régi könyv korszerűségéről, avagy a szemléltetésről képekkel. In: *Tanító*. XL. évfolyam, 8. szám. 10-11.

SZEBENYI Péter (1994): Fejezetek a tankönyvjóváahagyás történetéből. In: *Educatio*. III. évfolyam, 4. szám. 599-622.

SZENTGYÖRGYVÁRI Tibor (1974a): A képbemutató, a képelemzés haszna a történelemtanításban. In: *Történelemtanítás*. 4. szám. 16-19.

SZENTGYÖRGYVÁRI Tibor (1974b): Kép a tanítási órán. In: *Történelemtanítás*. 6. szám. 6-10.

SZINNYEI József (1891): *Magyar írók élete és munkái*. I. kötet, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.

SZINNYEI József (1893): *Magyar írók élete és munkái*. II. kötet, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.

SZINNYEI József (1894): *Magyar írók élete és munkái*. III. kötet, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.

SZINNYEI József (1899): *Magyar írók élete és munkái*. VI. kötet, Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest.

SZINNYEI József (1900): *Magyar írók élete és munkái*. VII. kötet, Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest.

SZINNYEI József (1902): *Magyar írók élete és munkái*. VIII. kötet, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.

SZINNYEI József (1906): *Magyar írók élete és munkái*. XI. kötet, Hornyánszky Viktor, Budapest.

SZINNYEI József (1908): *Magyar írók élete és munkái*. XII. kötet, Hornyánszky Viktor, Budapest.

SZINNYEI József (1909): *Magyar írók élete és munkái*. XIII. kötet, Hornyánszky Viktor, Budapest.

SZINNYEI József (1914): *Magyar írók élete és munkái*. XIV. kötet, Hornyánszky Viktor, Budapest.

Tankönyv-engedélyezések. In: *Hivatalos Közlöny*. I. évfolyam, 1893. 1. szám. 11-12. (HIVATALOS KÖZLÖNY, 1893)

Tankönyv-engedélyezések és bírálatok. In: *Hivatalos Közlöny*. V. évfolyam, 1897. 2. szám. 31-42. (HIVATALOS KÖZLÖNY, 1897)

The Research Library of the Georg Eckert Institute. [Prospectus]. GEI, Braunschweig, 2011. (GEI PROSPECTUS, 2011)

TÓTH Béla (1973): Kísérletek olvasókönyvekkel az illusztráció és a szöveg kapcsolatáról. In: *Magyar Pedagógia*. 1-2. szám. 65-77.

TÓTH Béla (1974): *Szöveg és kép az olvasókönyvekben*. Pedagógiai-pszichológiai kérdések. Tankönyvkiadó, Budapest.

TÓTH Béla (1975): Egy magyar irodalmi olvasókönyv illusztrációi a serdülők szemével. In: Lénárd Ferenc (szerk.): *Ifjúság és pszichológia*. Pszichológiai Tanulmányok XIV. Akadémiai Kiadó, Budapest. 185-199.

TÓTHPÁL Józsefné (összeáll.) (1987): *Gimnáziumi tankönyvek. 1868-1944*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai. Kötetkatalógusok. OPKM, Budapest.

UNGER Mátyás (1979): *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig*. Második kiadás, Tankönyvkiadó, Budapest.

V. MOLNÁR László (2001): A tankönyvi illusztráció mint megismerési bázis. In: Szabolcs Ottó (sorozatszerk.): *Történelempedagógiai Füzetek 8*. A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és az ELTE BTK kiadványa, Budapest. 57-76.

VAJDA Barnabás – BÉNYI Klaudia (2011): A képekről mint tankönyves történelmi forrásokról – egy tudományos diákköri munka kapcsán. In: *Eruditio – Educatio*. 6. évfolyam, 4. szám, 111-118.

VÁNGEL Jenő (1907): A Tanszermúzeum és a Paedagogiai Könyvtár. In: *Magyar Paedagogia*. XVI. évfolyam, 6-16.

VARGA Ottó (1892a): *A tankönyvekről*. Különlenyomat az «Élet» 1892. évi 7. és 9. számából. Pallas Részvénytársaság Nyomdája, Budapest.

VENTILLA Andrea (2010): Az amerikai földrajz- és történelem-tankönyvek Afrika-képe. In: *Képzés és Gyakorlat*. 8. évfolyam, 3-4. szám. 195-208.

VERÉDY Károly (1886): *Paedagogiai Encyclopaedia, különös tekintettel a népoktatás állapotára*. A neveléstudomány szótára. Athenaeum R. Társulat, Budapest.

VERÓK Attila (2014): Egy erdélyi szász polihisztor, Martin Schmeizel (1679-1747) oktatói és tankönyvírói munkássága. In: Bárdos Jenő – Kis-Tóth Lajos – Racsko Réka (sorozatszerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban 2013*. Változó életformák, régi és új tanulási környezetek. MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság – EKF Líceum Kiadó, Eger. 311-326.

<http://docplayer.hu/2554715-Uj-kutatasok-a-nevelestudomanyokban-2013-valtozo-életformak-regi-es-uj-tanulasi-kornyezetek.html> [2015.07.09.]

ZÁVODSZKY Géza (1984a): A kép a tankönyvben. In: *Pedagógiai Szemle*. XXXIV. évfolyam, 12. szám. 1197-1210.

ZÁVODSZKY Géza (1984b): A történelmi kép: eszköz és cél. Néhány gondolat a gimnáziumi III. osztályos történelem-tankönyv képanyagának ürügyén. In: *Történelemtanítás*. XXIX. évfolyam, 3. szám. 1-5.

ZÁVODSZKY Géza (1986): Néhány szempont a tankönyvi kép tervezéséhez és kritikájához. In: Karlovitz János (szerk.): *Tankönyvelméleti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 50-68.

ZÁVODSZKY Géza (1994): Az Európa-eszme és a magyarországi történelemtanítás. In: *Módszertani lapok. Történelem*. XXXV. évfolyam, 1-2. szám. 7-20.

ZENTAI András (1990): *A szekszárdi Garay János Gimnázium*. Tankönyvkiadó, Budapest.

ZIBOLEN Endre (1990): Az Organisationsentwurf és a nyolcosztályos magyar gimnázium. In: Horánszky Nándor (szerk.) (1990): *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve*. (Organisationsentwurf). A tantervelmélet forrásai 12. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest. 9-23.

ZSOLDOS Tiborné (1983): Az iskola története 1857-től 1948-ig. In: Kalász Gyula (szerk.): *A pécsi Széchenyi István Gimnázium és Ipari, Hírközlési Szakközépiskola jubileumi évkönyve, 1857/58 – 1982/83. k. n.*, Pécs. 7-67.

ZSOLNAI József (2005): *A tudomány egésze. A magyar tudomány tudománypedagógiai szemléje.* Műszaki Kiadó, Budapest.

Internetes források

2004. évi XXX. törvény [...] a Cseh Köztársaságnak, az Észt Köztársaságnak, a Ciprusi Köztársaságnak, a Lett Köztársaságnak, a Litván Köztársaságnak, a Magyar Köztársaságnak, a Máltai Köztársaságnak, a Lengyel Köztársaságnak, a Szlovén Köztársaságnak és a Szlovák Köztársaságnak az Európai Unióhoz történő csatlakozásáról szóló szerződés kihirdetéséről
<http://www.complex.hu/kzldat/t0400030.htm/t0400030.htm> [2014.08.12.]

BÁNHIDY Anita Éva (2008): Közös magyar-szlovák történelem tankönyv
http://kurrenstortenelem.org/dokument/konferencia_beszamolo/2008/esztergom_200806.html [2012.10.24.]

Batizfalvi István - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC
<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23Batizfalvi+Istv%C3%A1n&f=&t=> [2014.07.13.]

Csuday Jenő - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC
<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23Csuday+Jen%C5%91&f=&t=> [2014.07.13.]

EurViews
www.eurviews.eu [2014.03.30.]

GÖZSY Zoltán – DÉVÉNYI Anna (2011): A történelem tanításának tartalmi és módszertani változásai egyetemi jegyzet a Történetírói irányzatok és a hatásuk a történelemtanításra című kurzushoz – Történelem tankönyvek a dualizmus időszakában
http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/tort_tan_valt/trtnelem_tanknyvek_a_dualizmus_idszakban.html [2014.07.13.]

Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. Cédulatár.

<http://gulyaspal.mtak.hu/> [2013.01.11.]

Győrffy Endre - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Gy%C5%91rffy+Endre&f=&t=> [2014.07.13.]

Király Pál - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=query&qs=%23%23%23AU%23%23%23Kir%C3%A1ly+P%C3%A1l&f=1&t=10&hn=26> [2014.07.13.]

Kiss Lajos - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=query&qs=%23%23%23AU%23%23%23KISS+Lajos&f=1&t=10&hn=72> [2014.07.13.]

Kontraszty Dezső - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Kontraszty+Dezs%C5%91&f=&t=> [2014.07.13.]

Ladányi Gedeon - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Lad%C3%A1nyi+Gedeon&f=&t=> [2014.07.13.]

Létmányi Nándor - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23L%C3%A9tm%C3%A1nyi+N%C3%A1ndor&f=&t=> [2014.07.13.]

OFI-PKM OpenLib - WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php> [2014.06.25.]

Mangold Lajos - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Mangold+Lajos&f=&t=> [2014.07.13.]

Márki Sándor - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23M%C3%A1rki+S%C3%A1ndor&f=&t=> [2014.07.13.]

Megújuló tanárképzés – országos konferencia Pécsset

<http://tamop315.ofi.hu/rendezvenyek/megujulo-tanarkepzes> [2013.08.16.]

Mika Sándor - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Mika+S%C3%A1ndor&f=&t=>[2014.07.13.]

Multi-lingual internet platform: EurViews. Europe in Textbooks.

<http://www.gei.de/en/research/europe-narratives-images-spaces/trans-europe-external-borders/eurviews.html> [2014.03.30.]

Ribáry Ferenc - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Rib%C3%A1ry+Ferenc&f=&t=> [2014.07.13.]

Sebestyén Gyula - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Sebesty%C3%A9n+Gyula&f=&t=> [2014.07.13.]

Somhegyi Ferenc - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Somhegyi+Ferenc&f=&t=> [2014.07.13.]

Szigethy Lajos - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Szigethy+Lajos&f=&t=> [2014.07.13.]

Szilágyi Sándor - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Szil%C3%A1gyi+S%C3%A1ndor&f=&t=> [2014.07.13.]

Szölgvény János - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Sz%C3%B6lgy%C3%A9my+J%C3%A1nos&f=&t=> [2014.07.13.]

Takáts György - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Tak%C3%A1ts+Gy%C3%B6rgy&f=&t=> [2014.07.13.]

Tankó János - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Tank%C3%B3+J%C3%A1nos&f=&t=> [2014.07.13.]

Törökbálint szimpózium program

http://www.tanarkepzhazalat.hu/files/upload/file/torokbalint_szimpozium_program.pdf
[2013.04.24.]

Ujházy László - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Ujh%C3%A1zy+L%C3%A1szl%C3%B3&f=&t=> [2014.07.13.]

Varga Ottó - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Varga+Ott%C3%B3&f=&t=> [2014.07.13.]

Vaszary Kolos - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Vaszary+Kolos&f=&t=> [2014.07.13.]

Zsilinszky Mihály - OFI-PKM OpenLib – WebOPAC

<http://opac.opkm.hu/pages/modules/opac/opac.php?fn=cache&qs=%23%23%23AU%23%23%23Zsilinszky+Mih%C3%A1ly&f=&t=> [2014.07.13.]

VII. Mellékletek

(lásd doktori értekezés CD melléklete)